Prachum phongsawadan

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๒

(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๕—๑๘)

พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง ๓,๐๐๐ ฉบับ

พ.ศ. ๒๕๐๗

องค์การค้าของคุรุสภา

ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์

ถนนราชดำเนินกลาง

จัดพิมพ์จำหน่าย

1812

คำนำของบรรณาธิการชุด

ในบรรดาหนังสือที่เป็นประโยชน์ สำหรับค้นคว้าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทยแล้ว หนังสือชุดประชุมพงศาวดารเป็นหนังสือที่ให้ประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะได้รวบรวมเรื่องเก่า ๆ ที่มีสาระและคำอธิบายของผู้มีความรู้ในวิชาดังกล่าวไว้โดยละเอียด หนังสือชุดนี้เริ่มพิมพ์เป็นภาคแรก เรียกว่าภาคที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ และได้พิมพ์ต่อมาจนถึงภาคที่ ๗๓ ใน พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นระยะเวลาถึง ๓๐ ปีเศษ และในขณะนี้ก็ยังมีพิมพ์ภาคอื่น ๆ ต่อ ๆ มาอีกหลายภาค ส่วนมากมักจะเป็นภาคละ ๑ เล่ม นอกจากภาคที่ ๖ และภาคที่ ๖๗ มีภาคละ ๒ ตอน ๆ ละ ๑ เล่ม เนื่องด้วยหนังสือชุดประชุมพงศาวดารนี้เป็นหนังสือดี และพิมพ์มาแล้วเป็นเวลาช้านาน ทำให้กระจัดกระจาย หาอ่านได้ยากในยามต้องการ ทั้งหาผู้ที่จะลงทุนพิมพ์รวมเป็นชุดได้ยาก ราคาของหนังสือชุดนี้ในท้องตลาดจึงสูงขึ้นจนทุกวันนี้ชุดหนึ่งถึง ๑๐,๐๐๐ บาท คณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสือของคุรุสภา มีความประสงค์จะรวบรวมพิมพ์หนังสือดี ราคาพอสมควร สำหรับให้นักศึกษาผู้สนใจในวิชาการได้หาซื้ออ่านได้สะดวก จึงได้จัดพิมพ์ขึ้น

เหตุที่จะมีหนังสือชุดประชุมพงศาวดาร เนื่องมาจากสมเด็จพระพันวสาอัยยิกาเจ้า เมื่อครั้งทรงเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระมาตุฉา มีรับสั่งให้กรรมการหอสมุดวชิรญาณรวบรวมหนังสือขึ้น เพื่อทรงบำเพ็ญพระกุศลในงานศพ หม่อมเจ้าดนัยวรนุช ท.จ. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ มีพระประสงค์จะให้เป็นกุศลสาธารณประโยชน์ คณะกรรมการหอสมุดเห็นพร้อมกันว่า ในสมัยนั้นมีผู้เอาใจใส่ในการศึกษาโบราณคดี มีพงศาวดารเป็นต้น ตามพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมากขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ความลำบากของผู้ศึกษามีอยู่ ด้วยจะหาหนังสือตรวจสอบได้ยาก เพราะหนังสือพงศาวดารและตำนานเก่าโดยมากยังมิได้พิมพ์ขึ้นบ้าง พิมพ์แล้วแต่จำหน่ายหมดไปเสียแล้วบ้าง บางทีที่พอจะหาได้ก็เป็นฉบับที่วิปลาศคลาดเคลื่อน ไม่สมควรที่จะใช้ในการตรวจสอบศึกษาไปเสียบ้าง ความต้องการหนังสือพงศาวดารและตำนานเก่าที่เป็นฉบับดีจึงมีแก่ผู้ศึกษาอยู่ทั่วไป ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้วนี้ จึงได้จัดให้พิมพ์หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑ ขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ดังกล่าวแล้ว และได้พิมพ์ภาคอื่น ๆ ต่อมาเป็นลำดับ

ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕ สมเด็จพระเจ้า-บรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพผู้ทรงรวบรวมเรื่องส่วนมากของหนังสือชุดนี้ได้ทรงกล่าวไว้โดยคำนึงถึงประโยชน์ของหนังสือประชุมพงศาวดาร ซึ่งในขณะนั้นพิมพ์อยู่แล้วเพียง ๔ เล่มว่า "ในเวลาที่แต่งหนังสือเรื่องราวในโบราณคดีข้าพเจ้าต้อง หยิบหนังสือประชุมพงศาวดารมาอาศัยสอบสวนอยู่เสมอไม่ใคร่ขาด จนรู้สึกว่าหนังสือพวกนี้ช่างมีประโยชน์เสียจริง ๆ หากไม่มีหนังสือประชุมพงศาวดารไว้ให้หยิบตรวจตราได้ง่าย ๆ การแต่งหนังสือเรื่องโบราณจะช้าและลำบากมิใช่น้อย" ขณะนี้หนังสือประชุมพงศาวดารชุดนี้มีอยู่มากมายหลายเล่ม ประโยชน์ที่ผู้ศึกษาได้รับก็มีมากขึ้น แต่ดังกล่าวมาแล้วว่ายังมิได้มีผู้ใดพิมพ์ขึ้นใหม่เป็นชุด และหาอ่านได้ยาก คุรุสภาจึงได้จัดพิมพ์ขึ้น

ในการพิมพ์คราวนี้ ได้พิมพ์ตามขนาดหนังสือชุดภาษาไทยของคุรุสภา ซึ่งมีความหนาประมาณเล่มละ ๒๐-๒๕ ยก แต่ประชุมพงศาวดารเดิม มีขนาดไม่เท่ากัน หนาบ้างบางบ้างฉะนั้นประชุมพงศาวดารของคุรุสภาเล่มหนึ่ง ๆ อาจจุประชุมพงศาวดารเล่มเดิมไว้ได้หลายภาค หรือภาคหนึ่ง ๆ ฉบับเดิมอาจแยกออกเป็นสองหรือสาม เล่มตามขนาดของ คุรุสภาก็ได้

อย่างไรก็ตาม เพื่อความสะดวกในการค้นคว้า ประชุมพงศาวดารของคุรุสภาแต่ละเล่มจะบอกไว้ด้วยว่า เป็นประชุมพงศาวดารฉบับเดิมภาคที่เท่าไร เช่น

ประชุมพงศาวดารเล่ม ๑
(ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑ ตอนต้น)

เป็นต้น

สารบาญ

หน้า

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๕

หน้า

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๕

พงศาวดารเมืองพัทลุง

คำนำ ภาคที่ ๑๕

พงศาวดารพัทลุงนี้ หลวงศรีวรวัตร (พิณ จันทโรจวงศ์) เรียบเรียงแล้วนำถวายสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อขอประทานกระแสพระอธิบายตามสมควร สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงพระกรุณาแนะนำ ดังปรากฏตามลายพระหัตถ์ ซึ่งรวบรวมไว้ในตอนท้ายเล่มนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ เคยพิมพ์พงศาวดารพัทลุงนี้มาแล้วครั้งหนึ่ง และรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๖๓ พิมพ์อีกครั้งหนึ่ง จัดเข้าไว้ในประชุมพงศาวดาร นับเป็นภาคที่ ๑๕ ต่อจากนั้นมา หลวงศรีวรวัตร (พิณ จันทโรจวงศ์) ยังค้นคว้าสืบสวนหลักฐานเพิ่มเติม และตกแทรกในท้องเรื่องบ้าง ทำเป็นเชิงอรรถบ้าง หลายข้อหลายตอน เป็นหนังสือที่น่าอ่าน และเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาจะได้สอบสวนค้นคว้า เพิ่มพูนความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เป็นต้น ความอุตสาหะของหลวงศรีวรวัตร (พิณ จันทโรจวงศ์) ในการเรียบเรียง

คำนำ ภาคที่ ๑๕

พงศาวดารพัทลุงนี้ จึงนับว่าเป็นตัวอย่างอันดีของผู้สนใจในทางร้อยกรองเรื่องเกี่ยวกับโบราณคดี สมควรได้รับสรรเสริญอย่างยิ่ง

กรมศิลปากร

วันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๑

พงศาวดารเมืองพัทลุง

ตอนที่ ๑

สมัยดึกดำบรรพ์

ตอนนี้เป็นเรื่องดึกดำบรรพ์ มีเรื่องราวเขียนด้วยเส้นดินสอดำในกระดาษเพลา เย็บเป็นเล่มคล้ายสมุดจีนเรียกว่า "เรื่องนางเลือดขาว" มีเรื่องราวเป็นอภินิหารยืดยาวเป็นทำนองนิทาน

□

เมืองพัทลุงได้ตั้งมาก่อน พ.ศ. ๑๔๘๐ หรือราว ๑,๐๐๐ ปีมาแล้ว เมืองตั้งอยู่ที่จะทิ้งพระ(๑)

ครั้งหนึ่งเจ้าเมืองชื่อเจ้าพระยากรงทอง ได้ครองเมืองพัทลุงครั้งกรุงศรีอยุธยามหานครฝ่ายเหนือ หรือกรุงสุโขทัยราชธานี

---

(๑) ตัวเดิมเขียนเป็นสทิงพระทุกฉบับ ที่ตั้งจะทิ้งพระจังหวัดสงขลาเดี๋ยวนี้ รากกำแพงและคูเมืองยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ประมาณยาวไปทางทิศเหนือทิศใต้ ๗ เส้นเศษ กว้าง ๖ เส้น ๑๖ วา ราษฎรแถบนั้นเรียกที่นั่นว่า "ในเมือง"

ครั้งนั้นตาสามโมผัว ยายเพ็ชร์เมีย อยู่ที่ตำบลฝ่ายตะวันตกของทะเลสาบ (คือบ้านพระเกิด) เป็นหมอสดำ หมอเฒ่านายกองช้าง เลี้ยงช้างส่งเจ้าพระยากรุงทองทุกปี ต่อมาตายายได้กุมารจากป่าไม้ไผ่เสรียง มีพรรณเลือดนั้น เขียว ขาว เหลือง ดำ แดง กับได้นางจากป่าไผ่ตง มีพรรณเลือดนั้น ขาว จึงเรียกว่า "นางเลือดขาว" (๑) ตายายก็เอามาเลี้ยงไว้จนเจริญวัยขึ้น ตายายจึงแต่งกุมารกับนางเลือดขาวให้อยู่กินเป็นสามีภริยากัน ครั้นกาลนานมาตายายถึงแก่กรรม กุมารกับนางก็กระทำฌาปนกิจแล้วนำอัฐิไปฝังไว้ในถ้ำคูหาสวรรค์ (๒) กุมารกับ

(๑) กุมารกับนางเลือดขาวนี้น่าจะเป็นบุตรลับๆ เป็นอะสะธรรมชาติ มารดามีความละอายเอาไปทิ้งไว้ในป่าไผ่ก็เป็นได้ เช่นหมอโกมารภัจ บุตรหญิงนครโสเภณีหาบิดามิได้ ก็ถูกมารดาเอาไปทิ้งไว้ในกองหญ้าใกล้ปราสาทพระเจ้าพิมพิสารแต่แรกเกิด จนพระเจ้าพิมพิสารเสด็จไปพบ จึงโปรดให้ชุบเลี้ยงไว้ ต่อมาได้ศึกษาวิชาแพทย์ สำเร็จดีมีชื่อเสียงในทางแพทย์

(๒) ในถ้ำนี้มีพรพิมพ์ด้วยดินดิบชะนิดหนึ่ง มีมาแต่โบราณพันปีเศษ ที่ถ้ำเขาอกทะลุก็มีพระพิมพ์ชนิดเดียวกัน คือพิมพ์แผ่นหนึ่งมีพระยืนหรือนั่งเรียงกันหลายองค์ถึง ๓-๔ ชั้นก็มี องค์เดียวหรือ ๓ องค์ก็มี ข้างหลังพิมพ์เป็นอักษรสันสกฤต

นางก็ได้รับมรดกเป็นนายกองช้างต่อมาจนมีกำลังขึ้น แต่นั้นมา ก็เรียกตำบลบ้านนั้นว่า "พระเกิด" เป็นส่วยช้างเลี้ยงช้างส่งเจ้าพระยากรุงทองปีละตัว จึงทำเพลาตำรา (ตำนาน) ไว้สำหรับเมืองพัทลุงสืบมา ต่อมาเรียกว่า "ทีคช" (คือที่ส่วยช้าง) มีเขตถึงบ้านท่ามะเดื่อ ฯลฯ

ครั้นกาลล่วงมา กุมารและนางเลือดขาวก็พาสมัครพรรคพวกไปทางทิศอีสานบ้านพระเกิด กุมารก็ขึ้นช้างพลายคชวิไชยมณฑล หมอเฒ่าแก่นมั่นคงควาญกับนางเลือดขาว ขี่ช้างพังตลับหมอเฒ่าสีเทพควาญ ครั้นไปถึงที่ซึ่งเป็นชัยภูมิดีก็ตั้งพักอยู่ ณ บางแก้ว แต่นั้นมาก็เรียก

นับถือกันว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ภายหลังมีคนขุดหากันไปมาก เวลานี้มีน้อยหาไม่ใคร่จะพบเสียแล้ว สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ รับสั่งกับข้าพเจ้าว่า พระพิมพ์ชนิดนี้เป็นของพราหมณ์ทำขึ้น เวลานี้ประเทศอินเดียก็ยังคงทำพระพิมพ์ชนิดนี้อยู่ คือทำขึ้นเพื่อเก็บอัฐิของผู้ที่นับถือซึ่งล่วงลับไปแล้ว เช่นบิดามารดาเป็นต้น เมื่อได้กระทำฌาปนกิจแล้วนำเอาอัฐินั้นมาตำเคล้าเข้ากันกับดินดิบแล้วก็อัดพิมพ์เพื่อเก็บไว้

กุมารนั้นว่า "พระยา" ครั้งนั้นนางเลือดขาวยกเอาทรัพย์สร้างพระพุทธรูปและอุโบสถไว้ที่ตำบลสทังวัดหนึ่ง(๑)

ฝ่ายพระยากุมาร ก็เอาทรัพย์ทำพระวิหารและพระพุทธรูปแล้วจึงจารึกลงไว้ในแผ่นทองคำเป็นตำนานให้ชื่อว่า "วัดเขียนบางแก้ว" อีกอารามหนึ่ง และวันพฤหัสบดีเดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีกุน เอกศก พ.ศ. ๑๔๘๒ (จ.ศ. ๓๐๑) ที่จะทิ้งพระ เจ้าพระยากรุงทองก็ทำพระมหาธาตุ และก่อพระเจดีย์พระวิหารขึ้นพร้อมกันกับวัดเขียนบางแก้ว และวัดสทัง เป็น ๓ อาราม

ครั้นปีจอโทศก พ.ศ. ๑๔๙๓ (จ.ศ. ๓๑๒) พระยากุมารกับนางเลือดขาวก็เที่ยวไป ๗ วัน ถึงตรังแขวงเมืองนครศรีธรรมราช(๒) พระยากุมารก็ทำพระพุทธรูปเป็นพระบรรทมที่ตรังนั้นองค์หนึ่ง และเมื่อกลับจากลังกาสิงหฬนั้น นางเลือดขาวจึงสร้างอารามพระศรีสรรเพชญ์

(๑) เดี๋ยวนี้ยังเรียกกันว่า "วัดสทังใหญ่" แต่รกร้างมานานแล้ว

(๒) เวลานั้นจังหวัดตรังคงยังอยู่ในแขวงจังหวัดนคร ฯ

พุทธสิหิงค์ ณ ที่พักที่ตรงอีกอารามหนึ่ง(๑) เขียนจารึกไว้ลงวันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ แล้วพระยากุมารกับนางเลือดขาวก็กลับมา ตั้งแต่นั้นมา พ.ศ. ล่วงได้ ๑,๕๐๐ ปี พระยากุมารกับนางเลือดขาวก็อยู่ที่บางแก้วนั้น ต่อมาเรียกที่นั้นว่า "ทวัด"(๒) มีเขตถึงบ้านดอนจิงจาย

ต่อมาพระยากุมารกับนาง ก็เที่ยวไปถึงแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ได้สร้างพระพุทธรูปเป็นหลายตำบล ก็ตั้งอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราช และยังพระสารีกธาตุกับเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช ผู้บุตรเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราชคนก่อนนั้น

---

(๑) เห็นจะเป็นครั้งพระเจ้าไสยณรงค์ พระเจ้ากรุงสุโขทัยให้ทูตเมืองนครศรีธรรมราช ไปเชิญพระพุทธสิหิงค์มาแต่เมืองลังกา ในเวลาเสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ราชทูตเห็นจะไปลงเรือที่เมืองตรัง พระยากุมารกับนางเลือดขาวจะไปกับราชทูตในงานเชิญพระพุทธสิหิงค์นี้ด้วย มีศรัทธามากจึงได้สร้างวัดจำลองพระไว้

(๒) คือที่พระกัลปนาสำหรับคณะป่าแก้ววัดเขียน

จำเดิมแต่นั้นมากล้อชาปรากฏถึงกรุงศรีอยุธยามหานครฝ่ายเหนือ (คือกรุงสุโขทัยราชธานี) โปรดให้พระยาพิษณุโลกกับนางทองจันทน์ คุมนางสนมออกมารับนางเลือดขาวที่เมืองนครศรีธรรมราช เพื่อจะทรงเลี้ยงเป็นมเหสี พระยากุมารก็กลับมาอยู่ที่พระเกิดบ้านเดิม ครั้นนางเลือดขาวเข้าไปถึงกรุง พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็หาได้ยกขึ้นเป็นมเหสีหรือนางสนมพนักงานไม่ด้วยนางนั้นมีสามีและมีครรภ์ติดมาแต่สามีเดิมแล้ว ครั้นถึงกำหนดนางคลอดบุตรเป็นกุมาร ครั้นกุมารนั้นเจริญวัยขึ้น ทรงขอไว้ นางเลือดขาวจึงทูลลากลับบ้านเดิม จึงโปรดให้ส่งถึงบ้านพระเกิด ครั้งนั้นนางเดินทางมาทางคลองปากพนัง ได้พักอยู่ที่บริเวณนั้นหลายวัน เพื่อสร้างวัดไว้ที่บ้านควงในคลองควง ซึ่งแยกมาจากแม่น้ำกาเกต และ คลอง ปาก พนัง วัดนี้อยู่ทิศตะวันตกแต่เขาพระบาทในอำเภอปากพนังวัด ๑ เรียกกันว่าวัดแม่อยู่หัวเลือดขาว(๑) แล้วนางก็เดินทางไปบ้านพระเกิด นางก็

(๑) เวลานี้ร้างเสียแล้ว เรื่องวัดนี้เจ้าคุณรัตนธัชมุนี (ม่วง) วัดท่าโพธิ์ จังหวัดนคร ฯ ได้เล่าให้ฟังที่วัดคงคาจังหวัดพัทลุง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

ได้พบกับพระยากุมารสามีอยู่กินด้วยกัน ณ ที่นั้นสืบไป จนชราอายุประมาณ ๗๐ ปี ถึงแก่กรรมทั้งสองคน ภายหลังบุตรนางเลือดขาวได้ออกมาเป็นคหบดีอยู่ที่บ้านพระเกิด เมืองพัทลุง ชาวเมืองเรียกว่า "เจ้าฟ้าคอลาย" ด้วยเข้าใจว่าเป็นพระราชบุตรพระเจ้าแผ่นดิน(๑)

ตั้งแต่นั้นต่อมา อารามทั้งสองตำบลก็ร้างอันตรายลงเป็นลำดับประมาณหลายร้อยปี(๒)

---

(๑) ไม่ปรากฏว่าได้ออกมาโดยเหตุใด และออกมาเมื่อใด เห็นจะออกมาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตแล้ว.

(๒) มีเนื้อความในตำนานดังนี้ ข้าพเจ้าจึงได้เขียนลงไว้ตามที่รวบรวมได้ดังข้างบนนั้น เห็นว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องที่มีบุคคลอยู่จริง และนางเลือดขาวกับพระยากุมารสามีเป็นผู้มีใจศรัทธา ได้สร้างวัดหลายตำบล ด้วยเป็นผู้มีกำลังที่ได้รับมรดกจากตายาย เป็นนายกองส่วยช้างมีผู้คนนับถือมาก มีเหตุผลควรเชื่อว่าจริง คือ วัดที่นางกับสามีได้สร้างไว้ยังเป็นหลักฐานปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เช่น วัดพระพุทธสิหิงค์ที่เมืองตรัง ๑ วัดเขียนที่บางแก้ว เมืองพัทลุง ๑ วัดสทังใหญ่ที่ตำบลสทัง เมืองพัทลุง ๑ เป็นต้น แต่เรื่องนางเลือดขาวนี้จะได้เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรไว้แต่เดิมแล้วหรืออย่างไร ทางสันนิษฐานไม่แน่ แต่อย่างไรก็ดี คงได้คัดเขียนกันครั้งพระครูอินทโมฬีคณะบ้านแก้ว ที่ได้ปฏิสังขรณ์วัดสทัง

จำเดิมแต่นั้นมาก็ลือชาปรากฏถึงกรุงศรีอยุธยามหานครฝ่ายเหนือ (คือกรุงสุโขทัยราชธานี) โปรดให้พระยาพิษณุโลกกับนางทองจันทน์ คุมนางสนมออกมารับนางเลือดขาวที่เมืองนครศรีธรรมราช เพื่อจะทรงเลี้ยงเป็นมเหสี พระยากุมารก็กลับมาอยู่ที่พระเกิดบ้านเดิม ครั้นนางเลือดขาวเข้าไปถึงกรุง พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็หาได้ยกขึ้นเป็นมเหสีหรือนางสนมพนักงานไม่ด้วยนางนั้นมีสามีและมีครรภ์ติดมาแต่สามีเดิมแล้ว ครั้นถึงกำหนดนางคลอดบุตรเป็นกุมาร ครั้นกุมารนั้นเจริญวัยขึ้น ทรงขอไว้ นางเลือดขาวจึงทูลลากลับบ้านเดิม จึงโปรดให้ส่งถึงบ้านพระเกิด ครั้งนั้นนางเดินทางมาทางคลองปากพนัง ได้พักอยู่ที่บริเวณนั้นหลายวัน เพื่อสร้างวัดไว้ที่บ้านควงในคลองควง ซึ่งแยกมาจากแม่น้ำกาเกต และ คลอง ปาก พนัง วัดนี้อยู่ทิศตะวันตกแต่เขาพระบาทในอำเภอปากพนังวัด ๑ เรียกกันว่าวัดแม่อยู่หัวเลือดขาว(๑) แล้วนางก็เดินทางไปบ้านพระเกิด นางก็

(๑) เวลานี้ร้างเสียแล้ว เรื่องวัดนี้เจ้าคุณรัตนธัชมุนี (ม่วง) วัดท่าโพธิ์ จังหวัดนคร ฯ ได้เล่าให้ฟังที่วัดคงคาจังหวัดพัทลุง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

ได้พบกับพระยากุมารสามีอยู่กินด้วยกัน ณ ที่นั้นสืบไป จนชราอายุประมาณ ๗๐ ปี ถึงแก่กรรมทั้งสองคน ภายหลังบุตรนางเลือดขาวได้ออกมาเป็นคหบดีอยู่ที่บ้านพระเกิด เมืองพัทลุง ชาวเมืองเรียกว่า "เจ้าฟ้าคอลาย" ด้วยเข้าใจว่าเป็นพระราชบุตรพระเจ้าแผ่นดิน(๑)

ตั้งแต่นั้นต่อมา อารามทั้งสองตำบลก็ร้างอันตรายลงเป็นลำดับประมาณหลายร้อยปี(๒)

---

(๑) ไม่ปรากฏว่าได้ออกมาโดยเหตุใด และออกมาเมื่อใด เห็นจะออกมาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตแล้ว.

(๒) มีเนื้อความในตำนานดังนี้ ข้าพเจ้าจึงได้เขียนลงไว้ตามที่รวบรวมได้ดังข้างบนนั้น เห็นว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องที่มีบุคคลอยู่จริง และนางเลือดขาวกับพระยากุมารสามีเป็นผู้มีใจศรัทธา ได้สร้างวัดหลายตำบล ด้วยเป็นผู้มีกำลังที่ได้รับมรดกจากตายายเป็นนายกองส่วยช้างมีผู้คนนับถือมาก มีเหตุผลควรเชื่อว่าจริง คือ วัดที่นางกับสามีได้สร้างไว้ยังเป็นหลักฐานปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เช่น วัดพระพุทธสิหิงค์ที่เมืองตรัง ๑ วัดเขียนที่บางแก้ว เมืองพัทลุง ๑ วัดสทังใหญ่ที่ตำบลสทัง เมืองพัทลุง ๑ เป็นต้น แต่เรื่องนางเลือดขาวนี้จะได้เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรไว้แต่เดิมแล้วหรืออย่างไร ทางสันนิษฐานไม่แน่ แต่อย่างไรก็ดี คงได้คัดเขียนกันครั้งพระครูอินทโมฬีคณะป่าแก้ว ที่ได้ปฏิสังขรณ์วัดสทัง

และวัดเขียนบางแก้วนั้นเป็นแน่ จึงได้มีตำนานเป็นลายลักษณ์อักษรเรื่องนางเลือดขาวสืบมาจนทุกวันนี้

เมื่อเห็นเป็นมูลความจริงอยู่บ้างดังนี้ จึงได้เขียนไว้ในพงศาวดารตามลำดับ ด้วยเห็นว่านางกับสามีเป็นผู้มีอัธยาศัยควรชม ในทางทำประโยชน์ไว้สำหรับบ้านเมือง ตามความนิยมของสมัยนั้นคือสร้างวัดอันเป็นที่เล่าเรียนของกุลบุตรสืบมา ประการหนึ่งเป็นเรื่องที่กล่าวถึงภูมิพื้นเมืองพัทลุงว่า สมัยครั้งกรุงสุโขทัยนั้น เมืองพัทลุงได้ตั้งเป็นบ้านเมืองอยู่ที่สทิงพระแล้ว จึงเห็นว่าควรเขียนไว้ในพงศาวดาร ระหว่างนี้เนื้อความขาดตอนค้นหาตำราหลักฐานยังไม่ได้ แต่ไม่ใช่เมืองร้าง คือ เมื่อพ.ศ. ๑๘๒๗ (จ.ศ. ๗๔๖) ปีชวดฉอศก ในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร ครั้งกรุงศรีอยุธยาได้ส่งชาวเชียงใหม่มาไว้ที่เมืองพัทลุง ชาวเมืองพัทลุงจึงใช้ศัพท์ไทยเหนือติดมาบ้างบางคำ เช่น เสื่อเรียกสาด ฉันว่าฉาน ใกล้ว่าแค่ สับปะรดว่าย่าหนัด เป็นต้น.

ตอนที่ ๒

สมัยกรุงศรีอยุธยา

ครั้นกาลล่วงมาราว พ.ศ. ๒๐๕๗ (จ.ศ. ๘๗๖) ล่วงแล้ว ครั้งกรุงศรีอยุธยาปรากฏว่า พระยาธรรมรังคัลเป็นเจ้าเมืองพัทลุงตั้งอยู่ที่จะทิ้งพระ พระยาธรรมรังคัลได้นิมนต์พระมหาอโนมทัสสีไปเชิญพระมหาธาตุเจ้ามา แต่ลังกาทวีปมาก่อพระเจดีย์สูง ๑ เส้น บรรจุพระมหาธาตุ แล้วสร้างวัดทำอุโบสถศาลาวิหาร และก่อกำแพงล้อมเป็นเขตวัดสูง ๖ ศอก ณ เชิงเขาพิพักสิงห์ เรียกว่า "วัดหลวง" แล้วบอกถวายพระราชกุศลเข้าไปกรุง โปรดเกล้า ฯ ให้มีตราพระคชสีห์และตราพระโกษาธิบดีออกมาเบิกข้าส่วยและภูมิเรือกสวนไร่นา ขาดออกจากส่วยหลวง เป็นข้าโปรดคนทานพระกัลปนาไว้ สำหรับวัดหลวงสืบไป

ฝ่ายปละท่าตะวันตกของทะเลสาบที่ตำบลวัดสทัง ก็มีปะขาวสนผัว นางเป้าเมีย อยู่ที่นั้น เกิดบุตรด้วยกันสี่คน คนที่ ๑ ชื่อเจ้าอินท์ คนที่ ๒ ชื่อเจ้าเพ็ชร์ ที่ ๓ ชื่อนางบุศย์

ได้เป็นนางสนม(๑) ที่ ๔ ชื่อนางอ่อนทอง เจ้าอินท์พี่ใหญ่นั้นบวชเป็นปะขาว แล้วลงเรือสำเภาจีนเที่ยวไปช้านาน หาได้อยู่กับบิดามารดาไม่ ครั้นอายุได้ ๖๐ ปี เรียนรู้ทางไสย-ศาสตร์และอรรถธรรม แล้วจึงกลับมาบ้านเดิม ตกแต่งปฏิสังขรณ์วัดเขียนบางแก้วและวัดสทัง เจ้าอินท์จึงเอาไม้แก่นแคฝอยแกะเป็นรูปนางเลือดขาว ขึ้นเป็นพระพุทธรูปองค์ใหญ่เป็นรูปพระงามไว้ ณ วัดสทังเรียกว่า "ประทุมกาศเทวดานางเลือดขาว" วัดสทัง จึงเรียกว่า "วัดพระงาม" บ้าง

ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช เจ้าอินท์อุปสมบทเป็นภิกษุ ณ เมืองนครศรีธรรมราช แล้วก็เข้าไปกรุง ครั้งนั้นที่กรุงมีศึกมาล้อมเมืองอยู่(๒) พระ

---

(๑) เห็นจะเป็นภรรยาน้อยของเจ้าเมืองพัทลุงนั้นเอง.

(๒) เห็นจะเป็นศึกพระเจ้าหงสาวดี (ลิ้นดำ) หรือที่เรียกว่า "พระเจ้าชนะสิบทิศ" ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชครั้งแรก เมื่อเชิญเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ พระเจ้าหงสาวดีมาตั้งประชิดกำแพงอยู่ ๓ วัน เห็นไทยปรองดองกันดีอยู่ก็เลิกทัพกลับไป

สามีอินท์(๑) เข้ารับอาสา ขอม้าตัวหนึ่งกับคน ๕๐๐ บวชเป็นปะขาวออกทำเวทมนตร์ ให้ข้าศึกงวยงงมีความกลัวกลับไป

พระสามีอินท์มีความชอบ จึงเอากระบวนวัดและพระพุทธรูปที่ได้เลิกพระศาสนา (คือปฏิสังขรณ์) วัดเขียนบางแก้ว และวัดสทังขึ้นถวาย ขอพระราชทานเป็กญาติโยมสมัครพรรคพวกให้ขึ้นกับวัดทั้งสองนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระสามีอินท์ เป็นที่พระครูอินทโมฬีศรีนันทราชฉัททันตฤฬามุนีศรีราชบัญญาปรมาจาริยานุชิต พิพิธรัตนราชวรวงศ์ พงศ์ภักดีศรีสากยบุตรอุประคิยเถร คณะป่าแก้วหัวเมืองพัทลุง โปรดให้มีตราพระบรมราชโองการเป็กญาติโยม และไร่นาส่วยสาอากรชาวกุฎีศีลบาลทานพระกัลปนาให้ขาดออกจากส่วยหลวง

(๑) คำที่เรียกว่าสามีหรือสวามี เคยได้เห็นในคำนำหน้านามนักบวชของชาวอินเดีย แต่จะได้เห็นได้พบในสาเหตุเรื่องใดลืมเสียแล้ว แต่ยังจำคำสามีนี้ได้ จึงเชื่อว่าเราใช้คำสามีเลียนชาวอินเดีย แต่ชาวปักษ์ใต้ใช้เรียกสำหรับภิกษุบวชใหม่

พระราชทานแก่พระครูอินทโมฬี ฯ และห้ามเจ้าเมืองปลัดเมืองกรมการเมืองลูกขุนมูลนาย โดยตราพระราชกฤษฎีกาอุทิศไว้ให้เป็นข้าพระทั้งสองอาราม ให้ตายายบิดามารดาพระครูอินทโมฬี ฯ เป็นนายประเพณี และดำรัสเหนือเกล้า ฯ แต่พระยาศรีภูริปรีชาธิราชมหาเสนาบดีศรีสาลักษณ์ และกรมพระกลาโหม ให้เบิกจากพระคลังหลวงเป็นสำเภา ๓ ลำ บรรทุกอิฐปูนรักทองมอบให้แก่พระครูอินทโมฬี ฯ กับโปรดให้เบิกวัดทั้งแขวงเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองพัทลุง ๒๙๘ วัด มาขึ้นแก่วัดเขียนบางแก้วและวัดสทัง คือ วัดคูหาสวรรค์ ๑ อารามพิกุล ๑ วัดสทิงมหาธาตุเจดีย์ใหญ่ ๑ วัดพระเจดีย์งาม ๑ วัดชะแม ๑ วัดกลาง ๑ วัดพะเจียก ๑ วัดโรงน้อย ๑ วัดโรงใหญ่ ๑ วัดพะตาล ๑ วัดเหียงพง ๑ วัดพระครูไชยพัท ๑ วัดทำเสา ๑ วัดสนามไชย ๑ วัดโตนดหลาย ๑ วัดพังยาง ๑ วัดชะแล้ ๑ วัดแจระ ๑ วัดพระนอนปากบาง-แก้ว ๑ วัดพยา ๑ วัดแหลม ๑ วัดพระพุทธสิหิงค์ทะตรัง ๑ วัดพระงามทีตรัง ๑ เป็นต้น ทั้งนี้ขึ้นแก่วัดสทังวัดเขียนบางแก้ว และหมู่หัวสิบหัวงานตามท้องพระตำรานี้

ก็ให้ขึ้นกับวัดทั้งสองนี้ทั้งสิ้น วัดสทิงนั้นมีเลณฑุบาต คือ อาณาเขตแต่ลำน้ำบางแก้วแล่นไป(๑) ท่าแม่นางสิพรม ท่าแม่นางสิพรมแล่นไปหลาวลูก หลาวลูกแล่นไปห่านกลุตง ห่านกลุตงแล่นไปควนชัง ควนชังแล่นไปหลักชมแสง หลักชมแสงแล่นไปหลักม่วงเถ้านาโหนด หลักม่วงเถ้านา-โหนดแล่นไปควนยานผ่ายอุตร ควนยานผ่ายอุตรแล่นไป ควรกระทุ ควรกระทุแล่นไปกำมะไสย ตั้งแต่คลองกำมะไสย แล่นไปแม่น้ำวัดผ่ายอุตรควนยาน วัดผ่ายอุตรควนยาน แล่นไปเปรวชะเมา (ป่ำช้าชะเมา) เปรวชะเมาแล่นไปปากแว ตีนทะเลสายเป็นแดน

วัดเขียนบางแก้วมีเลณฑุบาตตั้งแต่แม่น้ำบางแก้วแล่นไปแพรกแม่น้ำท่าช้าง แม่น้ำท่าช้างแล่นไปปลายคลองโพศมา คลองโพศมาแล่นไปด่านฟ้ารั่ว ด่านฟ้ารั่วแล่นไปหานเลน หานเลนแล่นไปกระหวะ กระหวะแล่นไปพยาเตย พยาเตยแล่นไปแก่งตาเสียด แก่งตาเสียดแล่นไปลำน้ำพระเกิด ลงไปจดชายทะเลสายเป็นแดน

แล้วพระครูอินทโมฬีฯ กลับออกมาอยู่วัดสทัง มีที่พระกัลปนา ๒๔ หัวงาน วัดเขียนพระมหาสิราชเป็นเจ้า

---

(๑) คำว่าแล่นไป ปักษ์ใต้หมายความว่า จาก-ถึง

ธอิการทามเดิม มีที่พระกัลปนา ๑๔ หัวงาน และข้าโปรด คนทานพระกัลปนา โปรดพระราชทานตัดขาดออกจากราชการหลวง ให้เป็นข้าพระโยมสงฆ์สำหรับตกแต่งวัดทั้งสิ้น แม้เกิดอรรถคดีเว้นแต่ความฆ่ากันตาย นอกจากนั้นนายประเพณีและพวกหัวสิบหัวงาน(๑) ชำระว่ากล่าวเด็ดขาดได้ ครั้งนั้นเจ้าเมืองพัทลุง(๒) ก็มาสร้างพระพุทธรูปเรียงไว้ ๗ องค์ ณ วัดเขียน(๓)

---

(๑) คือนายของหมวด ๑ ๆ ซึ่งขึ้นกับนายประเพณีหัวหน้าของวัด

(๒) เห็นจะเป็นพระยาธรรมรังคัล

(๓) เห็นจะเป็นพระที่เรียกกันว่า "พระกุลา" เป็นพระสมาธิองค์ใหญ่อยู่กลางแจ้ง ก่อด้วยแลงเรียงไว้ห่าง ๆ กันราว ๑๐ หรือ ๑๕ วาบ้าง มีต้นไม้ใหญ่งอกแทรกขึ้นที่ฐาน เดี๋ยวนี้พังทลายลงมากองอยู่ที่ฐานดินซึ่งพูนเป็นโคกรับฐานปูนไว้นั้นยังเป็นรูปพระเศียรอยู่บ้าง ท่อนพระกรบ้าง ขนาดท่อนพระกรโดยกลมประมาณ ๓ คืบ พระเศียรยาวแต่พระนลาฏริมพระเกศลงมาปลายพระหนุประมาณ ๑ ศอกคืบ ฝ่าพระบาทใหญ่โดยกว้าง ๑๕ นิ้วครึ่ง ที่สาบสูญเสียก็มี

ฝ่ายที่เมืองพัทลุง (จะทิ้งพระ) แผดงศรีพรมย์เห็นว่า ที่บนเขาพิพัทสิงห์มีรอยพระพุทธบาทอยู่(๑) จึงขอต่อพระนาไลยมุย(๒) ทำพระวิหาร และก่อรูปพระโคะขึ้นบนเขาพิพัทสิงห์ จึงเรียกว่า "เขาพระโคะ"(๓) แต่นั้นมา

---

(๑) ได้พิเคราะห์ดูแล้วเห็นจะเป็นธรรมดาศิลานั้นเอง

(๒) เห็นจะเป็นเจ้าอธิการวัดหลวง ที่พระยาธรรมรังคัลได้สร้างไว้ก่อนนั้น

(๓) ที่เรียกว่าพระโคะนี้ จะเป็นรูปอะไรก่อขึ้นไว้พึงไม่ได้เรื่องราวเลย น่าจะเป็นพระโค ซึ่งเป็นเทวพาหนะของพระอิศวร ด้วยเป็นที่นับถือของไทยแต่โบราณมาจึงก่อรูปไว้บูชา ครั้นกาลนานมาก็กลายเป็นพระโคะ คือจะมีเขมาหรือเส้นอะไรของกระดาษเพลาแต้มเป็นจุดอยู่หลังโค และเข้าใจว่าเป็นสระอะจึงอ่านโคเป็นโคะ เช่นคำค้อยของชาวเมืองสงขลาเดี๋ยวนี้ เดิมจะได้เห็นหนังสือกรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นหนังสือหวัดกลาย ๆ เขียนคำว่า "ด้วย" นั้นเอง ผู้อ่านไม่เข้าใจคำกรุงเทพ ฯ ทั้งดูหนังสือหวัดไม่แน่จึงอ่าน "ด้วย" เป็น "คอย" ไป แต่สำเนียงบ้านนอกเรียกอักษรไม่ชัด เรียก ค้อย เป็น ข่อย เช่น คำว่า "ค้าขาย" บ้านนอกเรียกเป็น "ข่าค้าย" และคำค้อยนั้นที่ประโยคกับคำหน้าก็ตรงกับคำด้วย ทุกคำ เช่น คำว่า กินค้อย ไปค้อย มาค้อย ดังนี้ก็เป็นคำตรงกับคำด้วยทั้งสิ้น เหตุดังกล่าวนี้ คำพระโค จึงกลายเป็นพระโคะมาจนทุกวันนี้

ต่อมาพระจวงเจ้าขอต่อพระนาไลยมุย มาตั้งอยู่ที่บนเขาพระโคะ กระทำบูชารอยพระพุทธบาทอยู่ที่นั่นเป็นช้านาน(๑)

ครั้นกาลล่วงมาพระสามิราม(๒) ซึ่งไปเรียนหนังสือฝ่ายปริยัติธรรม ณ กรุงเป็นผู้ชำนาญ ได้แปลธรรมชนะพราหมณ์ชาวสิงหฬ (๓) ได้ความชอบ ทรงโปรดปรานมาก ครั้นกลับออกมาจึงคิดอ่านด้วยพระครูสัทธรรมรังษีพุทธบวรมาจารย์ (๔) พระครูสัทธรรมรังษี ยินยอมด้วยพระสามิรามจึงเข้าไปกรุงขอพระราชทานเบิกญาติโยมออกจาก

---

(๑) เห็นจะมาขออาศัยกระทำสังฆกิจอยู่บนเขานั้น

(๒) คำที่เรียกว่าสามิ ก็คงเป็นเช่นเดียวกับที่ได้อธิบายไว้แล้วข้างต้น

(๓) ตอนนี้น่าจะมีจริงอยู่บ้าง แต่น่าจะเป็นมอญไม่ใช่ชาวสิงหฬ เพราะเคยได้พบในพงศาวดารมอญครั้งพระมหาปิฎกธรรมพระเจ้าหงสาวดี ที่พระนางเจ้าตะละเท้าทรงยกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้โปรดให้มีการผูกปัญหาถามประกวดกันนัยว่าได้ถามปัญหามาถึงเมืองไทยด้วยประมาณ จ.ศ. ๘๔๐ ถ้าจริงดังนั้น เรื่องพระสามิรามก็ต้องเป็นความจริงอยู่บ้าง

(๔) พระครูสัทธรรมรังษีน่าจะเป็นเจ้าอธิการวัดหลวงต่อจากพระนาไลยมุย และน่าจะเป็นเจ้าคณะผู้ใหญ่ด้วย

ส่วยหลวง แล้วโปรดพระราชทานที่นาและกัลปนาและต้นตาล ญาติโยมออกจากส่วยหลวง ๙ หัวงาน เป็นข้าโปรดคนทานพระกัลปนาขึ้นวัดพระโคะ โปรดให้มีเลณฑุบาต ทิศเหนือถึงเขาพังไกรและควรชลิก ทิศใต้จดเขาเขียวและเขาแดง ทิศตะวันออกจดทะเลเค็ม ทิศตะวันตกจดทะเลสาบ แล้วโปรดตั้งให้พระสามีรามเป็นพระราชมุนี ครั้นกลับออกมาจึงก่อพระเจดีย์บรรจุพระศรีรัตนมหาธาตุสูงเส้น ๕ วา ทำด้วยจะลุงทองแดง(๑) มีระเบียงรอบพระเจดีย์ ทำศาลาวิหารอุโบสถขึ้นบนเขาพระโคะแล้วเปลี่ยนเรียกว่า "วัดพระโคะ" และอาณาเขตเหล่านั้นเรียกว่า "ที่พระโคะ" แต่นั้นมา(๒) และครั้งนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้ออกเมืองราชแสนมาเป็นเจ้าเมืองพัทลุง โปรดให้บรรทุกอิฐมาช่วยทำพระศรีรัตนมหาธาตุเจดีย์นี้ด้วย พระราชมุนีก็ได้เป็นเจ้าอธิการวัดพระโคะ

---

(๑) เข้าใจว่าจะหุ้มทองแดงที่ยอด

(๒) ต่อมาเพิ่งทราบจากหนังสือเรื่องวัดว่า ครั้งนี้วัดควนถบ แขวงปละท่าตะวันตกของทะเลสาบ ซึ่งอยู่ในตำบลลำปำ จังหวัดพัทลุงเดี๋ยวนี้ ไปขึ้นอยู่กับวัดพระโคะด้วย จึงไม่มีชื่อวัดควนถบในบัญชีรายชื่อวัด ซึ่งขึ้นกับวัดเขียนบางแก้วและวัดสทัง

ต่อมา(๑) ต่อมาพระราชมุนี พระครูสัทธรรมรังษี พระมหาเถระ พุทธรักขิต พระครูบุตรเทพ และหมื่นเทพบาล สร้างวัดในถ้ำคูหาสวรรค์ ในที่รายของพ่อขุนศรีชนาพยาบ้าน ปลัดเมืองพัทลุง ทำพระพุทธรูป ๒๐ องค์ และก่อเจดีย์ ๗ องค์ แล้วถวายพระราชกุศลเข้าไปกรุง โปรดให้มีพระตำราตราโกษาธิบดียกญาติโยมและภูมิสัตว์ไร่นา อันมีในที่นั้น ๑๒ หัวงานขาดออกจากส่วยหลวง เป็นศิลบานทานพระกัลปนา สำหรับวัดคูหาสวรรค์สืบไป

ต่อมาพระสุรัสราชาออกมาเป็นเจ้าเมืองพัทลุง นิมนต์พระมหาเถระผู้มีอายุ (ไม่ปรากฏนาม) ให้ก่อพระมหาธาตุเจดีย์ สูงเส้น ๑ วา และพระวิหาร พระธรรมศาลา พระพุทธรูปพระโมคคัลลาน์ พระสารีบุตร์ ฝ่ายซ้ายฝ่ายขวาไว้ในกลางเมืองพัทลุง(๒) แล้วเอากระบวนที่ได้สร้างวัดนั้นเข้าไปกรุง

(๑) มีคำเล่าลือว่า ท่านพระโคะผู้นี้มีบุญและมีอภินิหารต่าง ๆ ชาวเมืองแถวนั้นเรียกว่า "ท่านเจ้าพระโคะผู้มีบุญ" นับถือกันว่าเป็นเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์มาจนทุกวันนี้ และที่เรียกว่ารอยพระบาทนั้นก็กลายเป็นรอยเท้าท่านเจ้าพระโคะไป

(๒) เห็นจะเป็นวัดจะทิ้งพระเป็นวัดเก่าสืบต่อมาจนทุกวันนี้

ถวายพระราชกุศล จึงมีพระราชศรัทธาโปรดให้มีพระตำราตราโกษาธิบดี ยกญาติโยมที่ภูมิสัตว์ไร่นาโทนดต้นตาลในที่นั้น ขาดออกจากส่วยหลวง เป็นข้าโปรดคนทานพระกัลปนาสำหรับพระอารามนั้นสืบไป

ต่อมาออกหลวงเยาวราชมาเป็นเจ้าเมืองพัทลุง ครั้งนั้นอาเจะอารู(๑) มารบเสียเมืองแก่อาเจะอารู อาเจะอารูกวาดครัวไป ความทราบถึงกรุงโปรดเกล้า ฯ ให้แผดงศรีราชปัญญาถือท้องตราออกมาเอาตัวเจ้าเมืองกรมการ ออกหลวงเยาวราชเจ้าเมืองเกรงกลัว พระราชอาญาจึงกินยาตายเสีย ได้แต่ขุนศรีชนาปลัดกับครอบครัวจำตรวนเข้าไปกรุง ให้ลงพระราชอาญาจำตรวนขังไว้

ครั้งนั้นช้างต้นตกน้ำมันออกจากโรง หมอควาญเอาไม่ได้ หมื่นอินทรพงษาบุตรขุนศรีชนาจับช้างนั้นได้เอาเข้าโรง หมื่นอินทรพงษาบุตรขุนศรีชนามีบำเหน็จแก่ราชการ

---

(๑) เห็นจะเป็นสลัด ด้วยมีคำเล่าลือว่า สลัดมาตีเมืองได้แล้ว กวาดครัวติดท่านพระโคะผู้มีบุญไปด้วย ท่านพระโคะจึงทำอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ จนพวกสลัดมีความเกรงกลัว พาตัวท่านกลับมาส่งไว้ ณ ที่เดิม

โปรดเกล้า ฯ พระราชทานโทษขุนศรีชนาออกจากที่ขัง แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นปลัดเมืองตามเดิม ให้หมื่นอินทรพงษายุตรขุนศรีชนาเป็นขุนคชราชา หัวพันส่วย กลับออกมาอยู่เมืองพัทลุงต่อไป

แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ออกเมืองภักดีกรเทพ ออกมาเป็นเจ้าเมืองพัทลุง เกลี้ยกล่อมไพร่ส่วยที่สัดพลัดอยู่นั้นให้กลับเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนา ครั้งนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้ออกขุนทรเนตร์ณเทพ (ขุนธรเณนทรเทพ) และจ่าพันภายณราช (พันภาณุราช) เชิญท้องตราออกมาตั้งกองเรียกส่วย ณ เมืองนครศรีธรรมราช และเรียกส่วยเมืองพัทลุงด้วย

ต่อมาออกเมืองคำได้เป็นเจ้าเมืองพัทลุง ครั้งนั้นมีศึกอุชิงคีตินี (บางแห่งเรียก "อุยงตะนะ" (๑) หรือสลัด)

---

(๑) ตามที่ตรวจสอบดูศักราชในเพลาของวัด สลัดครั้งนี้ในระหว่างจุลศักราช ๘๐๕ กับ ๘๓๐ และที่เรียกว่าศึกอุชิงคีตินี้ในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ประทานข้าพเจ้า ทรงอธิบายว่า อุยงตะนะคือภาษามลายูเป็นอุยังตะนัก แปลว่าปลายแหลม คือปลายแหลมมลายูก็เมืองยะโฮนั้นเอง" (ในกฎมนเทียรบาลเก่าว่าอุยงตะนะเป็นรัฐหนึ่ง สมัยโบราณเคยเป็นเมืองขึ้นแก่สยามเหมือนกัน)

มาตี เสียเมืองแก่ข้าศึก ออกเมืองคำหนีรอดไปได้ ข้าศึกกวาดได้แต่ครอบครัว กรมการ และ สมณชีพราหมณ์ราษฎร ข้าพระโยมสงฆ์ ได้ไปแก่อุชงคตนเป็นอันมาก และเผากุฎีวิหารบ้านเรือนราษฎรเสียสิ้น

ฝ่ายปละท่าตะวันตก แขกเมืองไทรรู้ข่าวไปว่า เมืองพัทลุงฝ่ายปละท่าตะวันออกเสีย เมืองแก่สลัดอุยังตะนักแล้ว เห็นเป็นโอกาสอันดีจึงได้ยกมาเป็นกองโจร มาตีปล้นเก็บทรัพย์สิ่งของ และจุดไฟเผาบ้านเรือน และวัดวาอาราม ตลอดมาจนถึงตำบลคูหาสวรรค์ ในที่รายของพ่อขุนศรีชนาปลัดเมืองอีกพวกหนึ่ง

ครั้งนั้นเจ้าเมืองหาเป็นโทษไม่ ด้วยศึกเหลือกำลังโปรดเกล้า ๆ ให้เป็นเจ้าเมืองดังก่อน ให้เกลี้ยกล่อมซ่องสุมราษฎรที่กระจัดพลัดพรายอยู่นั้น เข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาจัดการรักษาบ้านเมืองต่อไป (๑)

(๑) ครั้งนี้ข้าศึกกวาดครอบครัวไปมาก เห็นจะเอาตัวพระราชมุนี (ท่านเจ้าพระโคะ) ไปด้วย ได้มีตำนานหรือประวัติของพระราชมุนี (ท่านเจ้าพระโคะ) กล่าวว่า ท่านหาได้ตายอย่างคนธรรมดาไม่ อยู่ ๆ ก็หายศูนย์ไปโดยอิทธิฤทธิ์ และต่อไปก็ไม่ได้กล่าวถึงท่านผู้นี้ในที่แห่งใดแห่งหนึ่งเลย จึงเห็นว่าคงจะศูนย์ไปด้วยข้าศึกสลัดครั้งนั้นนั่นเอง

ครั้งนั้นให้เรียกส่วยแต่เมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุงหาเรียกไม่ (๑)

ต่อมา ออกขุนเทพตำรวจเป็นเจ้าเมืองพัทลุง (๒) ครั้งนี้มีผู้ศรัทธาสร้างเจดีย์วิหารหลายวัดหลายตำบล คือ

๑. พระมหาเทพ ทำพระวิหารและเจดีย์ตำบลวัดแจระ (บางแห่งเรียกหัวแจระ)

๒. พระครูธรรมรังษี ลำราม ทำพระวิหารตำบลวัดเขิก (อยู่ที่กิ่งจะทิ้งพระ อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา)

๓. พระครูพิชัย ทำพระวิหารตำบลวัดชะแม (อยู่ที่กิ่งจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา)

๔. พระมหาเถระพรม ทำพระวิหารตำบลวัดนามิไชย หรือสนามมิไชย (อยู่ที่กิ่งจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา)

๕. พระมหาเถระรัตนเทพ ทำพระวิหารตำบลตำเสา หรือเสา อ่านเป็นสีเสา (นัยว่าเป็นวัดกระดังงา อยู่ในกิ่งจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา)

๖. พระครูสุวรรณคีรี ทำพระวิหารในวัดชะแล้ (อยู่ที่กิ่งจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา)

---

(๑) เห็นจะเป็นเพราะถูกสลัดมารบยับเยินมาก

(๒) ประมาณราวแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ

๗. พระมหาเถระพรม ทำพระวิหารตำบลบ่อโด

๘. พระมหาเถระโสม พระมหาเถระพงษ์ ทำพระวิหารวัดโรง (อยู่ในกิ่งจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา)

๙. พระมหาเถระเทพ ทำพระวิหารวัดพระเจดีย์งาม (อยู่ที่กิ่งจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา)

๑๐. พระครูธรรมเทววากร บวรมณี ศรีธรรมาธิบดี หัวเมืองพัทลุง ณ เขาบรรพตพระโคะ และปลัดวินัยธร พร้อมด้วยพระครูมังคลราชรูจี ศรีสัทธรรมเถียร หัวเมืองนครศรีธรรมราชเข้าไปกรุง ร้องต่อสมเด็จพระสังฆราชาบดี ศรีสังฆปรินายก ศรีสังฆปรินายกจึงทำฎีกาให้ออกพระศรีภูริปัญญาธิราช เสนาบดีศรีสาลักษณ์ นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอเบิกญาติโยมและศิลบานทานพระกัลปนาตามที่สมเด็จพระอัยกาธิราชเจ้า (๑) ทรงอุทิศไว้แต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระตำราพระราชอุทิศไว้ดุจพระตำราของสมเด็จพระอัยกาธิราชเจ้าทรงอุทิศไว้แต่ก่อน (วัดเหล่านี้อยู่ฝ่ายปละท่าตะวันออก)

---

(๑) ที่เรียกว่าพระอัยกา คือสมเด็จพระเพทราชา พระอัยกาของสมเด็จพระเอกาทศรฐ

แต่ฝ่ายปละท่าตะวันตก (๑) ในที่ราบของพ่อขุนศรีชนา พยาบ้าน (ปลัดเมือง) ในตำบลคูหาสวรรค์นั้น พระมหาเถระสุนทรธรรม พระมหาเถระอิน พระมหาเถระพรม เข้าไปกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา ทำฎีกาให้ออกพระศรีภูริปัญญาธิราชเสนาบดีศรีสาลักษณ์ นำกราบทูลพระกรุณา ขอพระราชทานเบิกญาติโยมและสมัครพรรคพวกออกจากส่วยหลวง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้มีท้องตราพระโกษาธิบดี เบิกญาติโยมสำหรับวัดคูหาสวรรค์ไว้ตามเดิมชั่วพระจันทร์พระอาทิตย์

ครั้งนั้นพระมหาอิน ทำพระวิหารในตำบลวัดป่าซันวัดหนึ่ง เมื่อเสียเมืองแก่ข้าศึกอยุงตะนะแล้ว ขุนเสนา (๒)

---

(๑) ที่เรียกว่าปละท่าตะวันออกตะวันตก หมายเอาฝั่งทะเลสาบเมืองพัทลุงเป็นกลาง

(๒) ชื่อขุนเสนาปลัดที่สร้างวัดสทังนี้ ที่เขียนลงในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๕ ว่าขุนเสนาปลัดนั้นพลาดไป ด้วยคำพูดของชาวเมืองพัทลุงเรียกคำศรี หรือ สี ว่าเส ดังนี้การคัดเขียนตามตัวจึงผิดเพี้ยน ที่จริงเป็นขุนศรีชนาผู้ที่เป็นบิดาขุนคชราชานั้นเอง ด้วยภายหลังมาตรวจพบในหนังสือเพลาวัดสทัง ว่าชื่อขุนศรีชนาสร้างวัดสทังดังนี้ จึงอธิบายไว้เพื่อกันความเข้าใจผิด

ปลัดเมืองได้สร้างวัดสทังน้อยขึ้นที่ชายทะเลสาบวัดหนึ่ง มีข้าพระและภูมิสัตว์ไร่นา ๑๓ หัวงาน พระมหาเถระเทพปัญญาเป็นเจ้าอธิการ วัดสทังนางเลือดขาว จึงเรียกว่า "วัดสทังใหญ่" บ้าง "วัดพระงาม" บ้าง "วัดพระงามสทังใหญ่บ้าง" เป็น ๓ ชื่อ

ต่อมาตาตุมะระหุ่มเป็นแขกนับถือศาสนาอิสลามมาแต่เมืองสาไลย มาขอพระราชทานโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าเมืองพัทลุง(๑) ได้ย้ายเมืองไปตั้งที่หัวเขาแดงปากน้ำ เมื่อถึงอนิจกรรมแล้ว ฝังศพไว้ที่หัวเขาแดงปากน้ำเมืองพัทลุง(๒)

ต่อมาเพริชผัว เพริมยเมีย ตายายนายใหญ่กับหมื่นจันหัวปากนางหรง หมื่นอินทรทรงศักดิ์ หมื่นจ่าเทียนหัว-ปาก พวกพ้องเข้าไปขอพระราชทาน โปรดให้เพริชเป็น

---

(๑) เข้าใจว่าคงจะมาตั้งบ้านเรือน อยู่ที่บริเวณนี้มาแต่ก่อนนานแล้ว ภายหลังจึงได้เป็นเจ้าเมืองพัทลุง

(๒) ซึ่งอยู่ตรงข้ามเมืองสงขลาเดี๋ยวนี้ ด้วยเป็นเหมาะแก่ความถาวรต่อไปภายหน้า เพื่อมิให้ศพนั้นศูนย์ไป ศพจึงยังมีปรากฏ เรียกว่ามาระหุ่มเป็นเทพารักษ์อยู่จนทุกวันนี้

ตาตุมะระหุ่มนี้ ได้เป็นต้นวงศ์ของสกุล ณ พัทลุง เดี๋ยวนี้ และนัยว่ามีน้องชายคนหนึ่ง ชื่อมะระโหม มาตั้งอยู่ที่ตำบลชรัด ศพที่ฝังไว้ยังปรากฏเป็นเทพารักษ์อยู่ที่ตำบลชรัด ในจังหวัดพัทลุงจนทุกวันนี้

เจ้าเมืองพัทลุง ได้ย้ายเมืองมาตั้งที่เขาไชยบุรี(๑) ฝ่ายปละท่าตะวันตกทะเลสาบ ด้วยเพ็ชร์เป็นชาวบ้านนางหรง ฝั่งตะวันตกใกล้กับเขาไชยบุรี อีกประการหนึ่ง เป็นที่มั่นคงแก่การป้องกันข้าศึก และพ้นจากพวกสลัดมารบกวนด้วย เมืองที่ตั้งอยู่ปละท่าตะวันออกนั้นอยู่ใกล้ทะเลเค็ม สลัดอาจจู่มารบกวนได้บ่อย ๆ ทั้งเสียเมืองแก่สลัดด้วยจึงได้ย้ายเมืองมาตั้งที่เขาไชยบุรี(๒)

---

(๑) เขาเมืองอยู่ไม่ไกลจากคูหาสวรรค์ ที่ตั้งศาลากลางจังหวัด ณ บัดนี้

(๒) จะตั้งอยู่นานเท่าใดไม่ปรากฏ เข้าใจว่าต่อมาภายหลังเมื่อผลัดเปลี่ยนเจ้าเมืองจะได้ย้ายไปตั้งเสียที่อื่นบ้าง และที่ควนแร่ตำบลควนมะพร้าวเดี๋ยวนี้ คงได้ตั้งเมืองครั้งหนึ่งเป็นแน่ ด้วยมีคำเล่าบอกสืบกันมาว่า ที่ควนแร่เป็นที่ตั้งเมืองเก่าครั้งหนึ่งแล้ว ทั้งมีคูเมืองและมีอิฐก่อเป็นทำนองกำแพง อยู่ริมคูเมืองปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ครั้งเมืองตั้งอยู่ที่ปละท่าตะวันออก มีแขกสลัดยกมาทางเรือรบกวนเสมอถึงกับเสียเมืองบ้าง ดังปรากฏข้างต้นนั้นแล้ว ฝ่ายปละท่าตะวันตก คือเมืองพัทลุงเดี๋ยวนี้ ก็มีพวกแขกทางใต้ลงไป มีเมืองไทรเป็นต้นควบคุมกันเป็นศึกโจรมาตีปล้นซ้ำเติมเสมอ จึงต้องให้ขุนศรีชนาปลัดเมืองมาตั้งรักษาการอยู่ตำบลคูหาสวรรค์ ชาวเมืองจึงร้องเรียกกันว่าพ่อขุนศรีชนาพญาบ้านดังปรากฏข้างต้น

ครั้นล่วงมาพระยาวิชิตรณรงค์เป็นเจ้าเมืองพัทลุง ถึง ณ วัน ๕ ฯ ๑๑ ๘ ค่ำ จ.ศ. ๑๐๓๘ พ.ศ. ๒๒๑๙ ปีมะโรง พระมหามรุ เจ้าอธิการวัดควนถบ ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่มาแต่ก่อนได้บูรณปฏิสังขรณ์วัดขึ้นให้รุ่งเรือง ซึ่งได้ปรักหักพังมาแต่ครั้งแขกเมืองไทรได้มาตีปล้นเมืองนั้น แล้วนำความกราบบังคมทูล โปรดเกล้า ฯ ให้โกษาธิบดีมีสารตรามาเบิกข้าพระคนทานพระกัลปนา แลนา ๓ ตำบลให้คงขึ้นแก่วัดควนถบตามเดิม คือนาหนบูรควนถบเป็นนา ๑๑ ท่อน ทิศทักษิณขุดเหมืองไว้เป็นแดน ทิศอุดรป่าริมควนถบเป็นแดน ทิศบูรเอาป่าเสม็ดริมเนินเป็นแดน แล่นตรงลงมาปัจฉิมถึงควนถบเอามายนายเรงเป็นแดนตำบลหนึ่ง อีกตำบลทิศทักษิณเอาคลองน้ำเป็นแดน ทิศอุดรเอาเสม็ดโมรงเป็นแดน ทิศปัจฉิมเอามายนายเรงเป็นแดน ทิศบูรเอาป่าเป็นแดน

อีกตำบลเป็นนา ๗ ท่อน ทิศอุดรเอาเหมืองเป็นแดน ทิศทักษิณเอาคลองออกมาแต่ควนสาร เป็นแดน ทิศปัจฉิมเอาห้วยแต่บ้านม่วงแล่นไปพายัพควนสารเป็นแดน ทิศหนบูรเอาคลองน้ำเป็นแดน

นาทั้งนี้ให้สัปปะรดหมื่นทิพ สัปปะรดคง ผู้เป็นเหล่ากอข้าพระมาแต่ก่อน เป็นผู้รักษา จะได้จำเริญวัดควนถบต่อไป

ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงศรีสาครเป็นเจ้าเมืองพัทลุง ให้ขุนเทพสงครามเป็นปลัด

ภายหลังพระจักรีผู้เป็นออกญานครศรีธรรมราช และเป็นเจ้าเมืองไชยา(๑) มาเป็นเจ้าเมืองพัทลุง

ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ให้ออกหลวงเพ็ชร์กำแหงออกมาเป็นเจ้าเมืองพัทลุง ครั้งนั้นเมื่อ(๒) พ.ศ. ๒๒๔๒ (จุลศักราช ๑๐๖๑) พระครูอินทรเมาฬี ศรีญาณสาครบวรนนทราชจุฬามุนี ศรีอุประดิษเถระ คณะป่าแก้วเมืองพัทลุง ได้เลิกพระศาสนา คือปฏิสังขรณ์วัดเขียนบางแก้วแล้วเข้าไปร้องขอต่อสมเด็จพระพนรัตน์ราชกระวีศรีสังฆราชสงฆปรินายก ติปิฎกปรมัตถาดิลกโลกาจารีย์ อารียกศียบมหรรณพปรีชา มหาสามีรูจจิตรบพิตร สถิตในวรรัตนารามพระสังฆราชป่าแก้ว วัดเจ้าพระยาไทยอารามหลวง ณ

---

(๑) เห็นจะเป็นลูกหลานหรือวงศ์ญาติเจ้าเมืองนคร ฯ แต่คงเป็นเจ้าเมืองไชยาย้ายมาเป็นเจ้าเมืองพัทลุง

(๒) ตรงกับแผ่นดินพระเจ้าเสือ

กรุงทวารวดี สมเด็จพระพนรัตน์จึงให้พระนิโครธเถระอธิการวัดบูรพาราม นำถวายพระพรขอเบิกญาติโยม และส่วยสาอากรศิลบานทานพระกัลปนาสำหรับวัดเขียนวัดสทังดุจดังก่อน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระตำราพระราชอุทิศไว้ ดุจพระตำราพระมหากษัตริย์เจ้าแต่ก่อนทรงพระราชอุทิศไว้นั้น

ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ให้ออกหลวงไชยราชาราชสงคราม มาครองเมืองพัทลุง แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ไปรั้งเมืองนครศรีธรรมราช(๑)

และโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาแก้วโกรพพิไชยเชฐวิเศษราชกิจพิพิธภักดี อภัยภิริยพาหะ เป็นออกยาพัทลุงต่อไป

ครั้นปีมะโรงสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๒๙๑ (จ.ศ. ๑๑๑๐) ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาราชบังสัน (ตะตา) บุตรของลูกชายตาตุมะระหุ่ม เจ้าเมืองคนเก่า ซึ่งเข้าไปรับ

---

(๑) น่าจะเป็นแต่เพียงปลัดหรือกรมการเมือง

ราชการอยู่ ณ กรุงนั้น ออกมาเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุง(๑) เป็นเมืองท่านอง ประเทศราช(๒) ได้ถวายต้นไม้ทองเงินทุกปี มีเมืองจัตวา ๔ เมืองเป็นเมืองขึ้น คือเมืองปะเหลียน ๑ เมืองจะนะ ๑ เมืองเทพา ๑ เมืองสงขลา ๑(๓) พระยาราชบังสัน (ตะคา) เป็นเชื้อแขกนับถือศาสนาอิสลาม ได้ตั้งเมืองอยู่ที่เขาไชยบุรี(เขาเมือง) ครั้งนั้นได้ก่อสร้างป้อมกำแพงเชื่อมกับเขาล้อมเมืองไว้ มี

---

(๑) ได้พบในหนังสือเรื่องวัดควนถบ เป็นสำเนาสารตรา-โกษาธิบดี ดำเนินความตามพุทธลิขิตของคณะวัดป่าแก้ว เจ้าพระยาไทยอารามหลวง เรื่องวัดควนถบ ลงวัน ๒ ฯ ๕ ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๑๔ ปีวอก มีมาถึงหลวงราชบังสัน มหันต์สุริยา ผู้รั้งเมืองพัทลุง ดังนี้จึงน่าจะสันนิษฐานว่า เป็นหลวงราชบังสันรั้งเมืองอยู่ ๔-๕ ปีก่อน จึงเป็นพระยาพัทลุง ส่วนราชทินนามนั้น น่าจะเป็นพระยาแก้วโกรพพิไชยเชฐ มากกว่าเป็นพระยาราชบังสันตามนามเดิม ด้วยตำแหน่งราชบังสันเป็นตำแหน่งของกรุงเก่าสืบมา

(๒) เห็นจะเป็นเมืองประเทศราชมาแต่โบราณ

(๓) เมืองสงขลานี้ เดิมเป็นด่านปากน้ำเมืองพัทลุง ได้ยกขึ้นเป็นเมืองจัตวา ด้วยเป็นทำเลที่ค้าขายบริบูรณ์ผู้คนชุกชุม และคงขึ้นอยู่กับเมืองพัทลุงต่อไป แต่จะได้ยกขึ้นเป็นเมืองเมื่อใดไม่ปรากฏ

ขึ้นขาเหรียม ๒ กระบอกประจำเมือง(๑) พระยาราชบังสัน ว่าราชการอยู่ ๑๕ ปี ถึงอนิจกรรมแล้ว พระภักดีเสนา บุตรพี่ชายพระยาราชบังสัน (ทะตา) ได้เป็นพระยาพัทลุง ว่าราชการเมืองต่อมา ๕ ปีถึงแก่กรรมเสียที่กรุง ด้วยใน ระหว่างนั้น ได้เข้าไปราชการในงานสงครามศึกพม่าครั้ง เสียกรุงนั้น

รวมเมืองตั้งอยู่ที่เขาไชยบุรี (เขาเมือง) ครั้งนี้ ๒๐ ปี ครั้น พ.ศ. ๒๓๑๐ (จ.ศ. ๑๑๒๙) กรุง ศรีอยุธยาก็เสียแก่พม่าข้าศึก

ตอนที่ ๓

สมัยกรุงธนบุรี

ครั้นนั้นพระราชอาณาจักรเป็นจลาจล ต่างคนก็ตั้ง ตัวเป็นเจ้าเอกราช ฝ่ายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชก็ถึงอนิจ-กรรม(๒) พระปลัดจึ่งตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้านครศรีธรรมราช

---

(๑) จะได้มาจากไหนหรือสร้างขึ้นเมื่อใดไม่ปรากฏ

(๒) เข้าใจว่าคงจะถึงอนิจกรรมในกรุง ก่อนเมื่อกรุงจะ แตกไม่นานนัก

และตั้งหลวงฤทธินายเวร มหาดเล็ก (จันทร) หลานเขย (๑) เป็นอุปราช ให้หลานชายมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง ตั้งเมืองที่ท่าเสม็ด นัยหนึ่งเรียกว่า "ตำบลปราน" ก็ยให้กรมการไปเป็นหลวงสงขลา รักษาปากน้ำเมืองพัทลุงด้วย ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุงว่าราชการอยู่ ๒ ปี ถึงแก่กรรม

แล้วเจ้านครให้พระยาพิมลขันธ์ สามีท้าวเทพสัตรีเมืองถลาง มาเป็นผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง (๒) พระยาพิมลขันธ์ตั้งเมืองที่ตำบลควนมะพร้าว (๓) ว่าราชการอยู่ ๒ ปี

ครั้น พ.ศ. ๒๓๑๑ (จ.ศ. ๑๑๓๐) ปีชวด พระเจ้าตากเสด็จขึ้นปราบดาภิเษก เป็นพระเจ้าแผ่นดินในกรุงธนบุรีแล้วถึงปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๓๑๒ (จ.ศ. ๑๑๓๑) เสด็จมาตีเมืองนครศรีธรรมราชได้ พระยา

---

(๑) ซึ่งภายหลังมาในรัชกาลที่ ๑ ได้เป็นเจ้าพระยาสุรินทราชาผู้สำเร็จราชการเมืองถลาง ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

(๒) เวลานั้นพระยาพิมล ฯ ได้แตกร้าวกันกับท้าวเทพสัตรีและท้าวเทพสัตรียังไม่มีชื่อเสียง ด้วยพม่ายังไม่มาตีเมืองถลาง

(๓) ภายหลังเรียกบ้านนั้นว่า "บ้านพระยาขันธ์" อยู่ในตำบลพระยาขันธ์เดี๋ยวนี้

พิมลขันธ์มีความกลัวหนีไปเมืองแขกด้วยกับเจ้านคร ฯ ครั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตัวเจ้านครมาจากเมืองแขกปัตตานีแล้ว ก็เสด็จกลับกรุงธนบุรี ส่วนเมืองนคร ฯ และเมืองพัทลุงนั้น โปรดให้พระเจ้าหลานเธอ เจ้านราสุริยวงศ์อยู่ครองเมืองนครศรีธรรมราช โปรดให้นายจันทร มหาดเล็กมาว่าราชการเมืองพัทลุง(๑) ตั้งเมืองที่บ้านม่วง (ตำบลพระยาขันธ์เดี๋ยวนี้) นายจันทร มหาดเล็กว่าราชการอยู่ ๓ ปี ถูกถอดออกจากราชการ

พ.ศ. ๒๓๑๕ (จ.ศ. ๑๑๓๔) โปรดเกล้า ฯ ตั้งนายขุนบุตรพระยาราชบังสัน (ตะตา) เป็นพระยาแก้วเการพพิไชย ฯ ผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุง ได้เปลี่ยนวิธีอิสลามมานับถือพระพุทธศาสนา สืบมาถึงบุตรหลานทุกวันนี้ ได้ตั้งเมืองที่บ้านลำป่า ตำบลโคกลุง (ชาวเมืองเรียกกันว่า

---

(๑) ครั้งนั้นเมืองพัทลุง สงขลาคงจะขึ้นแก่พระเจ้านราสุริยวงศ์ ผู้ครองเมืองนคร ฯ แต่ไม่ปรากฏในหลักฐานใด ๆ

"พระยาพัทลุงคางเหล็ก"(๑) พระยาพัทลุงคางเหล็กได้ท่านแป้นบุตรีท่านเศรษฐีเต็ม บ้านโตระ เมืองพัทลุง เป็นคุณหญิง พระยาพัทลุงขุน และท่านแป้นนี้ เป็นบิดามารดาเจ้าจอมมารดากลิ่น ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ พระองค์เจ้าสุทัศน์ซึ่งทรงกรมเป็นกรมหมื่นไกรสรวิชิต (ต้นสกุลสุทัศน์ ณ อยุธยา)

ครั้นปีมะเส็งเบญจศก พ.ศ. ๒๓๑๖ (จ.ศ. ๑๑๓๕) โปรดให้ข้าหลวงออกมาเป็นแม่กองสักเลขท้องมืออยู่มาในปีมะแมหรือปีวอก เดือน ๕ พระเจ้านราสุริยวงศ์สั่งให้เมืองพัทลุงทอผ้าม่วงดอก ๗ สีเกยหน้าเชิงกรวย ๕๐๐ ผืน

(๒) ตามคำเล่าว่ามีอยู่ ๒ นัย ๆ หนึ่งว่า เมื่อครั้งคุมทัพเรือโดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๑ ไปตีเมืองแขกปัตตานี พวกกองทัพอดน้ำ ท่านจึงเอาเท้าแช่ลงในทะเล ก็บันดาลให้น้ำเค็มนั้นจืด พวกพลได้ตวงตักไว้รับประทานรอดพ้นความกันดารไปภายหลังพระยานครฯ ฟ้องว่า พระยาพัทลุงทำน้ำเค็มให้จืดได้จะเป็นกบฏ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระกระทู้ถามท่านแก้ว่าพวกพลอดน้ำ ได้ความลำบากกันดารนัก จึงเสี่ยงเอาพระมหาบารมีพระเจ้าอยู่หัวให้น้ำจืด น้ำในทะเลจึงบันดาลจืดได้ พวกพลได้รับประทาน เป็นกำลังรับราชการสนองพระเดชพระคุณต่อไป หาใช่ด้วยอำนาจวาสนาของท่านเองไม่ เป็นคำที่แก้ถูกกลับได้ความชอบ

คราวนั้นต้องเกณฑ์ผู้หญิงสาวแก่แม่หม้ายทอผ้าทั้งกลางวันกลางคืน ครั้นขึ้นปีวอก อัฐศก พ.ศ. ๒๓๑๙ (จ.ศ. ๑๑๓๘) กลางปี พระเจ้านราสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัย พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้า ฯ ตั้งเจ้านคร ฯ (องค์เก่า) เป็นพระเจ้าประเทศราช ออกมาครองเมืองนครศรีธรรมราชอีก โปรดให้มีตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ และมหาดเล็กสำหรับเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมเท่าพระเจ้าแผ่นดิน (ประเทศราช) ทรงพระนามว่า "พระเจ้าขัตติยราชนิคม สมมุติมไหสวรรย์"

อีกนัยหนึ่งว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรี รับสั่งถามข้าราชการที่เฝ้าอยู่ว่า ใครจะตามเสด็จขึ้นสวรรค์ได้บ้าง ต่างคนก็นิ่งอยู่ พระยาพัทลุง (ขุน) จึงกราบทูลว่า เป็นอันเหลือวิสัยผู้หาบุญมิได้ จะตามเสด็จขึ้นสวรรค์ในเวลายังมีชีวิตอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ตามเสด็จเมื่อหาชีวิตไม่แล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดว่าพูดถูก นี่เป็นคำที่กล้ากล่าวทูล จึงมีนามว่า "คางเหล็ก" (แต่ก็เป็นคำเล่าบรัมปราทั้งสองเรื่อง ซึ่งยากแก่การฟังเป็นหลักฐานทางตำนาน)

ตอนที่ ๕

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ครั้น พ.ศ. ๒๓๒๕ (จ.ศ. ๑๑๔๔) พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นปราบดาภิเษก เสวยสวรรยาธิปัตถวัลยราช ดำรงแผ่นดินกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพัทลุง (ขุนคางเหล็ก) คงรับราชการเป็นพระยาพัทลุงต่อไป ครั้นปีมะโรง ฉอศก พ.ศ. ๒๓๒๗ (จ.ศ. ๑๑๔๖) โปรดเกล้า ฯ ให้ถอดพระเจ้านคร ฯ ออกจากตำแหน่งเจ้าประเทศราช โปรดให้รับราชการอยู่กรุงเทพ ฯ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพัฒบุตรเขยพระเจ้านคร เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช ออกมาครองเมืองนครศรีธรรมราชต่อไป

ครั้นถึงปีมะเส็งสัปตศก พ.ศ. ๒๓๒๘ (จุลศักราช ๑๑๔๗) โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าหลวงออกมาสักเลขเมือง

พัทลุง ครั้งนี้สักหลังมือทั้งสิ้น ส่วนทำเนียบศักดินาข้าราชการก็จัดเป็นเมืองโทแต่นั้นมา(๑)

ใน พ.ศ. ๒๓๒๘ (ร.ศ. ๑๑๔๗) ปีมะเส็งสัปตศกปลายปีนั้น พม่ายกมาตีเมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครพัฒอพยพครอบครัวหนีไปตั้งค่ายพักอยู่ทางเขา(๒) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรเสด็จยกทัพหลวงออกมาทัพพม่าแตกไปหมดทุกทัพทุกกอง แล้วเสด็จเลยไปประทับที่เมืองสงขลาปราบแขกเมืองปัตตานีต่อไป

ฝ่ายพระยาพัทลุง (คางเหล็ก) กับพระมหาช่วยวัดป่าเมืองพัทลุง ผู้มีความรู้ในทางไสยศาสตร์ ลงเลขยันต์ตะกรุดผ้าประเจียด ให้พวกพลแต่งทัพออกรับทัพพม่าที่ตำบลคลองท่าเสม็ด(๓) พม่าได้มาตั้งค่ายประชิดเข้าแล้ว คนละฟากคลอง แต่หาได้รบกันไม่ พม่าเลิกทัพกลับไปเสียเอง พระยา

(๑) ธรรมเนียมถวายต้นไม้ทองเงินยังคงมีต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๕)

(๒) ต่อมาที่ตำบลนั้นเรียกว่าที่วังจนทุกวันนี้

(๓) ที่พม่าตั้งค่ายเรียกว่าทุ่งค่าย ปรากฏอยู่ในแขวงเมืองนคร ฯ จนทุกวันนี้

พัทลุง (คางเหล็ก) กับด้วยพระมหาช่วย ก็เลิกทัพกลับไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร ณ เมืองสงขลา กราบทูลความชอบของพระมหาช่วย จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระมหาช่วยลาอุปสมบท แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นพระยาทุกขราษฎร์ ผู้ช่วยราชการเมืองพัทลุง

ครั้งนั้นพระยาจะนะ (เณร หรือ อินทร์) น้องพระยาพัทลุง (คางเหล็ก) ต้องหาว่าลอบมีหนังสือถึงพม่าข้าศึก โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพัทลุง (คางเหล็ก) ผู้พี่เป็นตลาการชำระเป็นสัตย์ รับสั่งถามพระยาพัทลุง (คางเหล็ก) ผู้พี่ว่าจะควรประการใด พระยาพัทลุงกราบทูลว่า ควรประหารชีวิตตามบทพระอัยการ จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ประหารชีวิตพระยาจะนะ (เณร หรือ อินทร์) เสียตามคำตัดสินของพระยาพัทลุงผู้พี่ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพัทลุง (คาง-เหล็ก) เป็นแม่กองคุมกองทัพเมืองพัทลุงและเมืองจะนะ เป็นทัพเรือโดยเสด็จไปตีเมืองแขกปัตตานี ครั้นตีเมืองปัตตานีได้ ปราบปรามราบคาบแล้วก็เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

ครั้งนั้นทรงเห็นว่าเมืองสงขลา เป็นเมืองหน้าศึกควรเป็นเมืองสำคัญ จึ่งนำความกราบบังคมทูล โปรดเกล้า ฯ

ให้ยกเมืองสงขลาขึ้นเป็นเมืองตรีขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เลื่อนหลวงสงขลา (บุญฮุย) ขึ้นเป็นพระยาพิไชยคีรี ศรีสมุทสงคราม พระยาสงขลาใน พ.ศ. ๒๓๒๙ (จ.ศ. ๑๑๔๘ กับโปรดให้ยกเมืองจะนะเทพาขึ้นกับสงขลาแต่นั้นมา (๑) เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสงขลา เป็นเจ้าพระยาจึงยกเมืองสงขลาขึ้นเป็นเมืองเอก ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ (๒)

พระยาพัทลุง (คางเหล็ก) ว่าราชการอยู่ ๑๗ ปี ครั้น พ.ศ. ๒๓๓๒ (จ.ศ. ๑๑๕๑) ปีระกาเอกศก ถึงอนิจกรรม ในรัชกาลที่ ๑ อนึ่งสมัยพระยาพัทลุง (คางเหล็ก) นี้ มีชีพ่อพราหมณ์คณะหนึ่งเป็นสกุลพราหมณ์รามราช ได้เป็น

(๑) ในพงศาวดารสงขลาว่ายังขึ้นนครฯ จน จ.ศ. ๑๑๕๓

(๒) แต่เมื่อหอพระสมุดวชิรญาณ ได้พิมพ์พงศาวดารเมืองพัทลุง ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ แล้ว ต่อมาจึงได้เห็นสารตราพระคชสีห์ซึ่งลง จ.ศ. ๑๑๖๖ เรียกว่าพระยาพิไชยคีรี ฯ อยู่ แต่โดยที่ได้พิมพ์ไปแล้วจึงขออธิบายไว้เพื่อกันความเข้าใจผิดของคนภายหลัง

พราหมณ์พิธีสำหรับราชการสืบมาแต่โบราณ(๑)

ครั้นพระยาพัทลุง (คางเหล็ก) ถึงอนิจกรรมแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีไกรลาศชาวกรุงมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง ตั้งเมืองที่บ้านลำปำ ตำบลศาลาโต๊ะวัก ๒ ปี

ครั้นปีกุน ตรีศก พ.ศ. ๒๓๓๔ (จ.ศ. ๑๑๕๓) แขกโต๊ะหะยีเมืองเซียะกับแขกเมืองปัตตานี รวมกันมาตีเมืองสงขลาได้ พระยาสงขลา (บุญฮุย) หนีมาอาศัยเมืองพัทลุง เจ้าพระยานคร ฯ ทราบความก็ยกทัพมารบตีเอาเมืองสงขลากลับคืนได้ แล้วภายหลังกองทัพกรุงยกมา

(๑) เสียดายที่ไม่ปรากฏว่าพราหมณ์พวกนี้ ได้มาตั้งอยู่ที่เมืองพัทลุงเมื่อศักราชเท่าใด แต่คงไม่ต่ำกว่าเมื่อครั้งเมืองตั้งอยู่ที่จะทิ้งพระ ด้วยมีหลักฐานปรากฏว่า ครั้งพระยาวิเชียรคีรี (ชม) ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ได้ค้นพบพระนารายณ์เทวรูปที่เมืองเก่าของพัทลุงที่จะทิ้งพระ เอาไปไว้ที่ศาลเจ้าหลักเมืองเมืองสงขลาซึ่งเป็นเทวรูปหล่อด้วยสำริด ประมาณขนาดสูงศอกเศษ โต ๓ กำ ยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ พราหมณ์พวกนี้ได้เป็นพราหมณ์พิธีสืบบุตรหลานต่อมาจนเดี๋ยวนี้ เวลานี้นับถือพระพุทธศาสนากับพระอิศวรนารายณ์ปนกัน ได้ตั้งเทวสถานอยู่ที่ตำบลลำปำ จังหวัดพัทลุง ชาวเมืองมีความนับถือมาก แม้มีการโกนจุกหรือทำบุญสวดมนต์เรือนก็เชิญพราหมณ์ไปทำพิธีสวดทางวิษณุอิศวร-เวทด้วยเสมอ

ถึงเมืองสงขลา แต่หาทันได้รบกันไม่ ฝ่ายพระศรีไกรลาศผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง มีความตื่นตกใจกลัว พาครอบครัวหนีเข้าป่าก่อนศึกมาติดเมือง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าหลวงออกมาถอดจากเจ้าเมือง แล้วจำส่งไปกรุงเทพ ฯ

ในปีกุน ตรีศก พ.ศ. ๒๓๓๔ (จ.ศ. ๑๑๕๓) โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงนายศักดิ์ (ทองขาว) นายเวรมหาดเล็ก บุตรพระยาพัทลุง (คางเหล็ก) ซึ่งเป็นแม่กองออกมาในกองทัพกรุงครั้งนั้นอยู่รั้งเมืองพัทลุง หลวง-นายศักดิ์รั้งอยู่ ๒ ปี ถึงปีชวดจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๓๕ (จ.ศ. ๑๑๕๔) โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาแก้วโกรพพิไชยผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุง (๑) ได้รับพระราชทานกระบี่อาชญาสิทธิเป็นเกียรติยศด้วย ตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลลำป่าฝั่งเหนือตั้งจวนที่บ้านสวนดอกไม้เดียวนี้

(๑) ภายหลังได้พบในสารตราพระคชสีห์ เรื่องเจ้าพระ-ยาสุรินทราชาเมืองถลาง ซึ่งสำเร็จราชการหัวเมืองทะเลหน้านอก ในสารตราลง จ.ศ. ๑๑๖๖ ตรงกับเวลาที่พระยาพัทลุง(ทองขาว) เป็นเจ้าเมือง เรียกว่า พระยาวิชิตเสนามหาพิไชย อภัยพิริยศรีสงครามดังนี้ จึงเห็นว่าจะถูกต้องกว่าที่ว่าชื่อแก้วโกรพ จึงได้เขียนเป็นหมายเหตุไว้เพื่อกันความเข้าใจผิดคนภายหลัง

พระยาพัทลุง (ทองขาว) ได้ท่านปล้องบุตรีพระยาราชวังสันชาวสวนบ้านคลองบางหลวง ริมวัดหงษารามกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นน้องนางพระชนนีเพ็งร่วมชนกชนนีด้วยกัน มาเป็นคุณหญิง เมื่ออยู่กรุงเทพ ฯ มีบุตรคนหนึ่งชื่อคุณผ่อง ได้วิวาหมงคลกับท่านทับอยู่กรุงเทพ ฯ (๑)

ครั้น พ.ศ. ๒๓๓๖ (จ.ศ. ๑๑๕๕) ปีฉลูเบญจศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร เสด็จไปตีเมืองมะริด มาตั้งพักต่อเรืออยู่ริมทะเลหน้านอกแขวงเมืองชุมพร โปรดให้เกณฑ์กองทัพเมืองพัทลุง ไปสมทบกับทัพหลวง แล้วโปรดเกล้าฯให้พระยาพัทลุง (ทองขาว) เป็นแม่กอง คุมทัพพัทลุงเป็นทัพเรือไปตีเมืองมะริด ตะนาวศรี กับด้วยกองทัพกรุง ฯ ตีเมืองมะริดจวนจะได้อยู่แล้ว ก็โปรดให้หากองทัพกลับเสีย

ครั้นปีมะเส็งเอกศก พ.ศ. ๒๓๕๒ (จ.ศ. ๑๑๗๑) สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เสด็จสวรรคต สมเด็จพระรามา-

---

(๑) ท่านทับกับคุณผ่อง มีบุตรชายหญิงหลายคน ขอกล่าวแต่คนเดียว คือ คุณทรัพย์ ได้ถวายตัวเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นคุณจอมมารดากรมสมเด็จพระมาตุยาพิทักษ์ ซึ่งเป็นพระราชชนนีสมเด็จพระ-เทพศิรินทร์ สมเด็จพระพันปีหลวง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕)

ธิบดีที่ ๒ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราช สมบัติปราบดาภิเษกแล้ว ในปีนั้นพม่ายกมาตีเมืองถลาง โปรดเกล้า ฯ ให้เกณฑ์ทัพเมืองพัทลุง ไปสมทบกับทัพหลวงที่เมืองตรัง ยกไปตีเอาเมืองถลางคืนได้ ต่อมา พ.ศ. ๒๓๕๔ (จ.ศ. ๑๑๗๓) ปีมะแมโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้นายกล่อมมหาดเล็ก น้องพระยาพัทลุง (ทองขาว) เป็นพระทิพกำแหงสงครามปลัด ตั้งนายจุ้ยบุตรเจ้าพระยาสุรินทราชา (จันทร์) เป็นหลวงเทพภักดียกระบัตร และในปีมะแมตรีศก โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนเจ้าพระยานคร (พัฒ) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ศรีโศกราชวงษ์ จางวาง โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระบริรักษภูเบศร์ (น้อย) ผู้บุตร(๑) เป็นพระยานครต่อไป

ครั้นถึงปีระกาเบญจศก พ. ศ. ๒๓๕๖ (จ. ศ. ๑๑๗๕) เจ้าพระยาไทรบุรีกับรายามุดาพี่น้องวิวาทกัน มีท้องตราโปรดเกล้า ฯ ออกมาให้พระยาพัทลุง (ทองขาว) ออกไปห้ามปรามระงับเหตุวิวาท ครั้นพระยาพัทลุง (ทอง

(๑) นัยว่า เป็นราชบุตรสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ดูลำดับสกุลเก่าภาคที่ ๔)

ขาว) กลับมา เจ้าพระยาไทรกับรายามุดาก็วิวาทขึ้นอีก พระยาพัทลุง (ทองขาว) จึงทำความเห็นกราบบังคมทูลให้เรียกรายามุดามาไว้เสียกรุงเทพ ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายรายามุดาไปเป็นเจ้าเมืองสตูล ในปีระกานี้โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าหลวงออกมาสักเลขเมืองพัทลุง ๒ ปี จึงเสร็จกลับกรุงเทพ ฯ

พระยาพัทลุง (ทองขาว) มีศรัทธาได้สร้างวัดวังมีอุโบสถและพระระเบียงรอบไว้กลางเมืองวัดหนึ่ง แต่ไม่ปรากฏว่าสร้างไว้ในปีใด ได้ทำการสร้างวัดเสร็จ มีการฉลองณวัน ๒ ๑๕/๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๕๙ (จ.ศ. ๑๑๗๘) ปีชวดอัฐศก พระยาพัทลุง (ทองขาว) ว่าราชการอยู่ ๒๖ ปี ถึงอนิจกรรม ในปีฉลูนพศก พ.ศ. ๒๓๖๐ (จ.ศ. ๑๑๗๙) ในรัชกาลที่ ๒ อายุ ๕๙ ปี (๑)

โปรดเกล้า ฯ ตั้งนายพลพ่าย (เผือก) นายเวรมหาดเล็ก น้องพระยาพัทลุง (คางเหล็ก) เป็นพระยาพัทลุง

(๑) พระยาพัทลุง (ทองขาว) นี้ เป็นตาของคุณจอมมารดาทรัพย์ ในสมเด็จพระบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมสมเด็จมาตยาพิทักษ์

ให้หลวงยกกระบัตร (จุ้ย) เป็นพระทิพกำแหงสงครามปลัด ตั้งเมืองที่ตำบลบ้านลำปำตามเดิม พระยาพัทลุง (เผือก) ได้ท่านหวันชาวบ้านนาปะขอมาเป็นคุณหญิง ครั้น พ.ศ. ๒๓๖๓ (จ.ศ. ๑๑๘๒) ปีมะโรงโทศก พม่ายกมาตั้งทัพอยู่ที่เมืองทะวาย จะยกมาตีหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ส่วนเมืองไทรบุรีก็เป็นที่กระด้างกระเดื่องอยู่ไม่เป็นที่ไว้ใจ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าหลวงออกมาเกณฑ์ทัพเมืองพัทลุงไปตั้งต่อเรืออยู่ที่เมืองสตูลกับด้วยทัพเมืองนคร ฯ ทัพเมืองสงขลาคุมเชิงเมืองไทรไว้ พระยาพัทลุง (เผือก) ให้พระปลัด (จุ้ย) คุมทัพเมืองพัทลุงไปตั้งอยู่ที่เมืองสตูลปีเศษ แต่หามีข้าศึกมาไม่ ก็เลิกทัพกลับมาทั้งทัพเมืองนคร ฯ และทัพเมืองสงขลาด้วย

ครั้น พ.ศ. ๒๓๖๔ (จ.ศ. ๑๑๘๓) ปีมะเส็งตรีศก เจ้าพระยาไทรบุรี (อับดุลละ) ตั้งแข็งเมืองไม่ส่งต้นไม้ทองเงิน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีท้องตรามาเกณฑ์กองทัพเมืองพัทลุงไปสมทบกับทัพเมืองนคร ฯ และทัพหัวเมืองอื่น ๆ ให้พระยานคร (น้อย) เป็นแม่ทัพไปตีเมืองไทรบุรี พระยาพัทลุง (เผือก) ให้หลวงฤทธิไชยกับขุนต่างใจ เป็น

นายกองคุมทัพพักลงไปกับพระยานคร เจ้าพระยาไทรสู้ไม่ได้หนีไปอยู่เกาะหมาก (คือเกาะปีนัง) พระยานครตีเมืองไทรได้เมื่อ ณ วันเดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ แล้วแต่งให้บุตรชายอยู่รักษาเมือง ๒ คน คือ พระภักดีบริรักษ์ (แสง) เป็นเจ้าเมือง นายนุดเป็นปลัด กับให้นายกล่อม ๑ นายภู่ ๑ นายม่วง ๑ หลวงประชาบาล ๑ เป็นผู้ช่วยรักษาเมืองไทรบุรี แล้วพระยานครกวาดครัวแขกนำไปไว้เมืองนครศรีธรรมราชคราวนั้นมาก ครั้นปีมะเมียจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๖๕ (จ.ศ. ๑๑๘๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระยานคร (น้อย) ขึ้นเป็นเจ้าพระยานคร และตั้งพระภักดีบริรักษ์ (แสง) เป็นพระยาอภัยธิเบศร์ ผู้ว่าราชการเมือง ตั้งนายนุดเป็นพระเสนานุชิต ปลัดเมืองไทรบุรี (๑)

ครั้นปีวอกฉอศก พ.ศ. ๒๓๖๗ (จ.ศ. ๑๑๘๖) พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสด็จสวรรคต พระบาท

---

(๑) ตอนนี้พงศาวดารเมืองไทรบุรีว่า ปีมะเส็งเบญจศก จ.ศ. ๑๑๘๕ ในรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยานคร ยกไปตีเมืองไทรบุรีได้ ดังนี้ เห็นจะผิด

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว ถึงปีจออัฐศก พ.ศ. ๒๓๖๙ (จ.ศ. ๑๑๘๘) พระยาพัทลุง (เผือก) ว่าราชการอยู่ ๙ ปี มีความชราลงมากด้วยมีอายุ ๗๐ ปีเศษ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เข้าไปรับราชการอยู่กรุงเทพ ฯ พระราชทานที่บ้านสนามควาย[๑] ให้เป็นที่อยู่อาศัย บรรดาบุตรหลานสมัครพรรคพวก ก็เข้าไปตั้งเรือนอาศัยอยู่ที่บ้านสนามควายกับด้วยพระยาพัทลุง (เผือก) ทั้งสิ้น โปรดเกล้า ฯ ให้นายครุธบุตรคนใหญ่ของพระยาพัทลุง (เผือก) เป็นหลวงพิทักษ์ราชา เจ้ากรมเกณฑ์บุญ ทำราชการอยู่กรุงเทพ ฯ ได้สืบบุตรหลานต่อมา[๒] และโปรดเกล้า ฯ ให้พระเสน่หามนตรี (น้อยใหญ่) บุตรชายคนใหญ่ของเจ้าพระยานคร ฯ เป็นพระยาอุทัยธรรม ฯ เป็นเจ้าเมืองพัทลุง เจ้าเมืองพัทลุงได้เกณฑ์คนตัดไม้ต่อเรือรบ ๓๐ ลำ

---

(๑) เวลานี้เรียกว่านางเลิ้ง คือ บริเวณที่ตั้งตลาดนางเลิ้งนั่นเอง

(๒) พวกบ้านสนามควายยังพูดสำเนียงชาวพัทลุงปนอยู่จนทุกวันนี้

ปากกว้าง ๓ วายาว ๔ วาข้าง ตั้งทำการต่อเรือที่ชายทะเล สายหน้าวัดป่าเลไลยเดี๋ยวนี้ ๑ แห่ง ที่อ่าวจงเก ๑ แห่ง(๑) แต่หาทันสำเร็จไม่ ทำการต่อเรือประมาณครึ่งหนึ่งก็ติดราชการศึกเมืองไทรเกิดขึ้น การต่อเรือจึงค้างอยู่ ไม้ที่ตัดมาทำเรือก็สายสูญไป

พระยาอุทัยธรรมเป็นคนใจคอดุร้ายมาก บรรดาบุตรหลานพระยาพัทลุง (ทองขาว) ได้อพยพไปกรุงเทพ ฯ เสียมาก เพิ่งกลับออกมาพัทลุงครั้งพระยาพัทลุง (ทับ) เป็นเจ้าเมืองบ้าง

ระหว่างนี้กรุงเทพ ฯ ยกทัพไปรบเจ้าอนุเมืองเวียง-จันทน์ เมื่อ จ.ศ.๑๑๘๙ พระยาพัทลุง (เผือก) ได้เป็นแม่กองไปรบทัพเมืองเวียงจันทร์ด้วย ครั้งนี้จับตัวเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์ได้

ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๓ (จ.ศ. ๑๑๙๒) ปีขาลโทศก ในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพ ฯ ตวนกูเด่นหลานเจ้าพระยาไทร (อับดุลละ) ซึ่งหนีไปอยู่เมืองเกาะหมาก มาตีเมืองไทรบุรีได้ในเดือน ๓ แรมค่ำหนึ่ง พระยาไทร (แสง) บุตรเจ้า-

(๑) เดี๋ยวนี้เรียกที่นั่นว่า ท่าต่อเรือ มาจนทุกวันนี้

พระยานครหนีมาอาศัยอยู่กับพระยาพัทลุงผู้พี่ แล้วบอกไปเมืองนครศรีธรรมราชและกรุงเทพ ฯ เจ้าพระยานครเกณฑ์ทัพเมืองนคร ฯ เมืองพัทลุงไปตีเมืองไทร เจ้าเมืองพัทลุงเป็นคนพิการเสียขาและเป็นคนสูบฝิ่นติดด้วย จึงให้พระปลัด (จุ้ย) คุมกองทัพไปแทนตัว รวมกับทัพเจ้าพระยานคร ฯ ยกไปล้อมเมืองไทรไว้ ตวนกูเด็นสู้ไม่ได้จึงฆ่าตัวตาย เจ้าพระยานครเข้าเมืองไทรได้ ให้พระยาไทร (แสง) บุตรอยู่รักษาต่อไป(๑)

ฝ่ายแขกเมืองปัตตานีทั้ง ๗ หัวเมือง มีความกำเริบยกมาตีเมืองสงขลา ครั้นเจ้าพระยานครทราบว่าพวกแขกปัตตานีมาตีเมืองสงขลา ก็ยกทัพออกจากเมืองไทรรีบมาช่วยเมืองสงขลาพวกแขกก็แตกกลับไป และครั้งนั้นโปรด-เกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ซึ่งเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ในรัชกาลที่ ๔ (ที่เรียกกันว่าสมเด็จองค์ใหญ่) เป็นแม่ทัพยกมาปราบเมืองไทรบุรี และเมือง

(๑) ตอนนี้พงศาวดารเมืองไทรบุรีกล่าวปีและศักราชผิดกัน อีกพงศาวดารเมืองไทรว่าเป็นปีวอก อัฐศก จ.ศ. ๑๑๙๘ ตวนกูเด็นตีเมืองไทรได้

ปัตตานี มาถึงเมืองสงขลาในปีมะโรง จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๗๕ (จ.ศ. ๑๒๙๔) แต่หาทันได้รบไม่ ด้วยแขกแตกไปหมดแล้ว แล้วตั้งพักอยู่ที่เมืองสงขลา จัดราชการเมืองแขกเรียบร้อยแล้ว ให้ก่อพระเจดีย์ไว้ที่บนเขาแดงองค์หนึ่ง แล้วกลับกรุงเทพ ฯ และในปีเถาะตรีศกระหว่างศึกเมืองไทรนั้น ราษฎรทำนาไม่ได้ผลถึง ๒ ปี ด้วยน้ำท่วมข้าวเสียมาก ข้าวแพงซื้อขายกัน ๓ หรือ ๔ ทะนานต่อเหรียญนอก คือ ๑ สลึงเฟื้อง เอามาหุงปนกับเผือกมัน บุกกลอยบ้างหัวกล้วยบ้างที่ไม่มีข้าวปนเลยก็มี พลเมืองอดข้าวล้มตายในครั้งนั้นมากนัก ที่อพยพครอบครัวไปอยู่ต่างเมืองก็มาก

ครั้นต่อมา พ.ศ. ๒๓๘๑ (จ.ศ. ๑๒๐๐) ต้นปีจอสัมฤทธิศกพวกหัวเมืองเข้าไปในงานพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาลัยพระพันปีหลวง ฝ่ายตวนกูหมัดสอัดตวนกูอับดุลละ หลานเจ้าพระยาไทรอับดุลละ (เรียกกันว่านายสุก นายแตน) กับหวันมะหลี แขกสลัดอยู่ที่เกาะยาวหน้าเมืองภูเก็ต ยกรู่มาตีเมืองไทรได้อีก พระยาไทร (แสง) หนีมาอาศัยพระยาพัทลุงผู้พี่เหมือนครั้งก่อน ครั้นพวกแขกตีเมืองไทรได้ แล้วกวาดต้อนโคกระบือส่งไปจำหน่าย ณ เมืองเกาะหมากมากมาย และให้หวันมะหลียกทัพ

เรือมาตีเมืองตรังได้ ฝ่ายตวนกูหมัดสอัด ก็แต่งกองทัพยกมาตีเมืองสงขลา ได้สู้รบกันเป็นศึกใหญ่ ทัพพระยาสงขลา (เถียนเส้ง) อ่อนกำลังถอยเข้าตั้งรักษาอยู่ในเมือง แขกยกรุกเข้าไปตั้งอยู่ที่เขาลูกช้างและปลักแรด ฝ่ายเมืองพัทลุงก็เกณฑ์กองทัพ ให้พระยาไทรน้องชายไปตีเมืองไทรกับกองทัพเมืองนคร ฯ กับให้กรมการ (ไม่ปรากฏนาม) คุมพลไปช่วยเมืองสงขลากอง ๑ ให้หลวงจ่าไปตั้งรับแขกอยู่ที่ทุ่งใหญ่ (๑) ใต้ตำบลท่ามะเดื่อกอง ๑ แล้วให้พระปลัด (จุ้ย) ไปตั้งรักษาอยู่ที่เมืองสตูลกอง ๑ หวันมะหลียกมาตีเมืองสตูล ได้รบกันถึงตะลุมบอน ไทยน้อยตัวทานกำลังแขกไม่ได้ก็แตก แขกตามตียับเยินมาก พระปลัด (จุ้ย) หนีไม่ทัน ต้องปลอมตัวลงเกลือกกลั้วกับซากศพเหล่านั้น เอาโลหิตทาตัวนอนทำตายอยู่กับซากศพ แขกคิดว่าตายก็เลยไป ครั้นแขกไล่ไทยไปพ้นหมดแล้ว จึงได้เซซังมาพบกับนายทองโอ่คนใช้ ได้เป็นเพื่อนมาด้วยกันจนถึงเมืองพัทลุง ในระหว่างทางที่หนีแขกมานั้น ต้องเดินลัดบุกป่าฝ่าพงมาไม่ได้พบบ้านพบคนเลยอดข้าวปลามาตั้ง ๗ วัน กินแต่ใบไม้รากไม้และลูกไม้ป่าบ้าง ในวันคำรบ ๘ หิวโหยอ่อนเพลียลง

(๑) เดี๋ยวนี้เรียกที่นั่นว่าค่ายจ่ายัง

มาก ถึงเวลาเที่ยงก็หยุดนอนใต้ร่มไม้ หลับไปจนตะวันบ่ายได้ยินเสียงอีการ้องอยู่บนต้นไม้ที่นั้นก็ตื่นขึ้น คิดใจโดยที่ทราบอยู่ว่า ธรรมดาอีกาต้องอยู่ในบริเวณบ้านคนแล้วอีกาตัวนั้นก็บินไปร้องอยู่ข้างหน้า จึงได้เดินตามเสียงกาไป พอใกล้อีกาก็บินไปร้องอยู่ข้างหน้าอีกหลายครั้ง จนถึงบ้านชาวไร่บ้านหนึ่ง ก็ได้อาศัยนอนและขอข้าวปลารับประทานพักอยู่ ๒ วัน พอมีกำลังเล็กน้อยก็เดินทางต่อมาจนถึงพัทลุง จึงได้รวบรวมพลได้แล้วยกกลับไป ตั้งค่ายรับทัพแขกอยู่ที่ด่านทางรวบ ซึ่งเป็นทางรวมไปสงขลามาพัทลุงไปสตูลได้ทั้ง ๓ เมือง ครั้งนี้ไทยทำค่ายด้วยต้นหยวกกล้วยป่า แขกมาตั้งค่ายประชิดกันอยู่ที่คงเชือกช้างแขวงเมืองสตูล ได้สู้รบกันกับแขกเป็นสามารถ แขกแต่งกองโจรเข้ามาสอดแนมอ้อมมาทางเขาฉอยดาวถึงบ้านตะโหมดและท่าชมวง บ้านป่าบอน ไทยได้ออกต้านตีแขกแตกไปทุกแห่งพอถอนพลกองที่ไปช่วยเมืองสงขลา มาถึงค่ายหยวกด่านทางรวบพร้อมกันก็ยกไปตีค่ายแขกคงเชือกช้างแตก พระปลัดยกตามไปตีเมืองสตูลคืนได้ พวกแขกขบฎก็แตกหนีลงเรือกลับไปฝ่ายพระยาไทร (แสง) ตั้งรบขับเคี่ยวกันอยู่กับแขกที่เมืองไทรก็ตีเมืองไทรคืนได้

พวกแขกซึ่งมาตีเมืองสงขลา ครั้นรู้ว่าเมืองไทรและเมืองสตูลเสียแล้ว จะตั้งรบขับเคี่ยวกันไปกับเมืองสงขลาก็เกรงว่ากองทัพไทยที่เมืองไทรและเมืองสตูล จะยกมาโอบหลังเข้า ก็จะเสียทีย่ยเยินมาก จะหนีก็ไม่พ้นจะสู้ก็ไม่ได้ จึงเลิกทัพหนีกลับไปทางแดนอังกฤษ ทัพหวันมะหลีซึ่งมาตั้งมั่นอยู่เมืองตรังก็เลิกทัพกลับไปเอง

ครั้งนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิชิตณรงค์กับพระ-ราชวรินทรคุมทัพเรือล่วงหน้ามาก่อน ทัพหน้ามาถึงเมืองสงขลาก็พอแขกเลิกทัพหนีกลับไปหาทันได้รบกันไม่ ทัพหลวงพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัศน์) ซึ่งเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ ฯ ในรัชกาลที่ ๔ (ซึ่งเรียกกันว่าสมเด็จองค์น้อย) เป็นแม่ทัพใหญ่กับเจ้าพระยายมราชพระยาเพ็ชรบุรี คุมพล ๕,๐๐๐ เป็นทัพเรือยกตามมาทั้งทัพหน้าทัพหลวงก็ขึ้นตั้งอยู่ที่เมืองสงขลา จัดการทั้งเมืองไทรและเมืองกลันตัน ซึ่งเวลานั้นพระยากลันตันกับพระยาจางวาง เกิดวิวาทรบกันระหว่างญาติพี่น้อง พระยาศรีพิพัฒน์แม่ทัพ จึงแต่งให้ข้าหลวงยกทัพบกทัพเรือออกไปว่ากล่าวห้ามปรามพระยากลันตันกับพระยาจางวางก็เลิกรบกัน

ฝ่ายทางเมืองไทรเห็นว่า พระยาไทรและพระเสนานุชิตเป็นไทยจะรักษาเมืองไทรบุรีต่อไป บุตรหลานเจ้าพระยาไทรจะมารบกวนอีก จึงนำความกราบบังคมทูล โปรดเกล้า ฯ ให้แยกเมืองไทรบุรีออกเป็น ๓ เมือง คือ เมืองไทรบุรี ๑ เมืองกะบังปาสู ๑ เมืองปลิศ ๑ รวมเป็น ๔ ทั้งเมืองสตูล แบ่งท้องที่ออกเป็นมุเกม(๑) มีนายมุเกมเป็นผู้บังคับการงาน โปรดให้ตวนกูอาหนุ่ม ซึ่งเป็นที่รักใคร่นับถือของพลเมืองมากนั้นว่าราชการเมืองไทร ตวนกูอาสันว่าราชการเมืองกะบังปาสู ตวนกูเสตอุเซ็นว่าราชการเมืองปลิศ ต่วนกูหมัดอาเก็บว่าราชการเมืองสตูล ให้คงขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชต่อไปทั้งสี่เมือง

โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาไทร (แสง) กับพระเสนานุชิตปลัดนั้นกลับกรุงเทพ ฯ ภายหลังโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระยาไทร (แสง) เป็นพระยาบริรักษ์ภูธร ผู้ว่าราชการเมืองพังงา ตั้งพระเสนานุชิต (นุด) เป็นพระยาเสนานุชิตผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า พระยาศรีพิพัฒน์จัดราชการอยู่ที่เมืองสงขลา ๒ ปี ได้ก่อพระเจดีย์ไว้ที่เขาแดงอีกองค์หนึ่ง

(๑) ทำนองนายอำเภอทุกวันนี้

เคียงกับเจดีย์ของเจ้าพระยาพระคลังผู้พี่ แล้วจึงกลับกรุงเทพ ฯ (๑)

ครั้งนั้นเมื่อเสร็จศึกแขกแล้ว เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ถึงอสัญกรรม โปรดเกล้า ฯ ให้พระเสน่หามนตรี (น้อยกลาง) บุตรที่ ๒ ของเจ้าพระยานครน้อย เป็นพระยานครแทนบิดา กับโปรดให้เรียกพระยาอุทัยธรรม ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง เข้าไปรับราชการอยู่กรุงเทพ ฯ ในปีกุนเอกศก พ.ศ. ๒๓๘๒ (จ.ศ. ๑๒๐๑) พระยาอุทัยธรรมว่าราชการอยู่ ๑๓ ปี

โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระปลัด (จุ้ย) เป็นพระยาอภัยบริรักษ์จักรวิชิต พิพิธภักดี พิริยพาหะ ผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุง จึงระลึกถึงครั้งที่หนีแขกเดินมาพบอีกา ซึ่งเป็นลางดีให้พบบ้านคนและรอดมาได้ จึงให้ปลูกร้านไว้สำหรับโปรยข้าวให้เป็นทานอีกา ในเวลาเช้าเมื่อตักบาตรแล้วทุกวันเป็นนิจกาล และในระหว่างนี้ไม่ปรากฏศักราชเท่าใด โปรดเกล้า ฯ ให้ยกที่พระโคะคือวัดจะทิ้งพระเมืองเก่าของพัท-

(๑) ชาวเมืองเรียกว่าพระเจดีย์ ๒ องค์พี่น้อง

ลุง ซึ่งเป็นกึ่งจะทิ้งพระจังหวัดสงขลาเดี๋ยวนี้ ก็ย้ายตำบลพังลาไปขึ้นเมืองสงขลาแต่นั้นมา

พระยาพัทลุง (ทุ้ย) คนนี้ เป็นบุตรเจ้าพระยาสุรินทราชา (จันทร์) ผู้เป็นต้นสกุลจันทโรจวงศ์ ซึ่งในรัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้า ฯ ให้ออกมาเป็นข้าหลวงสำเร็จราชการอยู่ ณ เมืองถลาง กำกับราชการหัวเมืองทะเลหน้านอก ๘ หัวเมือง ที่เคยเป็นมณฑลภูเก็ต (๑) เจ้าพระยาสุรินทราชา (จันทร์) ผู้นี้เป็นบุตรที่ ๓ ของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) ผู้มีชื่อเสียงในแผ่นดินพระบรมราชา "พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ" ครั้งกรุงเก่า เมื่อถึงอสัญกรรมโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกพระศพ และเจ้าพระยาสุรินทราชานี้เป็นบุตรเรียงพี่เรียงน้องกับท่านเจ้าขรัวเงินซึ่ง ภายหลัง มา ปรากฏ นามว่าท่านขรัวกึ่งทางฝ่ายมารดา ดังมีเนื้อความแจ้งอยู่ในพระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง

---

(๑) คือ เมืองถลาง ๑ เมืองภูเก็ต ๑ เมืองตะกั่วป่า ๑ เมืองตะกั่วทุ่ง ๑ เมืองกระ ๑ เมืองพังงา ๑ เมืองคุระ ๑ เมืองคุรอด ๑ (อยู่ในแขวงจังหวัดตะกั่วป่า รวม ๘ เมือง แต่เมืองกระ เมืองพังงา เมืองคุระ เมืองคุรอด ๔ เมืองนี้ขึ้นกับเมืองตะกั่วป่า)

ปฐมวงศ์ ที่หอพระสมุดได้ให้พิมพ์ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘ นั้นแล้ว แต่ในพระราชนิพนธ์ว่าชื่อ นายฤทธิ ซึ่งเป็นชื่อบรรดาศักดิ์ คือหลวงฤทธินายเวรมหาดเล็ก ครั้งแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์กรุงเก่า ดังแจ้งในลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ นั้นแล้ว

เจ้าพระยาสุรินทราชา (จันทร์) มีน้องชายอีกหลายคน ได้สืบบุตรหลานแตกออกเป็นสกุล (ภูมิรัตน์) สายหนึ่ง สกุล (บรณศิริ) สายหนึ่ง สกุล (ศิริวัฒนกุล) สายหนึ่ง สกุล (สุจริตกุล) สายหนึ่ง สกุล (ชัชกุล) สายหนึ่ง ซึ่งปรากฏอยู่ทุกวันนี้ กับเจ้าพระยาสุรินทราชา (จันทร์) มีบุตรอีก ๒ คน ชื่อนายอิน นายพิมพ์ นายอินเป็นน้องร่วมมารดากับพระยาพัทลุง (จุ้ย) ทั้งสามคนนี้ ได้ถวายตัวเป็นข้าหลวงเดิมพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่ ภายหลังเมื่อออกทรงพระผนวชแล้ว นายอินก็ตามไปรับราชการอยู่ในวัด ครั้นนายอินถึงแก่กรรมก็ทรงเป็นเจ้าภาพจัดการเผาศพตามธรรมเนียม พระยาพัทลุง (จุ้ย) ผู้พี่ไม่มีบุตร จึงได้รับเอานายน้อยบุตรนายอินผู้น้องมาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม

และขอรับพระราชทานให้นายพิมพ์น้องที่ ๓ เป็นหลวงสิทธิศักดิ์ภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองพัทลุง อนึ่งเมื่อเจ้าพระยาสุรินทราชา (จันทร์) เป็นมหาอุปราชเมืองนครศรีธรรมราช ครั้งเมืองนคร ฯ ตั้งตัวเป็นเจ้านั้น มีบุตรชายด้วยภรรยาน้อยคนหนึ่งชื่อเยาว์ ตกอยู่เมืองนคร ฯ ภายหลังได้เป็นพระปลัดเมืองนครศรีธรรมราช เรียกว่าปลัดเยาว์ ครั้นเจ้าพระยาสุรินทราชา ได้ไปเป็นข้าหลวงสำเร็จราชการหัวเมืองทะเลหน้านอก ๘ หัวเมือง ครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น มีบุตรชายตกอยู่ที่เมืองถลางคน ๑ ชื่อนายฤกษ์ นายฤกษ์มีภรรยาชาวเมืองถลางชื่อทุ่ม เป็นบุตรพระยาถลางเทียน พระยาถลางเทียนเป็นบุตรท้าวเทพกษัตรี นายฤกษ์จึงได้ตั้งหลักฐานอยู่ ณ เมืองถลาง ภายหลังได้เป็นพระยาถลาง(๑) ในรัชกาลที่ ๓ ครั้นตอนปลายโปรดเกล้า ฯ ให้เมืองถลางไปขึ้นเมืองพังงา ครั้งพระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) พระยาถลาง (ฤกษ์) มีบุตรชายที่ปรากฏคนหนึ่งชื่อทับ ได้เป็นหลวงนรานุชิต ผู้ช่วยเมืองถลาง ครั้นพระยาถลาง (ฤกษ์)

---

(๑) ราชทินนามชื่อใดไม่ปรากฏ

ถึงอนิจกรรมแล้วโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้หลวงนรานุชิต (ทับ) บุตรพระยาถลาง (ฤกษ์) เป็นพระยาณรงค์เรืองฤทธิ ประสิทธิสงครามพระยาถลาง เมื่อ ณ วัน ๑ ๗ ๑ ๑ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก ๑๐ จ.ศ. ๑๒๑๐ ในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาประมาณราว จ.ศ. ๑๒๒๘ หรือ ๑๒๒๙ พระยาถลาง (ทับ) ถึงอนิจกรรมแล้ว พระยาถลาง(คิน)ได้เป็นเจ้าเมือง ต่อมาพระยาถลาง (เกต) น้องพระยาถลาง (คิน) แล้วจึงมาได้พระยาถลาง (หนู) ชาวเมืองพังงา ซึ่งเป็นต้นสกุล ณ ถลาง ภายหลังจึงยุบเมืองถลางลงเป็นอำเภอขึ้นจังหวัดภูเก็ตแต่นั้นมา(๑)

อนึ่งพระยาถลาง (ฤกษ์) บุตรเจ้าพระยาสุรินทราชาคนนี้มีเรื่องอยู่ในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติหน้า ๑๔๑ ว่า ครั้งแขกเมืองไทรเป็นกบฏที่พระยาตะกั่วทุ่งฟ้องว่าเป็นใจเข้าด้วยหวันมะหลีหวันจิกะหน้าพวกแขกกบฏ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเชื่อรับสั่งว่า พระยา

---

(๑) เรื่องราวเมืองถลาง ได้เขียนไว้นี้ ด้วยเห็นว่าเคยเป็นเมืองใหญ่มาแต่ก่อน กับทั้งเกี่ยวข้องที่เจ้าพระยาสุรินทราชา (จันทร์) ได้ออกไปปกครองดังกล่าวมาแล้วนั้นด้วย

ถลางก็เป็นไทยและเป็นพี่น้องกับเจ้าพระยาพระคลัง (๑) ซึ่งภายหลังเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ที่เรียกว่าสมเด็จองค์ใหญ่ ซึ่งจะไปเข้ากับอ้ายแขกนั้นเห็นจะไม่เป็นดังนี้

ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ตั้งนายบุญคง มหาดเล็ก บุตรหลวงฤทธิเสนี (เมือง) และเป็นหลานปู่แต่พระยาจะนะ (เณร หรือ อิน) เป็นพระทิพกำแหงสงครามปลัด ซึ่งเป็นต้นสกุล ศิริธร ทุกวันนี้ ตั้งนายทับบุตรพระยาพัทลุง (ทองขาว) เป็นหลวงรองราชมนตรีผู้ช่วย ต่อมาโปรดเกล้าฯ เลื่อนขึ้นเป็นหลวงเทพภักดียกกระบัตร ครั้นปีระกาเอกศก พ.ศ. ๒๓๙๒ (ร.ศ. ๑๒๑๑) โปรดเกล้า ฯ ให้พระยารามกำแหงออกมาสักเลขเมืองพัทลุง สักท้องแขน ๑ ปีเศษ พระยาพัทลุง (จุ้ย) ว่าราชการอยู่ ๑๒ ปี ครั้นปีจอโทศก พ.ศ. ๒๓๙๓ (ร.ศ. ๑๒๑๒) ป่วยเป็นโบราณโรคถึง

(๑) ที่รับสั่งว่าพระยาถลางเป็นพี่น้องกับเจ้าพระยาพระคลังคือเจ้าคุณหญิงจันทร์ภรรยาเจ้าพระยาพระคลัง เป็นลูกพี่ลูกน้องกันกับเจ้าพระยาสุรินทราชา (จันทร์) บิดาพระยาถลางทางฝ่ายเจ้าพระยาพลเทพ ฯ (ทองอิน)

อนิจกรรมในต้นปีนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานหีบทองทึบออกมารับศพ ในปีนั้นหลวงปะเหลียน (พลับ) บุตรพระยาพัทลุง (เผือก) ก็ถึงแก่กรรมลงด้วย

ในปีจอโทศก พ.ศ. ๒๓๙๓ (จ.ศ. ๑๒๑๒) นั้น พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสวรรคต ครั้นพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ บรม-ราชาภิเษกในปีกุนตรีศก พ.ศ. ๒๓๙๔ (จ.ศ. ๑๒๑๓) แล้วโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้หลวงยกกระบัตร (ทับ) บุตรพระยาพัทลุง (ทองขาว) เป็นพระยาอภัยบริรักษ์ จักรวิชิต พิพิธภักดี พิริยพาหะ ผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุง พระราชทานพานหมาก คนโท กระโถนทองคำ และกระบี่บั้งทอง เสื้อ หมวกทรงประพาสเป็นเกียรติยศ กับพระราชทานคุณแดงธิดาพระยาสงขลา ซึ่งเข้าไปรับราชการฝ่ายในอยู่กรุงเทพ ฯ นั้น มาเป็นคุณหญิง ด้วยท่านผู้ภรรยาเดิมถึงแก่กรรมก่อนนานมาแล้ว แต่คุณหญิงแดงหามีบุตรด้วยกันไม่

ทรงตั้งหลวงสิทธิศักดิ์ (พิมพ์) ผู้ช่วยน้องพระยาพัทลุง (รุ่ย) ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิม เป็นพระยาวรนารถสัมพันธพงษ์ ผู้ว่าราชการเมืองปะเหลียน ตั้งนายบัวมหาดเล็ก บุตรพระยาพัทลุง (เผือก) ซึ่งเข้าไปรับราชการอยู่กรุงเทพ ฯ กับพระยาพัทลุง (เผือก) บิดา แต่ก่อนนั้นเป็นพระพลสงคราม จางวางด่าน ตั้งหมื่นสนิทภิรมย์ (นิ่ม) บุตรพระยาพัทลุง (ทองขาว) เป็นหลวงเทพภักดียกกระบัตร ตั้งนายศุข บุตรพระยาพัทลุง (ทองขาว) เป็นหลวงรองราชมนตรี ผู้ช่วย ตั้งนายแจ่ม บุตรหลวงพิทักษ์ราชา (ครุธ) เจ้ากรมเกณฑ์บุญ ผู้เป็นหลานพระยาพัทลุง (เผือก) เป็นหลวงราญอริราช ผู้ช่วย ตั้งนายปลอดบุตรพระยาพัทลุง (ทองขาว) เป็นหลวงศักดิ์สุรการ ผู้ช่วยออกมารับราชการเมืองพัทลุง ครั้นปีชวดจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๙๕ (จ.ศ. ๑๒๑๔) พระยาวรนารถสัมพันธพงษ์ผู้ว่าราชการเมืองปะเหลียนเข้าไปกรุงเทพ ฯ ป่วยเป็นลมบาทจิตล้มลงก็ถึงแก่กรรมโดยด่วน ที่บ้านเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) ซึ่งเวลานั้นยังเป็นพระยามหาอำมาตย์

หรือเจ้าพระยาธรรมา ที่บ้านเหนือแต่โรงเรียนราชินีเดียวนี้ ครั้นนำความกราบบังคมทูลทรงทราบแล้ว โปรดเกล้า ฯ พระราชทานหีบทองทีบอย่างพระยาพานทอง และจะเสด็จมาพระราชทานน้ำอาบศพ แต่เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีเจ้าของบ้าน ได้กราบบังคมทูลว่าบ้านแคบไม่มีที่พอรับเสด็จ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศเสด็จพระราชทานน้ำอาบศพแทนพระองค์ ครั้นถึงเวลาสมควรจะพระราชทานเพลิง โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นศพหลวง ตั้งการพระราชทานเพลิง ณ วัดอรุณราช-วราราม (วัดแจ้ง) พระราชทานโขนหลวง ๑ โรงด้วย และได้เสด็จไปประทับเรือพระที่นั่งที่สะพานหน้าวัด ทรงจุดชะนวนผูกแคพระราชทานเพลิง

ครั้นณวัน ๒ ฯ ๕ ค่ำ ปีฉลูยังเป็นจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๙๕ (จ.ศ. ๑๒๑๔-๕) โปรดเกล้า ฯ ตั้งนายน้อยบุตรนายอินข้าหลวงเดิม ซึ่งพระยาพัทลุง (จุ้ย) รับมาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรมนั้น เป็นพระวรนารถสัมพันธพงษ์ ผู้ว่าราชการเมืองปะเหลียน ถือศักดินา ๓,๐๐๐ ไร่ แทนอา ตั้ง

นายแก้มบุตรพระยาวรนารถ (พิมพ์) เป็นหลวงสุนันทากรปลัดเมืองปะเหลียน ครั้นปีมะเมียสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๐๑ (จ.ศ. ๑๒๒๐) พระยาพัทลุง (ทับ) ได้จัดการให้แห่ศพพระอุดมปิฎก (สอน) พระราชาคณะ มาแต่วัดหัวสนทรา ตำบลบ้านแต มากระทำการฌาปนกิจที่กลางเมือง

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๒ (จ.ศ. ๑๒๒๑) ปีมะแมเอกศก พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองสงขลาและปัตตานี ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงยังทรงพระเยาว์ ได้ตาม

(๑) พระอุดมปิฎกนี้ ปรากฏว่าได้เข้าไปกรุงเทพ ฯ สำนักอยู่วัดหนัง เล่าเรียนพระปริยัติธรรมแตกฉานจบ ๘ ประโยค เป็นเปรียญเอก ในรัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระราชาคณะเจ้าอธิการวัดหนังจนตลอดรัชกาล ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ มีความชราทุพพลภาพอายุ ๖๐ เศษ และได้กระทำให้เป็นที่ขุ่นเคืองในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเรื่องคณะธรรมยุติและมหานิกาย จึงได้ถวายพระพรลาออกมาอยู่บ้านที่ตำบลบ้านแต ซึ่งเป็นปิตุภูมิเดิมของท่าน แล้วได้ชักชวนศิษย์หาญาติโยมสร้างวัดหัวสนทราขึ้นเป็นที่อาศัยกระทำสังฆกรรมที่ตำบลบ้านแตแขวงเมืองพัทลุง ซึ่งเป็นบ้านเดิมของท่าน และได้มรณภาพที่วัดนั้น เมื่ออายุ ๗๐ ปีเศษ.

เสด็จพระราชดำเนินออกมาด้วยพระยาพัทลุง (ทับ) กับพระวรนารถสัมพันธพงษ์ (น้อย) ได้ไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เมืองสงขลา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคารพ โดยมีพระราชดำรัสว่าเป็นญาติกัน ได้พระราชทานเหรียญเฟื้องทองคำตราช้างแก่พระยาพัทลุง (ทับ) ๑๐๐ เหรียญ พระวรนารถสัมพันธพงษ์ (น้อย) ๑๐๐ เหรียญ ครั้งนั้นหลวงสุนันทากร (แต้ม) ป่วยออกไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทไม่ได้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเหรียญเฟื้องทองคำ ฝากมากับพระยาพัทลุง (ทับ) ๓๐ เหรียญ ต่อมาพระยาพัทลุง (ทับ) ให้หลวงยกกระบัตร (นิ่ม) ไปรื้อเอาขึ้นยาเหรียมมาแต่เขาไชยบุรีเมืองเก่าทั้ง ๒ กระบอก มาไว้ที่กลางเมืองพัทลุง กับให้รื้อกำแพงเมืองที่เขาไชยบุรีมาปฏิสังขรณ์วัดวัง ซึ่งเป็นวัดของพระยาพัทลุง (ทองขาว) บิดา ขึ้นเป็นวัดถือน้ำไว้กลางเมืองพัทลุง ทั้งกุฎีวิหารอุโบสถและเจดียสถาน และวาดเขียนพร้อมเสร็จบริบูรณ์ ได้มีงานฉลอง ณ วัน ๕ ๑๔ ๘ ค่ำ ปีวอกโทศก พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒)

ครั้นต่อมาพระพลสงคราม (บัว) ได้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งริมคลองลำปำฝั่งใต้ ให้ชื่อว่าวัดประทุมาวนาราม ได้ทำการฉลองวันใดไม่ปรากฏแต่ใน พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔) ต่อมาเมื่อพระปลัด (บุญคง) และหลวงยกกระบัตร (นิ่ม) ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้า ฯ ตั้งหลวงรองราชมนตรี (ศุข) เป็นพระทิพกำแหงสงคราม ปลัด ตั้งนายคล้ายบุตรพระยาพัทลุง (ทับ) เป็นหลวงเทพภักดี ยกกระบัตร ครั้งนั้นจะเป็นปีใดไม่ปรากฏ โปรดเกล้าฯ ให้ยกที่กำแพงเพ็ชรไปเป็นแขวงเมืองสงขลาแต่นั้นมา

พระยาพัทลุง (ทับ) ว่าราชการอยู่ ๑๖ ปี ครั้นปีเถาะเดือน ๕ ยังเป็นอัฐศก พ.ศ. ๒๔๐๙—๑๐ (จ.ศ. ๑๒๒๘-๙) เวลาบ่ายโมงเศษ ป่วยเป็นลมถึงอนิจกรรมโดยเร็วพลัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จึงรับสั่งกับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าเมืองพัทลุงขอให้กับพระวรนารถสัมพันธพงษ์ (น้อย) ฯ พณ ฯ จึงมีท้องตราออกมาให้พระวรนารถสัมพันธพงษ์ (น้อย) มารั้งอยู่ ๒ ปี หาทัน

ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยาพัทลุงไม่ ก็พอทรงพระประชวรเสด็จสวรรคตลงในปีมะโรง สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๑๑ (จ.ศ. ๑๒๓๐)

ครั้นพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก ในปีมะโรงนั้นแล้ว ถึง ณ วัน ๑ ๆ ๖ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก

๑๔

พ.ศ. ๒๔๑๒ (จ.ศ. ๑๒๓๑) โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระวรนารถสัมพันธพงษ์ (น้อย) เมืองปะเหลียน ซึ่งได้มารั้งเมืองพัทลุงอยู่นั้น เป็นพระยาอภัยบริรักษ์ จักรวิชิต พิพิธภักดี พิริยพาหะ ผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุง ถือศักดินา ๕,๐๐๐ ไร่ พระราชทานพานหมาก คนโท กระโถนทองคำ กระบี่บั้งทอง เสื้อหมวกทรงประพาส ลูกประคำและกระดึงทองคำ เจียดเงินคาวหวาน ๑ คู่ แคร่สัปทน และเครื่องอิสริยาภรณ์ทุติย-จุลจอมเกล้าเป็นเกียรติยศ ตั้งหลวงพิทักษ์ (พุ่ม) บุตรพระพลสงคราม (บัว) เป็นพระพลสงคราม ตั้งนายขาวบุตรพระยาพัทลุง (ทับ) เป็นพระเกษตรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการ

เมืองปะเหลียน ตั้งนายรุ่งบุตรพระยาปะเหลียน (พิมพ์) เป็นหลวงสิทธิศักดิ์ภักดี ผู้ช่วย และต่อมา พ.ศ. ๒๔๑๖ (จ.ศ. ๑๒๓๕) พระราชทานตราตระกูลจุฑาลงกรณ์(?) ตราตระกูลจุลจอมเกล้าฯ ให้พระปลัด (ศุข) เป็นพิเศษ ด้วยเวลานั้นพี่ชายใหญ่ได้ถึงแก่กรรมไปแล้ว และเป็นเวลาที่ได้ทรงสร้างตราตระกูลขึ้นด้วย

ต่อมาปีใดไม่ปรากฏ พระยาพัทลุง (น้อย) เข้าไปกรุงเทพ ฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพัทลุงเป็นข้าหลวงเชิญท้องตราพระคชสีห์กระแสรับสั่ง และเครื่องราชอิสริยยศออกไปพระราชทานเจ้าพระยาไทรบุรี (ตวนกูอาหมัด) ณ เมืองไทรบุรี อยู่มาครั้นพระปลัด (ศุข) ต.จ. หลวงยกกระบัตร (คล้าย) เมืองพัทลุงถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้า ฯ ตั้งหลวงภักดีโยธา (รุ่ง) บุตรพระยาพัทลุง (ทองขาว) เป็นพระทิพกำแหงสงคราม ปลัด ตั้งนายนันท์บุตรหลวงสุนันทากร (แก้ม) เป็นหลวงเทพภักดียกกระบัตร ครั้นปีมะโรงโทศก พ.ศ. ๒๔๒๓ (จ.ศ. ๑๒๔๒) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมีประสาสน์สั่งให้พระยาวิชิตรณรงค์ออกมาชำระเลข

เมืองพัทลุง กับให้พระนรายุตรพระยาอุทัยธรรม ฯ ออกมาคัดเลือกเลขชั้นเป็นทหารสำหรับเมือง ข้าหลวงมาตั้งจัดการอยู่ ๒ ปี

ครั้นปีมะเส็ง ตรีศก พ.ศ. ๒๔๒๔ (ร.ศ. ๑๒๔๓) พระยาพัทลุง(น้อย)ได้ทำความเห็นมีใบบอกเข้าไปกรุงเทพฯ ขอเปลี่ยนการเกณฑ์ส่วยต่าง ๆ เป็นเก็บเฉลี่ยประมาณคนมีครัวคุน ๑ ราว ๒ บาท แม่หม้ายมีลูกชายฉกรรจ์ ๕๐ สตางค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพัทลุงจัดการเก็บเงินส่วยเป็นเฉลี่ยตามความเห็นนั้นทุกประการ ต่อมาพระปลัด (รุ่ง) ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้า ฯ ตั้งหลวงมนตรีบริรักษ์ (จัด) บุตรพระยาวรนารถสัมพันธพงษ์ (พิมพ์) ผู้ว่าราชการเมืองปะเหลียนเป็นพระทิพกำแหงสงคราม ปลัด

ครั้นปีกุน นพศก พ.ศ. ๒๔๓๐ (ร.ศ. ๑๒๔๙) พระยาพัทลุง (น้อย) เห็นว่าคลองจงเกตอนใต้ตื้นเขินขึ้นเป็นตอน ๆ น้ำเดินไม่สะดวก บ่าเข้าบ้านเข้านา กลายเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมอยู่ตลอดปีไม่แห้งเลย ที่นาก็ทำไม่ได้ รกร้างมาช้านานแล้ว จึงจัดให้หลวงเดชสงคราม (หนูเอียด เดชณพันธ์) นายตำบลหรือที่เรียกว่าหัวเมือง เป็นนายงาน

จัดการระดมคนที่คชที่วัด ขุดคลองจงเกตอนเหนือแต่วัดตะโหนด ขุดลัดมาลงคลองบางแก้วซึ่งเป็นคลองตายอยู่นั้นยาวประมาณ ๒๐๐ เส้น ปากขนกว้าง ๖ ศอก ลึก ๔ ศอก คลองจงเกจึงเรียกว่าคลองบางแก้วแต่นั้นมา ทุ่งนาและบ้านแถบคลองจงเกก็ดอนขึ้นได้ ทำนาเจริญมาเป็นลำดับจนทุกวันนี้

พระยาพัทลุง (น้อย) ว่าราชการอยู่ ๑๙ ปี มีความชราทุพพลภาพลง จักษุมืดมัว แลไม่เห็นทั้งสองข้าง ครั้นณ วัน ๔ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๓๑ (จุลศักราช ๑๒๕๐) โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้เป็นพระยาวรวุฒิไวยวัฒลุงควิไสยอิศรศักดิ พิทักษ์ราชกิจ นริศศรราชภักดีพิริยพาหะจางวางกำกับราชการ ให้มีเครื่องยศคงตามเดิม โปรดให้หลวงจักรานุชิต (เนตร) บุตรชายใหญ่ เป็นพระยาอภัยบริรักษ์จักราวิชิต พิพิธภักดีพิริยพาหะ ผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุงถือศักดินา๕,๐๐๐ไร่ และต่อมาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ได้รับพระราชทานตราตริตาภรณ์มงกุฎสยาม วันที่ ๑๖

พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ได้รับพระราชทานตราตติยจุลจอมเกล้า สืบสกุลบิดา

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) พระยาอภัยบริรักษ์ (เนตร) เข้าไปเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ในงานพระศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และงานพระศพอื่นอีกหลายพระองค์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นุ่งขาว ทั้งหลวงศรีวรวัตรน้องชายด้วยจนตลอดงาน อนึ่งในครั้งงานพระศพพระเจ้ามหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร (ทูลกระหม่อมแก้ว) ซึ่งต่อเนื่องจากงานพระศพสมเด็จพระบรมโอรสนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบียมหาราชโปรดเกล้า ฯ ให้เกณฑ์ข้าราชการและราชนิกูลเป็นคู่เคียงและเดินสามหาบ พระยาอภัยบริรักษ์ ฯ (เนตร) ก็ได้รับหมายเกณฑ์เป็นคู่เคียงและเดินสามหายด้วย

ครั้นปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ (ร.ศ. ๑๐๘) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองพัทลุง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้ง หม่อมราชวงศ์หรั่งพี่ ชายเจ้าพระยาอภัยราชา (ม.ร.ว. ลพ) บุตรหม่อมเจ้าจินดาในกรมหมื่น

ไกรสรวิชิต ซึ่งออกมาอาศัยอยู่กับคุณหญิงนุ่มวรวุฒิไวย (น้อย)เป็นหลวงบุรีบริบาล ผู้ช่วยราชการ ตั้งนายพิณบุตรพระยาวรวุฒิไวย (น้อย) เป็นหลวงจักรานุชิต(๑) ผู้ช่วยราชการ

อยู่มาถึงปีเถาะตรีศก พ.ศ. ๒๔๓๔ (ร.ศ. ๑๑๐) โปรดเกล้า ฯ ให้ยกเมืองปะเหลียนไปขึ้นเมืองตรังด้วย เป็นหนทางใกล้สะดวกกว่ากัน กับโปรดเกล้า ฯ ตั้งหลวงเขตรขัน (โต) ปลัดเมืองปะเหลียน บุตรนายร้ายและหลานพระปลัด (บุญคง) เป็นพระพลสงคราม(๒) ครั้นพระปลัด (รัด) ถึงแก่กรรม โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนหลวงบุรีบริบาล (ม.ร.ว. หรั่ง) เป็นพระทิพกำแหงสงคราม ปลัด พระยาพัทลุง (เนตร์) ได้ว่าราชการมา ๘ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔) ปลายปี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้

(๑) ภายหลังเมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนราชทินนามเป็นหลวงศรีวรวัตร กรมการพิเศษ

(๒) ในรัชกาลที่ ๖ ได้พระราชทานนามสกุลว่า "ศิรธร" แยกออกไปอีกสาย ๑ และในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖) โปรดเกล้า ฯ ให้เข้าไปรับราชการอยู่กรุงเทพ ฯ เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศิรินธรเทพสัมพันธ์ ตำแหน่งราชการกระทรวงวัง

พระวิจิตรวรสาสน์ (เจ้าพระยายมราช ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวงพิเศษออกมาจัดราชการตามแบบปกครองสมัยใหม่ ๓ หัวเมือง คือเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา และเมืองพัทลุง ข้าหลวงจัดให้พระพิศาลสงคราม (สอน) ผู้ช่วยราชการเมืองสิงห์บุรีมาเป็นผู้ช่วยจัดราชการอีกนายหนึ่ง ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๕) โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระวิจิตรวรสาสน์เป็นพระยาสุขุมนัยวินิต ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช คือรวมเมืองนคร ฯ เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ๓ เมืองเข้าเป็นมณฑลนครศรีธรรมราช ตั้งศาลารัฐบาลมณฑล ณ เมืองสงขลา โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าเมืองกรมการได้รับพระราชทานเงินเดือน พอสมควรกับตำแหน่งหน้าที่ราชการ

ส่วนพระยาวรวุฒิไวย (น้อย) จางวาง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้อยู่นอกอำนาจข้าหลวงเทศาภิบาล และพระราชทานยศเป็นชั้น ๑ ตรี (เทียบยศมหาอำมาตย์ตรี) กับพระราชทานบำนาญเลี้ยงชีพเดือนละ ๒ ชั่งจนตลอดอายุ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐ เสด็จพระราชดำเนิน

ประพาสทวีปยุโรป ครั้นเสด็จกลับคืนพระนคร มีพระบรม-ราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม สั่งให้กระทรวงมหาดไทยมีสารตราพระราชสีห์ ส่งซองบุหรี่มาพระราชทานพระยาวรวุฒิไวย ๆ รางวาง ๑ ซอง

พ.ศ. ๒๔๔๐ (ร.ศ. ๑๑๖) สมเด็จพระบรมราชินีนาถ (สมเด็จพระพันปีหลวง) เมื่อทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ พระราชทานสัญญาบัตร ให้หลวงรามบริรักษ์ (สว่าง) บุตรหลวงยกกระบัตร (นิ่ม) เป็นหลวงบุรีบริบาล ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดให้รับราชการตำแหน่งผู้พิพากษาศาลเมืองพัทลุง แล้วย้ายไปเป็นผู้พิพากษาศาลเมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ เลื่อนขึ้นเป็นพระรัตตัญญูวินิจฉัย ผู้พิพากษาศาลเมืองชุมพร ภายหลังเป็นพระยาโสภณพัทลุงกุล และโปรดเกล้า ๆ ให้หลวงรองราชมนตรี (นพ) บุตรพระยา-พัทลุง (ทับ) เป็นหลวงวิบูลบุรขัณฑ์ นายอำเภอปากประ (๑)

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗) พระพิศาล-สงคราม ผู้ช่วยราชการถึงแก่กรรม ข้าหลวงเทศาภิบาล

(๑) อำเภอควนขนุนเดี๋ยวนี้

จัดให้พระอาณาจักร์บริบาล (อัน ณ ถลาง) ซึ่งภายหลังเป็นพระยาถาวรถลางกุล มาเป็นข้าหลวงผู้ช่วย แล้วย้ายไปรับราชการอยู่ที่มณฑล

พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐) โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุนทรนุรักษ์ (เลื่อง ภูมิรัตน์) ซึ่งภายหลังเป็นพระยาเพ็ชรรัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาราษฎร์ ออกมาเป็นข้าหลวงประจำเมือง กำกับราชการเหนือพระยาอภัยบริรักษ์ (เนตร์) อีกนายหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๑) โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุนทรนุรักษ์ ไปเป็นข้าหลวงบริเวณนครธาตุพนม โปรดให้พระยาอภัยบริรักษ์ว่าราชการตามระเบียบใหม่โดยลำพัง หามีข้าหลวงผู้ช่วยไม่

ครั้น ณ วัน ๔ ฯ ๗ ค่ำ เวลากลางคืน ๑๐ ทุ่มเศษ ๑๕ พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒) มีอธิกวาร พระยาวรวุฒิไวย ฯ จางวาง ป่วยเป็นโรคชราถึงอนิจกรรม อายุได้ ๘๓ ปี ทางราชการได้มีคำสั่งให้ข้าราชการและกำนันผู้ใหญ่บ้านเมืองพัทลุงไว้ทุกข์ ๑๕ วัน

พระยาวรวุฒิไวย ฯ จางวาง (น้อย) เมื่ออายุได้ ๒๘ ปี ได้วิวาหมงคลกับท่านหนูขาว บุตรีพระยาพัทลุง (ทับ) ซึ่งเวลานั้นยังเป็นหลวงยกกระบัตร มาเป็นภรรยา มีบุตรด้วยกันหลายคนถึงแก่กรรมหมด เหลือแต่พระยาพัทลุง (เนตร์) บุตรคนเล็ก ครั้นท่านหนูขาวถึงแก่กรรมแล้ว ได้วิวาหมงคลกับท่านนุ่ม บุตรีพระพลสงคราม (บัว) เป็นหลานพระยาพัทลุง (เผือก) และหลานตาแต่พระยาพัทลุง (ทองขาว) ที่เป็นหม้ายอยู่นั้น มาเป็นคุณหญิง มีบุตรด้วยกัน ๒ คน คือหลวงศรีวรวัตร์ (พิณ) ๑ คุณหญิงแข เพ็ชราภิบาล คุณหญิงพระยาเพ็ชราภิบาลนฤเบศร (พ่วง ณ สงขลา) บุตรพระยาวิเชียรคีรี (ชุ่ม) ซึ่งเป็นพระยาเมืองหนองจิก ๑ พระยาวรวุฒิไวย ฯ (น้อย) จางวาง เป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนามาก มีศีล ทาน ภาวนา และมีเทศนาในวันพระที่บ้านเดือนละ ๔ ครั้ง กับจัดให้คนทำสำรับสังฆทาน และตักบาตรทุก ๆ วันมิได้ขาด ประพฤติตนเป็นธรรมเสมอต้นเสมอปลายจนตลอดอายุ และเมื่อยังเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองอยู่นั้น ได้ปฏิสังขรณ์วัดอนุราธารามชนวัด ๑ ที่ปากน้ำลำป่าฝั่งเหนือ สร้างอุโบสถ

และกุฎีศาลาโรงธรรมพร้อม แต่การสร้างอุโบสถนั้นยังไม่ได้ยกเครื่องบน การค้างมา ครั้นพระยาวรวุฒิไวย ฯ (น้อย) จางวาง ถึงอนิจกรรมแล้ววัดนั้นก็ร้าง จึงได้สร้างโรงเรียนขึ้นไว้เป็นอนุสาวรีย์ ซึ่งเป็นที่พระราชทานเพลิงศพพระยาวรวุฒิไวย ฯ (น้อย) จางวาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ (ร.ศ. ๑๒๗) นั้น ด้วยเงินทุนสำหรับศพเป็นเงิน ๗,๙๐๐ บาทเศษ ได้ยกให้เป็นโรงเรียนรัฐบาล(๑)

พระยาอภัยบริรักษ์ (เนตร์) ว่าราชการโดยลำพังอยู่ปี ๑ โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นตำแหน่งจางวางได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒) โปรดเกล้าฯ ให้พระสุรฤทธิภักดิ์ (คอยุตี ณ ระนอง) มาเป็นผู้ว่าราชการเมือง ภายหลังเมื่อย้ายไปแล้วเป็นพระยาประวัติสุจริตวงศ์

พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) โปรดเกล้า ฯ ให้พระศิริธรรมบริรักษ์ (เย็น สุวรรณปัทมะ) มาเป็นผู้

(๑) คือโรงเรียน อภยานุกูล เดี๋ยวนี้

ว่าราชการเมือง ภายหลังเมื่อย้ายไปแล้วเป็นพระยาสวัสดิ์ศิริ ศรีสมันตนายก

พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕) โปรดเกล้า ฯ ให้พระแก้วโกรพ (หมี ณ ถลาง) เป็นผู้ว่าราชการเมือง ภายหลังเมื่อย้ายไปแล้วเป็นพระยาอิศราธิชัย

พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖) โปรดเกล้า ฯ ให้พระกาญจนดิษฐ์บดี (ถวย ณ ถลาง) มาเป็นผู้ว่าราชการเมือง ถึงแก่กรรม

พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๒๘) โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาอุตรกิจพิจารณ์ (สุด สารสุทธิ) มาเป็นผู้ว่าราชการเมืองแล้วย้ายไป

ในศกนี้เจ้าอธิการพุ่มวัดเชียนบางแก้ว ซึ่งเป็นเจ้าคณะหมวด เป็นหัวหน้าปฏิสังขรณ์พระอุโบสถวัดเขียนบางแก้ว คือรื้อของเก่าลงแล้วสร้างขึ้นใหม่ตามรูปเดิม

พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๙) พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ บี่ยมหาราชเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกโดยสังเขปได้ปี ๑

ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๓๐) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่๒ เป็นการใหญ่ มีผู้แทนกษัตริย์ เจ้านายต่างประเทศ เสด็จและเข้ามาเฉลิมพระเกียรติยศในงานครั้งนี้มาก

พ.ศ. ๒๔๕๕ (ร.ศ. ๑๓๑) โปรดเกล้า ฯ ให้พระวุฒิภาคภักดี (ช้าง ช้างเผือก) เนติบัณฑิต มาเป็นผู้ว่าราชการเมือง ภายหลังเมื่อย้ายไปแล้วเป็นพระอโศกมนตรี

พ.ศ. ๒๔๕๖ (ร.ศ. ๑๓๒) โปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้าประสบประสงค์ รั้งผู้ว่าราชการเมืองแล้วย้ายไป

พ.ศ. ๒๔๕๗ (ร.ศ. ๑๓๓) โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงวิชิตเสนี (หงวน ศตะรัตน์) เนติบัณฑิต เป็นผู้ว่าราชการจังหวัด (คำว่า เมือง เปลี่ยนเป็นจังหวัด) ภายหลังได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้น เป็นพระพัทลุงคบุรีศรีสมุทเขตต์ ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ (ยังเป็นกรมขุน) ดำรงตำแหน่งอุปราชมณฑลปักษ์ใต้ พร้อมด้วยผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นพร้อมกันว่า ที่บริเวณเมืองพัทลุงตั้งอยู่เวลานั้น

เหมาะสำหรับสมัยเดิม ๆ ใช้ท่าเรือเป็นหลักสำคัญในการคมนาคมและการค้าขาย นำสินค้าขึ้นลงต่อติดกับจังหวัดสงขลาก็อาศัยท่าเรือลำปำนี้ ไปขึ้นลงเรือเมล์ทางจังหวัดสงขลาเช่นเดียวกัน มาสมัยนี้มีทางรถไฟไปมาสะดวกขึ้น การคมนาคมติดต่อกันทางรถไฟ และมีถนนติดต่อกับจังหวัดตรัง พลเมืองและการค้าขายมารวมกันอยู่ในตำบลคูหาสวรรค์ ในที่ใกล้ ๆ และสะดวกแก่ทางรถไฟที่ตั้งเมืองเดิมอยู่ริมทะเลตำบลลำปำไกลความเจริญ อยู่สุดเขตของพลเมือง ไม่สะดวกกับการปกครองโดยประการทั้งปวง ทั้งตำบลลำปำเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมในคราวมรสุมทุกปีจะปลูกสร้างตบแต่งให้งดงามได้ยาก จำเป็นต้องย้ายเมืองขึ้นมาตั้งในที่ใกล้ความเจริญและทางรถไฟ เพื่อสะดวกแก่กิจการทั่วไป

สมเด็จอุปราชพร้อมด้วยผู้ว่าราชการจังหวัด จึงไปตรวจหาสถานที่สร้างเมือง เลือกได้ที่บ้านวังเนียงทิศใต้ของเขาวังเนียงต่อเนื่องเขาคูหาสวรรค์ และตรวจพบวัดร้างอยู่ในหมู่บ้านวังเนียง ๑ วัด ชื่อวัดประดู่หอม รกร้างมาเสีย

ช้านาน เดิมชื่อวัดดอนพิไชยแต่เรียกกันว่าวัดประดู่หอม คือเดิมที่ตรงนั้นเป็นสำนักหนึ่งของระยะทาง ครั้งโบราณเป็นที่พักอันมีศาลาปลูกอยู่ใต้ต้นประดู่ (ดอกหอม) เรียกว่าศาลาประดู่หอม ครั้นประมาณราว จ.ศ. ๑๒๒๔ หลวงพิไชยเสนา สัสดีกลาง เห็นว่าเป็นที่ริมทางหลวง ฝูงชนพักอาศัยร้อนเวลาเดินทางขึ้นล่องค้าขาย จึงได้ก่อสร้างขึ้นเป็นวัด สร้างอุโบสถและกุฏิสงฆ์ แล้วขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ให้ชื่อว่าวัดดอนพิไชย (๑) เพราะที่วัดเป็นโคกสูงกว่าที่ใกล้เคียงทั้งหลาย จึงให้ชื่อว่าวัดดอนพิไชย แต่ชนทั้งหลายเรียกว่าวัดประดู่หอมตามชื่อเดิม กับหลวงภักดีสงครามกับสังข์ภรรยา ได้สร้างวัดกุฎี คือเดิมที่ตรงนั้นเป็นทำนองป่าช้า มีพระสงฆ์อาคันตุกะเที่ยวธุดงค์มาตั้งกุฎีอาศัย ภายหลังหลวงภักดีสงครามกับสังข์ภรรยา ได้ก่อสร้างขึ้นเป็นวัดมีอุโบสถและกุฏิสงฆ์ แล้วขอพระราชทานวิสุงคามสีมา แล้วให้ชื่อว่าวัดภักดีสังขวร คือชื่อรวมทั้งผัวและเมียผู้สร้าง

---

(๑) ชาวปักษ์ใต้เรียกที่สูงที่โคกว่าดอน

ทั้งสองวัดนี้ ได้สร้างภายหลังที่พระยาพัทลุง (ทับ) ปฏิสังขรณ์วัดวังเล็กน้อย

สมเด็จอุปราชได้โปรดเกล้า ฯ รับสั่งให้ผู้ว่าราชการจังหวัดกะวางเขตสร้างเมือง และขอให้พระครูการาม ฝ่ายธรรมยุติ (ภายหลังเป็นพระครูธรรมจักรการาม) เดิมเป็นเจ้าคณะหมวด จำพรรษาอยู่วัดคงคา ตำบลลำป่า ขึ้นมาจัดการปฏิสังขรณ์วัดประดู่หอมแต่นั้นมา ฝ่ายพระพัทลุงคบุรี ฯ ผู้ว่าราชการจังหวัด ได้ลงมือขุดคลองตัดถนนสายตำนานจรดเขาวังเนียง สายตะวันออกและสายเข้าวัดประดู่หอม สั่งอำเภอประกาศสงวนที่ห้ามการซื้อขายในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้น

ต่อมาทางราชการสั่งย้ายพระพัทลุง ผู้ว่าราชการจังหวัด กลับไปเป็นอัยการมณฑล แล้วเลื่อนขึ้นเป็นพระยาธรรรถกวิสุนทร (ภายหลังได้เลื่อนขึ้นเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์) การสร้างจังหวัดเป็นอันชะงักอยู่เพียงนั้น

พ.ศ. ๒๔๕๘ ทางราชการย้ายรองอำมาตย์เอก พระวิชิตสรไกร (ทองสุก ผลพันธิน) นายอำเภอปากพนัง

มาเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดพัทลุง ต่อมารับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระพัทลุงคบุรีศรีรัหัทเขตต์ แล้วได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาแก้วโกรพ

พ.ศ ๒๔๖๔ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาแก้วโกรพ (ทองสุก) ไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอุบล ย้ายพระคณาศัย-สุนทร (สา สุวรรณสาร) นายอำเภอทุ่งสง มารับตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ ๑๒/๗/๒๔๖๔ ส่วนศาลากลางจังหวัดยังคงตั้งอยู่ชายทะเลตำบลลำปำ

ปี พ.ศ. ๒๔๖๖ มณฑลส่ง นายพันตำรวจโท พระวิชัยประชาบาล (บุญโกย เอโกบล) มาช่วยปราบปรามโจรผู้ร้ายซึ่งกำลังกำเริบ พร้อมด้วยพระคณาศัยสุนทร ออกตั้งกองปราบปรามอยู่ตลอดปี ได้ผลเป็นอันดี นายพันตำรวจ-โท พระวิชัยประชาบาลได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาในราชทินนามเดิม และเลื่อนยศเป็นนายพันตำรวจเอก

ปี พ.ศ. ๒๔๖๗ มีพระบรมราชานุญาตโปรดเกล้าฯ ให้ยกศาลากลางจังหวัดพัทลุงขึ้นมาตั้งที่บ้านวังเนียง ตำบลคูหาสวรรค์ อำเภอคูหาสวรรค์ พระคณาศัยสุนทรผู้ว่า

ราชการจังหวัด ได้ลงมือซ่อมที่ดินและรื้อถอนสถานที่ราชการจังหวัดเก่า ไปปลูกสร้างสถานที่ราชการใหม่ในปีนั้น

วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เปิดทำการในศาลากลางจังหวัดพัทลุงที่สร้างใหม่ ต่อมามีการสร้างสถานีตำรวจภูธร โรงเรียนประจำจังหวัด ศาลจังหวัด เรือนจำจังหวัด และวัดประดู่หอมก็ได้รับการปฏิสังขรณ์ในยุคนี้ การปลูกสร้างสถานที่ราชการ และบ้านเรือนพ่อค้าราษฎรนับว่าเจริญขึ้นเป็นลำดับ ส่วนที่ตั้งจังหวัดเก่าคงมีแต่กิ่ง เรียกว่ากิ่งอำเภอลำปำ ก็มีตำรวจเป็นสถานีย่อยรักษาการตลอดมาจนถึงทุกวันนี้

วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓ โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนพระคณาศัยสุนทร ขึ้นเป็นพระยาคณาศัยสุนทร จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ พระยาคณาศัย ฯ ครบเกษียรอายุ โปรดเกล้า ฯ ให้ออกรับพระราชทานบำนาญ

พ.ศ. ๒๔๗๕ โปรดเกล้า ฯ ให้พระสาครบุรานุรักษ์ (ปริก สุวรรณานนท์) เป็นข้าหลวงประจำจังหวัด (เปลี่ยนเรียกผู้ว่าราชการจังหวัดว่าข้าหลวงประจำจังหวัด) ภายหลังย้ายไปเป็นข้าหลวงประจำจังหวัดตรัง

พ.ศ. ๒๔๗๖ โปรดเกล้าฯ ให้นายพันเอก พระยาสุรเดชรณชิต (ชิต ยุวณเตมีย์) เป็นข้าหลวงประจำจังหวัด

พ.ศ. ๒๔๗๗ โปรดเกล้าฯ ให้ย้าย พ.อ. พระยาสุรเดชรณชิต ไปเป็นข้าหลวงประจำจังหวัดภูเก็ต และให้ขุนประสงค์ สุขการี (สมบุญ ลาภเจริญ) ประกาศนียบัตรรัฐศาสตร์และเนติบัณฑิต นายอำเภอทุ่งสง มาเป็นข้าหลวงประจำจังหวัดสืบต่อมา

ตอนที่ ๕

เปลี่ยนการปกครอง

ปกครองโดยรัฐธรรมนูญ

เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ คณะราษฎรซึ่งมีทหารบก ทหารเรือและพลเรือน เข้ายึดอำนาจการปกครองจากระบอบราชาธิปไตย แล้วได้ขอร้องให้พระมหากษัตริย์ลดพระราชอำนาจลงอยู่ใต้รัฐธรรมนูญ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงยินยอม และลงพระปรมาภิไธย ให้ใช้พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว เมื่อวันที่

๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎรชุดแรก (สมัย ๑) ที่ผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารได้จัดตั้งขึ้น ๗๐ นาย ก็ได้เริ่มอุบัติขึ้น ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ครั้นถึงวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้พระราชทานรัฐธรรมนูญแห่งอาณาจักรสยามฉะบับถาวร แก่ประธานสภาผู้แทนราษฎร

การปกครองโดยอำนาจอธิปไตยตามรัฐธรรมนูญย่อมมาจากปวงชนชาวสยาม ซึ่งมีบุคคลและคณะบุคคลเป็นผู้บริหารกิจการต่าง ๆ คือ

๑. พระมหากษัตริย์ ทรงใช้อำนาจ

ก. ในทางนิติบัญญัติ โดยคำแนะนำและยินยอมของสภาผู้แทนราษฎร

ข. ในทางบริหาร โดยทางคณะรัฐมนตรี

ค. ในทางตุลาการ โดยทางศาลที่ได้ตั้งขึ้นตามกฎหมาย

๒. สภาผู้แทนราษฎร มีอำนาจในทางนิติบัญญัติ (ออกกฎหมาย) และควบคุมราชการแผ่นดิน

๓. คณะรัฐมนตรี มีนายกนาย ๑ และคณะรัฐมนตรีอย่างน้อย ๑๔ นาย อย่างมาก ๒๔ นาย มีอำนาจ

ในทางฝ่ายบริหาร ซึ่งแบ่งออกเป็นส่วน ๆ คือราชการบริหารส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น

๔. ศาล มีอำนาจพิจารณาอรรถคดีตามตัวบทกฎหมายที่ได้บัญญัติไว้

ครั้นถึงวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ตามพระราชบัญญัติการเลือกตั้งซึ่งมีสิทธิตามรัฐธรรมนูญ โดยมีผู้แทนตำบลเป็นผู้เลือก ในจังหวัดพัทลุงได้แก่นายร้อยตรีถัด รัตนพันธุ์ บุตรหลวงพรหมสุรินทร์ (หนู) และจับ บุตรีนายน่วม ณ พัทลุง เป็นมารดา ได้รับเลือกเป็นผู้แทนคนแรก ซึ่งจะต้องอยู่ในตำแหน่ง ๔ ปี ภายหลังได้โปรดเกล้าฯ ให้มีรัฐธรรมนูญฉบับจำลองจังหวัดละ ๑ ฉบับ นายร้อยตรีถัด รัตนพันธุ์ ผู้แทนราษฎร จึงได้เชิญรัฐธรรมนูญฉบับจำลองมาประดิษฐานไว้ในจังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๗

ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสละราชสมบัติ สภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

พระราชโอรสสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ ซึ่งกำลังทรงศึกษาวิชาณประเทศยุโรปขึ้นเป็นกษัตริย์ แต่เพราะยังทรงพระเยาว์มีพระชนมายุเพียง ๙ พรรษาเท่านั้น สภาผู้แทนราษฎรจึงลงมติตั้งผู้สำเร็จราชการ ๓ ท่าน เป็นคณะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ตามรัฐธรรมนูญสืบต่อมาจนบัดนี้ .

ตอนที่ ๖

วิธีปกครองบ้านเมืองในสมัยก่อน

สมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้งเมืองพัทลุงยังตั้งอยู่ที่จะทิ้งพระ ได้แบ่งหน้าที่ปกครองรักษาบ้านเมือง คือเจ้าเมืองรักษาราชการอยู่ที่ตั้งเมืองฝ่ายปละท่าตะวันออก และให้ปลัดเมืองตั้งรักษาราชการอยู่ที่ตำบลคูหาสวรรค์ ฝ่ายปละท่าตะวันตกของทะเลสาบพัทลุง การปกครองก็คือระวังรักษาการโจรผู้ร้ายและสลัดศัตรูภายนอก ซึ่งจะมาย่ายีกวาดครัวราษฎรไป กับคอยบังคับบัญชาให้ราษฎรได้ทำไร่ทำนาให้ถูกต้องตามฤดูกาล และเก็บหางข้าวค่านาขึ้นยุ้งฉางไว้ทุกปีมิให้บกพร่อง

ในสมัยราวรัชกาลที่ ๑ เจ้าเมืองมียศชั้นพระยาพานทองมีอำนาจเป็นแม่ทัพประจำตัวเสมอ สั่งประหารชีวิตคนได้และได้กระทำมาแล้วหลายเจ้าเมือง เจ้าเมืองมีกรมการผู้ใหญ่ตั้งแต่งออกมาแต่กรุง (หรือข้าราชการชั้นสัญญาบัตร) เป็นผู้ช่วย คือ

พระปลัด ๑ หลวงยกกระบัตร ๑ หลวงผู้ช่วย ๒ บางคราวก็มี ๓ คนบ้าง กับมีพระพล จางวางด่าน ๑

หลวงผู้ช่วย มีราชทินนามต่างกันดังนี้ ตำแหน่งเก่า หลวงทุกขราษฎร์ ๑ หลวงสัจจาภักดี ๑ หลวงรองราชมนตรี ๑ หลวงสิทธิศักดิภักดี ๑ หลวงราญอริราษฎร์ ๑ หลวงรามบริรักษ์ ๑ หลวงมนตรีบริรักษ์ ๑

ตำแหน่งใหม่ครั้งพระยาวรวุฒิไวย (น้อย) จางวาง หลวงจักรานุชิต ๑ หลวงบุรีบริบาล ๑

พระปลัด หลวงยกกระบัตร หลวงผู้ช่วย มีเลขสำหรับตำแหน่งรองปลัด รองยกกระบัตร และขุนหมื่นรองผู้ช่วยเป็นผู้ควบคุมเลขนั้น พระพลจางวางด่าน ขุนรองพลได้คุมเลขกองด่าน จัดการลาดตระเวนรักษาด่านทั้งทางบกทางน้ำ

ตำแหน่งมหาดไทยเป็นประทวนเสนาบดี คือ

หลวงจ่าบุรินทรอินทเสนา มหาดไทย เป็นผู้รับคำสั่งเจ้าเมือง ทำหนังสือราชการสำคัญต่าง ๆ มีใบบอกและออกบัตรหมายเป็นต้น และเก็บรักษาต้นเรื่องหลักราชการด้วย

มีขุนจ่า หรือขุนรองจ่า (หมายตั้งเจ้าเมือง) เป็นผู้ช่วยอีกนายหนึ่ง

ตำแหน่งกรมการผู้น้อย หรือกรมการรอง เจ้าเมืองเป็นผู้คัดเลือกออกหมายตั้งได้ คือ

๑ ตำแหน่งจัตุสดมภ์๔ คือ เวียง วัง คลัง นา

(เวียง) คือ หลวงเพ็ชร์มนตรีศรีราชวังเมือง ได้ว่าความนครบาล (ความอุกฉกรรจ์หรืออาญาหลวง) และได้บังคับนายตำบลทั่เมืองด้วยทุกตำบล

(วัง) คือ หลวงเทพมนเทียรหน้าวัง ได้เป็นพนักงานจัดการ พิธีต่าง ๆ และจัดที่พักรับรองแขกเมืองด้วย

(คลัง) คือ หลวงอินทมนตรีศรีราชรักษาคลัง ได้เป็นพนักงานเก็บภาษีต่าง ๆ และเก็บหางข้าวค่านา

(นา) คือ หลวงทิพมนตรีศรีสมโภชน์กรมนา (พระยาจางวาง (น้อย) ได้แก้นามเสียใหม่ เป็นหลวงทิพมนตรีที่นา) ได้ว่าความที่ดินกับรักษาฉางข้าว และแรกนาขวัญด้วย แต่การแรกนา ได้เลิกมาแต่ครั้งพระยาพัทลุง (รุ้ย)

๒ ตำแหน่งอาญา หลวงอินทรอาญา ได้ว่าความอาญา (อาญาราษฎร์หรืออาญาสินไหม)

๓ ตำแหน่งแพ่ง หลวงพรหมสุภาแพ่ง ได้ว่าความแพ่ง และเป็นผู้วางเบี้ยปรับคู่ความ เมื่อความถึงแพ้ชนะกันแล้ว

๔ ตำแหน่งพระธรรมนูญ ขุนสรภากร เป็นผู้รับฟ้องประทับพระธรรมนูญนำเสนอเจ้าเมือง ลงคำสั่งให้กรมการชำระตามตำแหน่ง แต่บางคราวสั่งแยกย้ายให้กรมการพิเศษชำระบ้าง ตามความมากและน้อยเพื่อให้แล้วเร็ว

๕ ตำแหน่งพัสดุสรรพาวุธ หลวงไชยสุรินทร์ (ภายหลังเป็นหลวงพรหมสุรินทร์) เป็นพนักงานรักษาตึกดิน และรักษาเครื่องสรรพาวุธต่าง ๆ และตรวจรับกระสุนดินดำจากสัสดี

๖ ตำแหน่งสัสดี ๕ คน คือ หลวงพิไชยเสนา สัสดีกลาง เป็นผู้บังคับการทั่วไป ๑ หลวงเทพเสนา สัสดีขวา ๑ หลวงไชยขยา สัสดีซ้าย ๑ หลวงไชยเสนี ผู้ช่วย ๑ หลวงอินทรเสนา ผู้ช่วย ๑ มีหน้าที่ถือบัญชีกองเลขส่วยเลขสมศักดิ์และเลขขึ้น มีขุนหมื่นเป็นนายหมวดนายกอง คุมเลขส่วยต่าง ๆ ที่ได้นำสักไว้ ขึ้นอยู่ในสัสดีกับออกหมายเกณฑ์ส่วยต่าง ๆ มีกระสุนดินดำ เครื่องสรรพาวุธ เครื่องราชบรรณาการบ้าง

กรมการข้างบนนี้ เป็นกรมการในทำเนียบ มีเลขส่วยสำหรับทุกตำแหน่ง นอกจากนี้เป็นกรมการพิเศษ จะมีเลขส่วยสำหรับตัวบ้าง ก็เป็นเลขที่ได้นำสักไว้หรือที่ได้รับมรดกต่อมา

๗ พนักงานพิธี ขึ้นกับหลวงทิพมนเทียรหน้าวัง มีพราหมณ์ ๒๐ คน กับพนักงานรักษาเทียนไชยมีหัวหน้า ๔ คน คือ พราหมณ์พรต (นักบวช) ๘ คน คือ ขุนศรีสยมภู หัวหน้า พราหมณ์ ๑ ขุนศรีสพสมัย ผู้ถือบัญชีพราหมณ์ ๑ ขุนไชยปาวผู้ช่วย ๑ ขุนสิทธิไชยผู้นำเจ้าเมืองเข้าเมือง ๑ ขุนไชยธรรมผู้ช่วย ๑ ขุนเทพมุนีผู้ช่วย ๑ ขุนยศ ผู้ช่วย ๑ ขุนน้อย ผู้ช่วย ๑

พราหมณ์บัณเฑาะว์ชาวสังข์ ๑๒ คน เป่าสังข์ ๒ คู่ ๘ คนผลัดเปลี่ยนกัน คนแกว่งบัณเฑาะว์ ๑ คู่ ๔ คน ผลัดเปลี่ยนกัน

หัวหน้ารักษาเทียนไชย และปฏิบัติพระ ซึ่งผลัดเปลี่ยนประจำเตียงสวดภาณวารครั้งละ ๔ รูป มี ๔ คน คือ ขุนพรมเพณี ๑ ขุนศรีไตรรัตน์ ๑ (อีก ๒ นายยังไม่พบชื่อ)

๘ กรมการสำหรับเป็นพนักงานของเจ้าเมือง คือ

ก. หลวงท้ายวัง ๑ ขุนกลางวัง ๑ เป็นผู้ดูแลการงานในจวนเจ้าเมือง และหลวงท้ายวังได้ควบคุมเลขผู้พายและรักษาพาหนะต่าง ๆ มีเรือและช้างม้าเป็นต้น

ข. พนักงานเวรบน ๔ เวร มีหัวหน้าเวรละคน คือ หมื่นรักษาเวร ๑ หมื่นฤทธิเวร ๑ หมื่นสนิทเวร ๑ หมื่นเสน่ห์เวร ๑ ผลัดเปลี่ยนกันเข้าเวรประจำหน้าโรง (หอนั่ง) มีหน้าที่รับใช้ในเวลารับแขกและออกว่าราชการ กับรักษาอาวุธและเครื่องใช้ต่าง ๆ ส่วนของเจ้าเมือง

ค. พนักงานเวรล่าง ๔ เวร มีหัวหน้าเวรละ ๔ คน คือ หมื่นอินทรมนเทียรเวร ๑ หมื่นพรหมมนเทียรเวร ๑

หมื่นทิพมนเทียรเวร ๑ หมื่นเทพมนเทียนเวร ๑ ผลัดเปลี่ยนกันเข้าเวรประจำโรงเวร มีหน้าที่เฝ้าประตู และรักษานาฬิกาตีฆ้องยามกับเป็นคนรับใช้การกุลีต่าง ๆ มีหามแคร่ พายเรือ ตักน้ำ หาฟืน เป็นต้น

ทั้งสองเวรนี้มีขุนกลางเป็นจางวาง บังคับทั้งเวรบนเวรล่าง และได้ว่าความหน้าโรงด้วย

ฆ. หลวงศุภมาตรา หัวหน้าเสมียนเป็นผู้รับคำสั่งเจ้าเมืองทำคำสั่งและหนังสือเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ

ง. ขุนพิพิธภักดีจางวาง หัวหน้าทนายและคนใช้ถือหนังสือสำคัญไปยังหัวเมือง (ตำบล) ต่าง ๆ

๕ กรมการพิเศษ ซึ่งเจ้าเมืองเห็นว่าคนใดควรตั้งแต่งขึ้นไว้ใช้ราชการได้ มีนามดังนี้ คือ

ขุนต่างใจ ๆ ๑ ขุนต่างจิตต์ ๆ ๑ ขุนต่างตา ๆ ๑ ๓ คนนี้มีตัวประจำเสมอ ต่อนี้ไปแล้วแต่จะมีตัวบุคคล คือ

หลวงฤทธิเสนี หลวงศรเสนี หลวงภักดีสงคราม หลวงไชยสงคราม หลวงฤทธิสงคราม หลวงเพ็ชสงคราม หลวงพิทักษ์สงคราม หลวงฤทธิไชย หลวงพรหมมาลา หลวงภักดีโยธา หลวงวิจิตรรจนา หลวงพรหมสุภา

หลวงเทพสุภา ขุนศรีวิเศษ ขุนทิพอักษร ขุนอินทรอักษร ขุนพรหมอักษร ขุนวิจิตรอักษร ขุนชำนาญอักษร ขุนภักดีอาษา ขุนภักดีวิเศษ ขุนศรีบริรักษ์ หมื่นพิทักษอาษา ขุนศรีวังราช ขุนศรีคชกรรม์

อนึ่งกรมการชั้นหมายตั้งเจ้าเมืองนั้น ถ้าเป็นหลวงก็เรียกว่า "จอม" ถ้าเป็นขุนก็เรียกว่า "หม่อม" เช่นจอมเมือง จอมนา หม่อมต่างใจ หม่อมต่างตา เป็นต้น แต่บางคนที่เป็นหลวงเป็นขุนชั้นตำแหน่งน้อยก็เรียกว่าขุนนั้นหลวงนั้น ก็มีเหมือนกัน และที่เรียกกรมการดั่งนี้ได้ความว่าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นต้นเดิม แล้วเมืองพัทลุง สงขลาเรียกตาม ที่เรียกเช่นนี้เพื่อเป็นการเคารพต่อกรมการผู้นั้น เช่นเรียก พระยาว่า เจ้าคุณ

๑๐. วิธีปกครองท้องที่ แบ่งออกเป็นตำบลน้อยบ้างใหญ่บ้าง แล้วแต่ภูมิท้องที่จะสะดวก เรียกว่าอำเภอ ๑ มีหลวง ขุน หมื่น เป็นนายตำบลเรียกว่า "หัวเมือง" เจ้าเมืองเลือกตั้งแต่งตามที่ชอบด้วยภูมิที่และคุณวุฒิ นายตำบลหรือหัวเมืองมีอำนาจชำระความได้ทุนทรัพย์เบี้ยตำแสนนอกนั้นถ้าคู่ความยินยอมก็เปรียบเทียบได้ เว้นแต่ความ

นครบาล (คือคดีอาญา) นายตำบลมีหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่ง ต้องระวังรักษาโจรผู้ร้ายโดยกวดขัน กับการทำมาหากินของพลเมือง คือถ้าถึงเทศกาลทำนาเป็นหน้าที่นายตำบลบังคับให้ชาวนาซึ่งมีนารวมอยู่ทุ่งหนึ่งหลาย ๆ เจ้าของ ให้เจ้าของนาเหล่านั้นมาร่วมมือกันแต่งเหมืองน้ำ และลงมือขุดทำนบไขน้ำขึ้นนาครั้งหนึ่ง เมื่อเสร็จการไถหว่านปักดำแล้วก็ระดมทำรั้วล้อม ประมาณคนหนึ่งราว ๒-๓ วา เรียกว่า "รั้วญา" สำหรับป้องกันสัตว์พาหนะทำอันตรายข้าวกล้าในไร่นา อนึ่งเหมืองชักน้ำนั้น ถ้าเห็นว่าที่ใดตำบลใดมีประโยชน์แก่การทำนาทำสวน ควรจัดแจงแต่งหรือขุดใหม่ก็ลงมือทำทีเดียว เป็นดังนี้เสมอมา เจ้าเมืองกรมการก็เอาใจใส่เป็นธุระมาก แม้นายตำบลเพิกเฉยหรือราษฎรชาวนาขัดขืนก็ลงโทษตามควร

การตั้งแต่งกรมการทุกตำแหน่งดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อเจ้าเมืองตั้งแต่งแล้ว ต้องมีใบบอกเรียนปฏิบัติไปยังกระทรวงกลาโหม(๑) เว้นแต่กรมการพิเศษบางครั้งบางคราว

---

(๑) แต่ก่อน กระทรวงกลาโหม เป็นกระทรวงที่ปกครองบังคับบัญชาหัวเมืองภาคใต้

ภูมิพื้นเมืองพัทลุงชอบการเพาะปลูกทำเรือกสวนไร่นา จึงนิยมการทำนาว่า เป็นกำลังของบ้านเมือง ด้วยมีทางน้ำไหลลงมาจากภูเขาบรรทัด ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมือง เป็นภูเขาเทือกซึ่งยาว เนื่องมาแต่ภูเขาแขวงเมืองเพ็ชรบุรี ซึ่งเรียกว่าภูเขาแดนแนสเซอรีม ยาวไปทางทิศใต้ตามเส้นศูนย์กลางของแหลมมลายู เป็นที่เกิดลำน้ำไหลลงไปสู่ทะเลสาบฝ่ายทิศตะวันออกของเมือง เป็นหลายลำ-คลองเหล่านี้ เมื่อต้องการน้ำขึ้นนาเมื่อใด ก็ลงปิดทำนบได้น้ำตามต้องการ เป็นประเพณีต่อมาช้านาน

ราษฎรพลเมืองทุกคน เว้นแต่ข้าพระโยมสงฆ์ ที่ทรงพระราชอุทิศไว้สำหรับวัด ต้องเป็นเลขส่วยต่าง ๆ เลขส่วยเหล่านี้มีอายุกำหนด ๑๘ ปี เป็นฉกรรจ์ถึง ๗๐ ปี ปลดชรา เป็นหน้าที่สัสดีออกหนังสือคู่มือสำหรับชรา ให้พ้นจากการเกณฑ์ส่วย และพวกเลขส่วยเหล่านี้ ในเวลาปกติไม่มีการศึกสงคราม ก็ต้องถูกเกณฑ์สิ่งของต่าง ๆ ตามหมู่ตามเหล่า มีกระสุนดินดำเป็นต้น เป็นของหลวงไว้สำหรับบ้านเมืองบ้าง ส่งกรุงเทพ ฯ บ้าง นายหมวดนายกองผู้ควบคุม

เกณฑ์เอาตัวไปใช้การงานต่าง ๆ บ้าง เอาสิ่งของต่าง ๆ บ้าง ทุกปีมิได้ขาด

ถ้าบ้านเมืองมีศึกสงคราม ก็เกณฑ์เลขส่วยเหล่านี้เข้าเป็นพลรบ โดยไม่มีขีดขั้นอายุ แม้อายุไม่ถึง ๑๘ ปีก็ดี หรืออายุเกิน ๗๐ ปีก็ดี ได้ใบชราคุ้มอแล้วก็ดี เมื่อมีร่างกายสมควร ก็ต้องเกณฑ์เข้าเป็นพลรบทั้งสิ้น พลรบเหล่านี้ต้องจัดหาอาวุธสำหรับมือ แล้วแต่ถนัดอาวุธอย่างใดกับเสบียงอาหารผ้านุ่งห่มของตัวเองด้วย(๑)

เพราะฉะนั้น การเป็นทหารและตำรวจในสมัยปัจจุบันนี้ ถ้าจะเทียบกับสมัยโบราณก็ไม่น่าจะท้อถอยเลย ด้วยความสุขและความบริบูรณ์ของพลรบเวลานี้ ผิดกว่าแต่ก่อนมากมายนัก หรือตรงกันข้ามก็ว่าได้ แต่คนเราเมื่อได้ความสุขมีอิสรภาพมากขึ้น บางคนก็ลืมวิธีปกครองครั้งสมัยโบราณเสีย

คณะสงฆ์ คือตำแหน่งสมณศักดิ์ มีพระครูอริยสังวรเป็นเจ้าคณะเมือง มีเจ้าคณะรอง ๔ รูป คือ

(๑) พลเมืองแต่ก่อนต้องเป็นทหารประจำตัวอยู่เสมอทุกคน ขุนหมื่นก็เป็นนายทหารคุมเลขของตน ตามลำดับชั้นที่เรียกว่านายหมวด นายกองนั่นเอง.

พระครูกาแก้ว ๑ พระครูการาม ๑ พระครูกาชาด ๑ พระครูกาเดิม ๑(๑)

นอกจากนี้สำหรับสวดพิธี เป็นตำแหน่งเจ้าเมืองตั้ง ๔ รูป คือ พระครูธรรมจักร ๑ พระครูธรรมโฆษ ๑ พระครูอินทโมฬี ๑ (เจ้าคณะป่าแก้วโบราณ) พระครูเทพโมฬี ๑

สวดพิธีต่าง ๆ มีพิธีตรุษ พิธีสารท ๓ปีมีอาฏานาหน ๑ คือ เว้นปี ๑ มีอาฏานาปี ๑ สลับกันไป

วิธีปกครองโบราณกาลดังกล่าวข้างบนนี้ เข้าใจว่าทางปักษ์ใต้จะคล้ายคลึงกันทุกเมือง จะผิดกันบ้างก็แต่ตำแหน่งกรมการ หรือประเพณีบางอย่าง แต่ราษฎรพลเมืองเป็นเลขส่วย และเป็นพลรบดังกล่าวมาแล้วนั้นทั้งสิ้น ส่วนเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ได้มีวิธีเหมือนกันมากกว่าเมืองอื่น

(๑) นามสมณศักดิ์ พระครูกาทั้ง ๔ นี้มีเฉพาะแต่ ๓จังหวัด คือ จังหวัดนคร ฯ จังหวัดพัทลุง และจังหวัดไชยาเท่านั้น นัยว่าได้ตั้งตามชื่อกาซึ่งได้เฝ้าพระบรมธาตุทั้ง ๔ ทิศ

คำอธิบายศัพท์

ได้พบศัพท์ในเพลา หรือตำนานสำหรับวัด เป็นศัพท์ที่เขียนไว้ในพงศาวดารซึ่งควรสังเกต คือ

ศัพท์ฝ่ายปกครอง

๑. หัวพันส่วย คือ ชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นนายผู้กำกับนายหมวด นายกอง

๒. หัวปาก คือ ขุนหมื่นและนายหมวดนายกองผู้ควบคุมเลขส่วยต่าง ๆ

ศัพท์ฝ่ายพระศาสนา

๑. เลิกพระศาสนา คือ ปฏิสังขรณ์วัด

๒. เลณฑุบาต คือ เขตแดน

๓. ข้าโปรดคนทานพระกัลปนา คือบุคคลจำพวกที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นข้าพระหรือเลขวัด สำหรับรักษาวัด

๔. ศิลบานทานพระกัลปนา คือ เรือกสวนไร่นา ที่ทรงพระราชอุทิศให้เป็นพระกัลปนาสำหรับวัดหรือธรณีสงฆ์

๕. นายประเพณี คือ หัวหน้าผู้รักษาประโยชน์ของวัดและบำรุงวัด ได้บังคับว่ากล่าวทั่วไป (ทำนองมัคนายก)

๖. หัวสิบ คือ ผู้ควบคุมเลขวัด ที่เรียกข้าโปรดคนทานในหมู่ ๑ หรือหมวด ๑

๗. หัวงาน คือ หัวหน้าหรือนายนานายสวนแปลงหนึ่ง ๆ ซึ่งเป็นกัลปนาหรือที่ธรณีสงฆ์

สำเนาลายพระหัตถ์

ของสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ฉบับที่ ๑

วันที่ ๑๖ เมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๐

ถึง หลวงศรีวรวัตร

ฉันได้รับจดหมายลงวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ ส่งหนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุง ซึ่งหลวงศรีวรวัตรคิดตบแต่งขึ้นมาให้ฉันตรวจแก้ไข เพื่อถ้าเห็นเป็นการสมควรและเป็นประโยชน์บ้างแล้ว จะได้นำเข้ารวบรวมไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดาร

เมื่อฉันได้รับจดหมายกำลังติดธุระแต่งหนังสือ ซึ่งเป็นเรื่องเร่ง จึงต้องวางพงศาวดารของหลวงศรีวรวัตรไว้ข้างตัวชั่วคราว มาได้อ่านต่อวันที่ ๙ เมษายน อ่านจบในพักเดียว ด้วยมีความยินดีที่หลวงศรีวรวัตรมีความสามารถและความพากเพียรเรียบเรียงหนังสือพงศาวดารเช่นนี้

ได้อีกคน ๑ ฉันขออนุโมทนาความพากเพียร และอำนวยพรขอให้มีความเจริญ

หนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุงของหลวงศรีวรวัตร เมื่อได้อ่านตรวจดูตลอดแล้ว ข้อที่ชอบใจมีมาก แต่เห็นไม่เป็นประโยชน์แก่หนังสือที่จะกล่าวส่วนชมในจดหมายฉบับนี้ ที่จะเป็นประโยชน์จริงต้องติ เพราะจะได้แก้ไขปรุงหนังสือนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีก

เรื่องพงศาวดารเมืองพัทลุง ว่าที่แท้เป็น ๓ ตอน คือที่ ๑ ตอนดึกดำบรรพ์ ความตอนนี้เป็นแต่เรื่องเล่ากันมาเกือบจะไม่มีสาระในทางพงศาวดาร เช่นเรื่องนางเลือดขาวนั้น แต่จะทิ้งเสียทีเดียวก็ไม่ได้ ตอนที่ ๒ เรื่องครั้งกรุงเก่า มีหลักฐานที่จะสืบสวนได้บ้าง พอรู้เป็นกระท่อนกระแท่น นับว่ามีสาระในพงศาวดาร ตอนที่ ๓ ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนนี้เป็นพงศาวดารแท้ด้วยมีหลักฐานวันคืนมั่นคง หนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุงของหลวงศรีวรวัตร จะทำให้ดีต้องแบ่งเป็น ๓ ตอน ดังว่า

ตอนก็คำบรรพ์ เกี่ยวเรื่องที่เขาเล่ากันมาอย่างไร จึงคลงถ้ามีความเห็นควรอธิบาย ก็อธิบายด้วย

ตอนที่ ๒ เรื่องในสมัยครั้งกรุงเก่านั้น หนังสือเก่ายังมีที่จะต้องตรวจ คือหนังสือพวกวัดเขียนเป็นต้น แต่หนังสือเหล่านี้ ฉันสงสัยว่าจะเป็นหนังสือปลอมปะปนอยู่มาก เพราะเวลาฉันเที่ยวทางโน้น ฉันตรวจพบหนังสือเก่าที่เมืองนครและเมืองพัทลุงหลายฉบับ เป็นหนังสือเก่าจริง ๆ แต่ที่สงสัยว่าปลอมนั้น ด้วยหนังสือเหล่านั้นเป็นเรื่องเดียวกันหมด ต่างแต่ศักราชคือคงมีพระครูอะไรองค์ ๑ เข้ามาทูลพระราชาคณะผู้ใหญ่ให้ถวายพระพรพระเจ้าแผ่นดินครั้งเก่าว่า วัดวาทรุดโทรม จึงมีรับสั่งแก่พระศรีภูริปรีชา ให้ตราพระราชกำหนดพระราชทานข้าโปรดคนทานกัลปนา ห้ามมิให้เจ้าเมืองกรมการเอาไปใช้สอย ลงปลายมีคำแช่งชัก ว่าถ้าใครฝ่าฝืนพระราชกำหนดนั้น ให้ตกนรกหมกไหม้อะไรต่าง ๆ บรรดาหนังสือครั้งกรุงเก่าที่ปะที่เมืองนครเมืองพัทลุง มีแต่ว่าอย่างนี้ทุกฉบับ จึงนึกสงสัยว่า เดิมจะมีพระราชกำหนดเช่นนั้นจริงแต่สักฉบับ ๑ สองฉบับ ที่หลังพวกพระขอจำลองลอกไป

ไว้คุ้มตัว แล้วจึงเลยเกิดแก้วันคืน จึงกลายเป็นหนังสือมากมายหลายฉบับนัก

ความสันนิษฐานด้วยสิ่งของโบราณที่มีอยู่ในท้องที่ก็เป็นสิ่งสำคัญ สันนิษฐานว่า เมืองพัทลุงเดิมเห็นจะอยู่ที่จะทิ้งพระอย่างเช่นหลวงศรีวรวัตรว่านั้นเป็นถูก ที่หลังในครั้งหนึ่ง พวกอุยังตะนักขึ้นมาตีเมืองแตก จึงย้ายมาตั้งเมืองใหม่ที่บางแก้ว แถววัดเขียนนั้นเอง ที่ว่าดังนี้ เพราะที่จะทิ้งพระและที่บางแก้วมีวัดวาเห็นได้ว่าเป็นที่ตั้งบ้านเมืองทั้งสองแห่ง แต่ที่จะทิ้งพระเก่ากว่าที่บางแก้ว ผู้มิอรู้ได้แน่ว่าในครั้งกรุงเก่า

คำที่เรียกว่าอุยังตะนักนั้น ภาษามลายูแปลว่า "ปลายแหลม" หมายความว่า "ปลายแหลมมลายู" เพราะฉะนั้นพวกอุยังตะนักที่ขึ้นมาตีเมืองพัทลุงนั้น คือพวกแขกมลายูมาจากเมืองยะโฮนั้นเอง

ศักราชที่พวกอุยังตะนักมาตีเมืองพัทลุง ที่หลวงศรี-วรวัตรลงไว้ว่าแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น ก็เห็นจะถูก มีเหตุการณ์อย่างหนึ่งซึ่งเป็นเครื่องประกอบ คือในคราวพระเจ้าหงสาวดียกมาตีกรุงเก่า ในพระราช

พงศาวดารว่า พระยาตานียกเข้ามาช่วยไทย ครั้นทัพหงสาวดียกกลับไปแล้ว พระยาตานีเห็นไทยอ่อนกำลังปลกเปลี้ย บังอาจเป็นกบฏขึ้นที่กรุงเก่า ความอันนี้ส่อให้เห็นว่าเมื่อพระยาตานีกลับไปคราวนั้น กิตติศัพท์จะเลื่องลือว่า กรุงศรีอยุธยาปลกเปลี้ยลงมาก พวกแขกมลายูจึงกำเริบขึ้นมาตีหัวเมืองชายแดนไทย กวาดต้อนผู้คนไป ความปรากฏในจดหมายเหตุชาวต่างประเทศว่า ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรได้เมืองปัตตานีและเขตแดนคืนมาดังแต่ก่อนหมด แต่แถวเมืองพัทลุง บ้านเมืองคงรกร้าง ด้วยผู้คนที่เหลือแขกกวาดเห็นจะแตกฉาน สมเด็จพระนเรศวรหรือสมเด็จพระเอกาทศรถในแผ่นดินต่อมา จึงทรงอนุญาตให้พระสงฆ์เกลี้ยกล่อมรวบรวมผู้คน และยกเว้นราชการให้พวกข้าโปรดคนทาน เป็นต้นเหตุของพระราชกำหนดที่เป็นหนังสือเก่ามีสืบมาในเมืองพัทลุง

อันพระนามพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏในหนังสือเก่าว่า "พระเอกาทศรถ" นั้น ไม่ใช่แต่เฉพาะพระองค์ที่เป็นสมเด็จพระอนุชาของพระนเรศวรพระองค์เดียว ถึงพระเจ้า

แผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ต่อมาภายหลัง ก็ใช้พระนามเอกาทศรถนั้น ถ้าพบพระนามในหนังสือเก่า จะเอาพระนามเป็นหลักว่าพระองค์ไหนนั้นไม่ได้ ต้องดูศักราช

ได้ความในจดหมายเหตุต่างประเทศว่า ต่อมาในชั้นแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม จนแผ่นดินพระนารายณ์ มักทรงตั้งขุนนางแขกเป็นเจ้าเมืองสงขลา และถึงเมืองนครด้วย เช่นพระยารามเดโชที่เป็นกบฏต่อพระเพทราชา ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารก็เป็นแขก ถึงเมืองพัทลุง เจ้าเมืองก็น่าจะเป็นเชื้อสายแขกจึงติดต่อลงมาจนถึงต้นสกุล ณ พัทลุง ด้วยเหตุว่า คงจะมีแขกสลัดยกทัพเรือขึ้นมาปล้นสะดมเนือง ๆ ไม่ใช่แต่คราวพวกอุยังตะนักคราวแรกคราวเดียว พวกแขกชำนาญในการรบพุ่งทางเรือ จึงเอาแขกทางในกรุงตั้งออกไป อย่างหนามยอกเอาหนามบ่ง คงจะเป็นเช่นนี้อยู่สักคราว ๑ ครั้นแขกอ่อนกำลังลงจึงตั้งไทยเป็นเจ้าเมือง ในสมัยเมื่อจวนสิ้นกรุงเก่า

ในตอนกรุงรัตนโกสินทร์ ในตอนที่หลวงศรีวรวัตรจดมาละเอียดลออแจ่มแจ้ง ดีกว่าฉบับเดิมที่ปรากฏว่า หมื่นสนิท ปลัดกรมหมื่นไกรสรวิชิตได้แต่งไว้แต่ก่อน

หลวงศรีวรวัตรจด มีคดีโดยเฉพาะในเรื่องเจ้าพระยาสุรินทราชา ซึ่งไม่เคยรู้ประวัติมาแต่ก่อน เคยรู้แต่ว่ามีเจ้าพระยาสุรินทราชาคน ๑ เป็นท่านองสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต เมื่อในรัชกาลที่ ๑ จะโปรดให้เข้ามาเป็นสมุหพระกลาโหมต่อเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ขอตัวไม่ยอมเข้ามา เลยอยู่หายเงียบไปที่มณฑลนั้น ได้ทราบความอีกอย่าง ๑ ว่า บุตรเจ้าพระยาสุรินทราชาได้เป็นปลัดเมืองพัทลุงคน ๑ และยังมีบุตรเหลืออยู่ที่เมืองถลางอีก ความนอกจากนี้ในเรื่องเจ้าพระยาสุรินทราชา พึ่งปรากฏแก่ฉันในหนังสือหลวงศรีวรวัตร ซึ่งน่าจะสมจริง แต่สอบหนังสืออื่นยังพบเนื้อความแตกต่างไปบ้าง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

ในหนังสือปฐมวงศ์ (๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ เป็นเนื้อความว่า มารดาของเจ้าขรัวเงินเป็นน้องสาวของภรรยาเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ มีบุตรชาย ชื่อนายฤทธิ์ นายฤทธิ์จึงนับเป็นลูกพี่ลูกน้องกับเจ้าขรัวเงิน นายฤทธิ์ได้หม่อมบุนนาค ธิดาของพระยาวิชิตณรงค์ เป็นภรรยา

---

(๑) พิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘

พระยาวิชิตณรงค์เป็นพี่ชายของเจ้านคร ด้วยเหตุนี้นายฤทธิ์จึงเกี่ยวดองกับเจ้านครโดยทางข้างภรรยา

เมื่อกรุงเก่าเสีย เจ้านครตั้งตัวขึ้นเป็นอิสระ ได้อาศัยนายฤทธิ์เป็นกำลัง ด้วยนายฤทธิ์เป็นลูกสมเด็จเจ้าพระยา รู้ราชการงานเมืองมาก จึงตั้งให้นายฤทธิ์เป็นมหาอุปราชเมืองนคร ครั้นขุนหลวงตากตั้งตัวได้ที่กรุงธนบุรี จะลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช ท่านขรัวเงินอยู่ในกรุงธน มีความวิตกถึงนายฤทธิ์จึงลงไปเมืองนคร ไปตักเตือนนายฤทธิ์ นายฤทธิ์บอกว่าจะคิดหลีกเลี่ยงออกจากตำแหน่งมหาอุปราช แต่ไม่ปรากฏว่าได้ออก สิ้นเรื่องนายฤทธิ์ในพระราชนิพนธ์เพียงนี้

คราวนี้ไปปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อขุนหลวงตากยกกองทัพหลวงลงไปถึงเมืองนคร เจ้านครให้อุปราชยกมาต่อสู้ พ่ายแพ้ขุนหลวงตาก ขุนหลวงตากจับอุปราชได้ เจ้านครกับเจ้าพัดอพยพหลบหนีไปเมืองตานี พระยาตานีส่งตัวกลับมาถวายขุนหลวงตาก ขุนหลวงตากตั้งเจ้านราสุริยวงศ์หลานเธอให้ครองเมืองนคร แล้วเอาตัวเจ้านครกับอุปราชเข้ามากรุงธน แต่ไม่ได้เอาโทษอย่างใด

ปล่อยออกรับราชการ ความในหนังสือพระราชพงศาวดารดังนี้ทำให้เข้าใจว่าอุปราชที่ขุนหลวงตากจับได้นั้นคือนายฤทธิ์ บุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์นั่นเอง

ต่อมาได้ความในหนังสือพระราชพงศาวดาร และจดหมายเหตุอื่นยุติต้องกันว่า เมื่อเจ้านราสุริยวงศ์พิราลัย ขุนหลวงตากทรงตั้งเจ้านครเป็นเจ้าประเทศราช กลับไปครองเมืองนคร เจ้าพัฒบุตรเขยเจ้านครได้เป็นอุปราชออกไปในคราวนี้ชื่อนายฤทธิ์อุปราช สาบสูญตั้งแต่จับเข้ามาจากเมืองนครไม่ปรากฏว่ารับราชการในตำแหน่งใด หรือเป็นตายอย่างไรถ้ามีตัวยังอยู่พอสันนิษฐานได้ว่าถึงจะได้เป็นขุนนางหรือไม่ได้เป็น คงมาฝากตัวอยู่กับพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้วยเหตุเป็นญาติกับเจ้าขรัวเงิน บางทีจะได้เป็นขุนนางอยู่กรมช้างในครั้งกรุงธน หรือในตอนต้นรัชกาลที่ ๑ ด้วยชื่อว่าเจ้าพระยาสุรินทราชานั้น ตรงกับชื่อจางวางกรมช้างซ้ายในทำเนียบศักดินาพลเรือนว่า "พระสุรินทราชา นราธิบดี ศรีสุริยศักดิ" ดังนี้ คงจะเป็นพระยาอยู่ก่อนเมื่อทรงตั้งออกไปเป็นเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต จึงได้เป็นเจ้าพระยาในคราวเดียวกับเจ้าพัฒอุปราช ได้เป็นเจ้า

พระยานครศรีธรรมราช พิเคราะห์ดูรูปความตามที่กล่าวมานี้ ดูข้อความงามระสมจริงยิ่งนัก ผิดกันในข้อสำคัญแต่ในพระราชนิพนธ์ว่า อุปราชเมืองนครชื่อฤทธิ์ ในหนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุง ที่หลวงศรีวรวัตรแต่งว่า เจ้าพระยาสุรินทราชาชื่อจันทร์ ชวนให้สงสัยว่า อาจเป็นคนละคนดอกกระมัง ถ้าเป็นคนละคนแล้วเจ้าพระยาสุรินทราชา จัน ก็มิใช่ญาติของเจ้าขรัวเงิน ปัญหาอันนี้ฉันอยากจะรู้ให้แน่นอน หลวงศรีวรวัตรอยู่ในสกุลเจ้าพระยาสุรินทราชา รู้อย่างไร และอาจสืบสวนให้ได้ความถ่องแท้เพียงใด ขอให้บอกมาให้ทราบหน่อย

ส่วนหนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุงนั้น ถ้าจะให้ดีปรุงเสียใหม่ให้เป็น ๓ ตอนอย่างว่า แต่ระวังหน่อย ศักราชที่ลงในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงเก่าผิดหลายแห่ง ฉันได้สอบใหม่พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔ บางทีหลวงศรีวรวัตรจะยังไม่มี จึงส่งมาให้พร้อมกับจดหมายฉบับนี้เล่มหนึ่ง

ดำรงราชานุภาพ

สำเนาลายพระหัตถ์

ฉบับที่ ๒

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๖๑

ถึงหลวงศรีวรวัตร

จดหมายเหตุวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับแล้วเมื่อมีจดหมายไปถึงหลวงศรีวรวัตรแล้ว ใจฉันผูกพันเรื่องเจ้าพระยาสุรินทราชา ไม่ได้นิ่งเปล่าอยู่ ได้ตรวจหนังสือจดหมายเหตุ และสืบถามพวกเชื้อสายวงศ์สกุลจนได้ความแจ่มแจ้งในเรื่องสกุลของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ทั้งเส้นจันทโรจวงศ์ เส้นบุรณศิริ เส้นภูมิรัตน และเส้นศิริวัฒนกุล ถึงได้เขียนลงเป็นแผนที่ เกิดมีผู้ต้องการจึงคิดจะพิมพ์ พิมพ์แล้วจะส่งมาให้หลวงศรีวรวัตรด้วยฉบับหนึ่ง

เรื่องประวัติของเจ้าพระยาสุรินทราชานั้น ก็สอบได้ความแจ่มแจ้งเป็นดังนี้ คือ

เจ้าพระยาสุรินทราชาเป็นบุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ มารดาของเจ้าพระยาสุรินทราชาเป็นพี่มารดาเจ้าขรัวเงิน เจ้า

พระยาสุรินทราชาได้ธิดาของพระยาวิชิตณรงค์ ซึ่งเป็นพี่ชายเจ้านครเป็นภรรยา จึงเกี่ยวดองกับเจ้านคร เป็นหลานเขย เรื่องชื่อตัวนั้นเห็นจะชื่อจันท์ ที่เรียกว่านายฤทธิ์ เพราะเป็นหลวงฤทธิ์นายเวรมหาดเล็ก แต่ก่อนเรียกกันแต่ว่าการ "นายฤทธิ์" ดังปรากฏอยู่ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเรียกพระยาเสน่หามนตรี เมื่อยังเป็นหลวงนายฤทธิ์ ก็เรียกแต่ว่า "นายฤทธิ์" เจ้าพระยาสุรินทราชาเป็นอุปราชเมืองนครนั้นเป็นแน่ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีจับเข้ามาได้ ไม่เอาโทษ ตั้งให้เป็นพระยาศรีธรรมราช ชื่อมีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุตั้งข้าราชการในรัชกาลที่ ๑ แรกปราบดาภิเษกว่า "ตรัสเอาพระยาศรีธรรมราช ปลัดเมืองนครคนเก่าเป็นพระยาราชวังเมือง" แต่ตำแหน่งพระยาศรีธรรมราชนั้นน่าจะอยู่ในกรมท่ามิใช่กรมช้าง เมื่อเป็นพระยาราชวังเมืองแล้วคงจะได้เลื่อนที่เป็นพระยาสุรินทราชาก่อน เพราะตำแหน่งพระยาสุรินทราชา นราธิบดี ศรีสุริยศักดิ์ นี้ เป็นตำแหน่งสมุหพระคชบาลซ้าย ถ้าจะว่าอย่างทุกวันนี้ก็คือ

เลื่อนจากกรมขึ้นเป็นอธิบดีกรมช้าง แล้วจึงโปรดให้ออกไปรักษาราชการเมืองถลาง อันเป็นหน้าด่านต่อแดนพม่า คงจะออกไปเมื่อเสร็จสงครามพม่าคราวแรก เมื่อท้าวเทพสัตรีท้าวศรีสุนทรรักษาเมืองไว้ได้นั้น ต่อมาจึงได้เป็นเจ้าพระยาบุตรเจ้าพระยาสุรินทรราชาสืบได้ชื่อ ๔ คน คือพระยาพัทลุงจุ้ย คน ๑ นายอิน ปู่ของหลวงศรีวรวัตร คน ๑ พระยาวรนารถสัมพันธ์ พิณ บิดาพระทิพกำแหง แต้ม ซึ่งเป็นบิดาหลวงยกกระบัตร พี่ของหลวงศรีวรวัตร คน ๑ นายฤกษ์ อยู่ที่เมืองถลาง ที่แต่งพงศาวดารเมืองถลาง คน ๑

หนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔ ที่ว่ายังไม่ได้รับนั้น ฉันจะถามเจ้าพนักงาน ถ้ายังไม่ได้ส่ง จะให้ส่งไปให้

ดำรงราชานุภาพ

สำเนาลายพระหัตถ์

ฉบับที่ ๓

วันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๑

ถึง หลวงศรีวรวัตร

ได้บอกมาในจดหมายฉบับก่อน ว่าฉันกำลังรวบรวมจะเขียนแผนที่เส้นสกุลเจ้าพระยาสุรินทราชา บัดนี้รวบรวมสำเร็จแล้วได้วานเขาพิมพ์ขึ้นดู ฉันได้ส่งมาให้หลวงศรีวรวัตร พร้อมกับจดหมายนี้ฉบับหนึ่ง หวังใจว่าจะชอบ/

ดำรงราชานุภาพ

สำเนาลายพระหัตถ์

ฉบับที่ ๔

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

ถึง หลวงศรีวรวัตร

ได้รับจดหมายแล้ว ซึ่งทักท้วงมา ๒ ข้อในจดหมายนั้นเป็นข้อซึ่งฉันได้ตรวจดูก่อนแล้ว

สกุลเหนือแต่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ขึ้นไป ที่จริงฉันไม่อยากจะเอาลงในตาราง ด้วยไม่มีหลักฐานอันใดนอกจากที่กล่าวกัน ที่เอาลงเพราะพวกลูกน้องพระยาไกรใช้นามสกุลว่า "ศรีวัฒนกุล" จึงจำต้องบอกไว้ให้รู้ ข้อที่ว่าเป็นเจ้าพระยามหาอุปราชนั้น มีหลักฐานแต่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์คนเดียว ด้วยจดหมายเหตุของทูตลังกาบอกไว้ชัดเจนว่า เป็นตำแหน่งเจ้าพระยามหาอุปราช สมด้วยเรื่องราวในพระราชพงศาวดารที่มีความชอบมากและที่กล่าวว่า เมื่ออสัญกรรมโปรดให้เรียกว่าพระศพนั้น กลัวพวกลูกหลานจะเข้าใจหลงไปว่าเจ้าพระยาพิษณุโลกนั้นเป็นเจ้าพระยามหาอุปราช

เรื่องพระยาวรวุฒิไวย บิดาของหลวงศรีวรวัตรนั้น ฉันได้พบจดหมายเหตุในรัชกาลที่ ๔ ว่า เป็นพระวรนาฏสัมพันธ์ ที่เป็นพระยาวรนาฏสัมพันธ์นั้นคนหนึ่งต่างหาก ชื่อพิณ เป็นอยู่ปีเดียวก็ถึงอนิจกรรมในปีชวดจุลศักราช ๑๒๑๔ มีหมายรับสั่งปรากฏอยู่

ใบเส้นสกุลอย่างฉันส่งไปให้หลวงศรีวรวัตรนั้น ได้พิมพ์ขึ้นไว้ ๕๐ ใบ จะส่งไปให้ใครอีกก็นึกกระดากใจอยู่ ด้วยเป็นของคิดทำขึ้นดูเล่น มิใช่จดหมายเหตุในราชการ รู้ว่าจะมีพวกพ้องขอ จึงให้พิมพ์ไว้ ไม่ต้องคัดลอกบ่อย ๆ ถ้าพวกจันทโรจวงศ์ที่อยู่เมืองพัทลุง ใครจะต้องการบ้าง บอกมา จะส่งไปให้.

ดำรงราชานุภาพ

สำเนาลายพระหัตถ์

ฉบับที่ ๕

วันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

ถึง หลวงศรีวรวัตร

ได้รับจดหมายส่งมากับแผนที่เส้นสกุลและพงศาวดารเมืองพัทลุงที่แต่งใหม่

แผนที่เส้นสกุล ณ พัทลุง นั้น อุตส่าห์ทำดีนัก ฉันจะให้เก็บรักษาไว้ในหอพระสมุด ฯ และจะส่งไปถวายสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษวรเดชสักฉบับ ๑ ด้วยท่านกำลังทรงแต่งเรื่องราชนิกุล รัชกาลที่ ๓ เห็นจะทรงโปรด ส่วนเรื่องพงศาวดารเมืองพัทลุงนั้น เวลานี้ฉันยังไม่ได้ตรวจ ด้วยกำลังติดธุระแต่งหนังสืออยู่ แต่ถ้ามีโอกาสเมื่อไร คงจะให้พิมพ์ให้เป็นเกียรติยศชื่อเสียงของหลวงศรีวรวัตรจงได้ หวังใจว่าจะมีความสุขสบายดี

ดำรงราชานุภาพ

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๖

พงศาวดารเมืองพระตะบอง

คำนำ ภาคที่ ๑๖

หนังสือพงศาวดารเมืองพระตะบอง เจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์ (เยีย) แต่งทั้ง ๒ เรื่อง เรื่อง ๑ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระยาอภัยภูเบศร์ (นอง) ถึงอนิจกรรม เจ้าพระยาคทาธร ฯ ยังเป็นพระคทาธร ฯ เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท มีรับสั่งให้พระราชเสนาถามลำดับวงศ์สกุลผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบองแต่ก่อนมา เจ้าพระยาคทาธร ฯ จึงชี้แจงให้จดเนื้อความทูลเกล้า ฯ ถวายเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ อีกเรื่อง ๑ นั้นแต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เวลาเจ้าพระยาคทาธร ฯ เป็นพระยาผู้สำเร็จราชการเมืองแล้ว ในสมัยนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รวบรวมหนังสือพงศาวดารต่าง ๆ อันปรากฏได้พิมพ์มาในประชุมพงศาวดารแล้วหลายเรื่อง เช่นพงศาวดารเมืองหลวงพระบางนั้นเป็นต้น และครั้งนั้นพระยาราชเสนามีราชการออกไปเมืองพระตะบองท่านองจะทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ไปหาหนังสือพงศาวดารเมืองพระตะบองเข้ามาถวายด้วย จึงปรากฏว่าเจ้าพระยาคทาธร ฯ ได้เรียบเรียงหนังสือ

ประชุมพงศาวดาร

พงศาวดารเมืองพระตะบอง มอบให้พระยาราชเสนานำเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายอีกเรื่อง ๑ จึงเป็น ๒ เรื่องด้วยกัน ในการที่พิมพ์นี้ได้เอาเรื่องแต่งทีหลังพิมพ์ไว้ข้างหน้า เพราะเห็นเป็นเรื่องพงศาวดารเมือง ส่วนเรื่องที่แต่งก่อน ว่าด้วยวงศ์สกุลของผู้สำเร็จราชการเมือง จึงให้พิมพ์ไว้ข้างหลัง น่าเสียดายแต่เป็นหนังสือสั้นอยู่สักหน่อย แต่แต่งไว้เท่านี้ก็ต้องพิมพ์เพียงเท่าที่แต่ง

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

พงศาวดารเมืองพระตะบอง

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาคทาธรธรณินทร์ ผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง ขอพระราชทานทำเรื่องพงศาวดารกษัตริย์กรุงกัมโพชาธิบดี กับลำดับเจ้าเมืองพระตะบองส่งให้พระยาราชเสนานำน้อมเกล้าฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรายฝ่าละอองธุลีพระบาท

เดิมเมื่อครั้งกรุงธนบุรี เจ้าองค์ตน เป็นสมเด็จพระอุไทยราชา เจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี ภายหลังสมเด็จพระอุไทยราชาให้เจ้าองค์รามน้องต่างมารดาขึ้นครองราชสมบัติเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี สมเด็จพระอุไทยราชาลดลงมาอยู่ที่สมเด็จพระมหาอุปโยราช ครั้นศักราช ๑๑๔๒ ปีชวดโทศก (พ.ศ. ๒๓๒๓) สมเด็จพระมหาอุปโยราชถึงแก่พิราลัย ฝ่ายสมเด็จพระรามาธิบดีเจ้ากรุงกัมโพชาประพฤติการไม่เป็นยุติธรรมเสียประเพณีบ้านเมืองไป ฟ้าทะละหะ

ชื่อมู พระยาจักรชื่อฟาง พระยาเคโชชื่อแทน เจ้าเมืองกะพงสวายพี่น้อง ๓ คน กับพระยากลาโหมชื่อชู ขุนนางเหล่านี้ เป็นผู้ภักฝ่ายของ สมเด็จพระอุปโยราช คิดก่อการกำเริบได้สมัครพรรคพวกมาก จับสมเด็จพระรามาธิบดีเจ้ากรุงกัมโพชาสำเร็จโทษเสีย แล้วไปรับราชบุตร และราชธิดาสมเด็จพระอุปโยราชมาแต่เมืองบาพนม คือ องค์เองชาย ๑ องค์เมญ ๑ องค์อี ๑ องค์เภา ๑ หญิง ๓ คน มาไว้เมืองพุทไทเพ็ชร แล้วฟ้าทะละหะ ตั้งตัวเป็น เจ้าฟ้ามหาอุปราช พระยาจักรตั้งตัวเป็นพระองค์แก้ว พระยากลาโหมตั้งตัวเป็นสมเด็จเจ้าพระยา แต่พระยาเคโชเป็นเจ้าเมืองกะพงสวายอยู่ตามเดิม ฝ่ายพระยายมราชชื่อแบนและพระยาพระเขมร ทั้งปวง ซึ่งเป็นข้า สมเด็จ พระรามาธิบดีก็พากันหนีเข้ามา ณ เมืองพระตะบอง บอกข้อราชการบ้านเมืองซึ่งเกิดจลาจลเข้ามา ณ กรุงธนบุรี ณ เดือนยี่ ปีชวดโทศก ในแผ่นดินตาก

ครั้นศักราชได้ ๑๑๔๔ ปีขาลจัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๒๕) แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

โปรดเกล้า ฯ ให้พระยายมราชแบน ออกไปปราบปรามกรุงกัมโพชาเรียบร้อยแล้ว พระยายมราชแบนจึงส่งเจ้าองค์เองชาย ๑ เจ้าองค์เมญ ๑ เจ้าองค์อี ๑ เจ้าองค์เภา ๑ หญิง ๓ เข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ เวลานั้นเจ้าองค์เองยังเยาว์อยู่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระยายมราชแบนเป็นฟ้าทะละหะ ให้อยู่รักษากรุงกัมโพชาธิบดี ตั้งทัพใหญ่อยู่ ณ เมืองอุดงมีไชย

ครั้นศักราชได้ ๑๑๕๖ ปีขาลฉศก (พ.ศ. ๒๓๓๗) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้า ฯ อภิเษกให้เจ้าองค์เอง ออกไปเป็น สมเด็จ พระรามาธิบดี ครองกรุงกัมโพชา จึงทรงขอแยกเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐมาขึ้นแก่กรุงเทพ ฯ แล้วโปรดให้ฟ้าทะละหะแบนพาขุนนางพระยาพระเขมร พรรคพวกเข้ามาตั้งอยู่ ณ เมืองพระตะบอง โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ ฟ้าทะละหะ เป็นที่ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง (๑) เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ได้ถวายบุตรชายคน ๑ ชื่อ นายรศมาเป็นมหาดเล็กรับราชการอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ

สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์เองไปครองกรุงกัมโพชานั้น มีราชบุตรชื่อเจ้าองค์จัน ๑ เจ้าองค์สงวน ๑ เจ้าองค์อิ่ม ๑ เจ้าองค์ด้วง ๑ แต่เจ้าองค์จันกับเจ้าองค์สงวนร่วมมารดากัน เจ้าองค์อิ่มกับเจ้าองค์ด้วงร่วมมารดากัน สมเด็จพระรามาธิบดีองค์เองครองกรุงกัมโพชาได้ ๓ ปีถึงแก่พิราลัย จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งเจ้าองค์จันเป็นสมเด็จพระอุไทยราชา ตั้งเจ้าองค์สงวนเป็นมหาอุปโยราช ตั้งเจ้าองค์อิ่มเป็นพระมหาอุปราช แต่เจ้าองค์ด้วงน้องสุดท้องนั้นยังเล็กอยู่ และเจ้าองค์จันเมื่อครั้งโปรดเกล้า ฯ ให้ออกไปเป็นสมเด็จพระอุไทยราชาครองกรุงกัมโพชานั้น ชนมายุได้ ๑๖ พรรษา

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบน เป็นเจ้าเมืองพระตะบองได้ ๑๖ ปีถึงแก่กรรม ครั้น ณ ปีมะเมียโทศก แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระยาพิบูลย์ราชแบน เป็นขุนนางในเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ เป็นที่พระยาอภัยภูเบศร์ เจ้าเมืองพระตะบอง (๒) ทรงตั้งนายรศมหาดเล็ก บุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบน เป็นพระวิเศษสุนทร ผู้ช่วยราชการ

ฝ่ายกรุงกัมโพชาธิบดี สมเด็จพระอุไทยราชากับมหาอุปโยราชเกิดร้าวรานบาดหมางกัน สมเด็จพระอุไทยราชาได้จับพระยาจักรีชื่อแบนฆ่าเสีย ว่าเป็นพักฝ่ายข้างมหาอุปโยราช มหาอุปโยราชมีความรังเกียจ จึงพาพระมหาอุปราชกับเจ้าองค์ด้วงและพระยาพระเขมรพรรคพวกเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ ฝ่ายสมเด็จพระอุไทยราชาก็ลงเรือพาพระยาพระเขมรไปพึ่งเจ้าเวียดนามเมืองญวน ขอกองทัพญวนขึ้นมารักษากรุงกัมโพชาธิบดี ครั้งนั้นหัวเมืองเขมรที่ต่อแดนเมืองพระตะบองคงขึ้นอยู่กับกรุงเทพ ฯ และที่เมืองโพธิสัตว์คล้องได้พระยาช้างเผือกพระยาสวรรคโลกชื่อเวดเจ้าเมืองโพธิสัตว์จึงส่งเข้ามาถวายกรุงเทพ ฯ พระราชทานนามว่า พระยาเศวตกุญชร พระยาสวรรคโลกมีความรังเกียจกับสมเด็จพระอุไทยราชา ก็พาครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ณ กรุงเทพ ฯ พระยาพิบูลย์ราช เป็นที่พระยาอภัยภูเบศร์ เจ้าเมืองพระตะบองได้ ๕ ปี ถึงแก่กรรมเมื่อปีจอ ฉศก (พ.ศ. ๒๓๕๗) จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระวิเศษสุนทร รศ บุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบน

เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ เจ้าเมืองพระตะบอง (๓) พระยาอภัยภูเบศร์ รศ เป็นเจ้าเมืองได้ ๑๓ ปี ณ ปีกุน นพศก (พ.ศ. ๒๓๗๐) ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาอุคมภักดีซอเซด กับพระยาปลัดกรมการเมืองพระตะบองบอกกล่าวโทษพระยาอภัยภูเบศร์ รศ เข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เอาตัวพระยาอภัยภูเบศร์ รศ เข้ามาตั้งเป็นพระพิพิธภักดีรับราชการ ณ กรุงเทพ ฯ ตั้งพระยาอุคมภักดีเซด เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ เจ้าเมืองพระตะบอง (๔) ต่อมา

ฝ่ายเจ้าองค์สงวนซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช เข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ ถึงแก่พิราลัย ครั้น ณ ปีมะเส็ง เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๗๖) จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาบดินทรเดชา ฯ ที่สมุหนายก เป็นแม่ทัพใหญ่ยกออกไปตีกรุงกัมโพชา สมเด็จพระอุไทยราชาก็ลงเรือหนีลงไปเมืองไซ่ง่อน กองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา ฯ ยกติดตามไปจนถึงเขียมเนา มีกองทัพญวนขึ้นมาป้องกัน ได้รบกับกองทัพไทยหลายเวลา กองทัพไทยติดตามเอาตัวสมเด็จพระอุไทยราชาไม่ได้

กองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา ฯ ก็เลิกกลับเข้ามาตั้งอยู่ ณ เมืองพระตะบอง

ครั้น ณ ปีมะเส็งฉศก พระยาอุคมภักดีซึ่งเป็นพระยาอภัยภูเบศร์ เจ้าเมืองพระตะบองได้ ๘ ปีถึงแก่กรรม ฝ่ายสมเด็จพระอุไทยราชาซึ่งหนีลงไปพึ่งเจ้าเวียตนาม ณ เมืองญวน กลับเข้ามาถึงกรุงกัมโพชาก็ถึงแก่พิราลัย สมเด็จพระอุไทยราชามีราชธิดา ๔ องค์ ชื่อเจ้าองค์แบน ๑ เจ้าองค์มี ๑ ชื่อเจ้าองค์เภา ๑ ชื่อเจ้าองค์สงวน ๑ ต่างมารดากันทั้ง ๔ องค์ เจ้าเวียตนามจึงตั้งเจ้าองค์มีบุตรสมเด็จพระอุไทยราชาที่ ๒ ให้ครองกรุงกัมโพชาธิบดี

ถึงปีจอสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๓๘๑) โปรดให้ก่อกำแพงเมืองพระตะบอง ทรงตั้งเจ้าองค์อิ่ม พระมหาอุปราชเป็นเจ้าเมืองพระตะบอง (๕) ตั้งพระยาปลัดชื่อรศ ให้เป็นพระยาวิเศษสุนทร มีเครื่องยศ พานทอง กระบี่ บังทอง กองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา ฯ ก็เลิกเข้าไป ณ กรุงเทพ ฯ

ณ ปีกุนเอกศก (พ.ศ. ๒๓๘๒) มีท้องตราโปรดออกไปที่เมืองพระตะบอง ว่าให้ยกเป็นกระบวนทัพไปสอดแนมจับพวกด่านเมืองโพธิสัตว์เข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ จะได้

ไต่ถามด้วยข้อราชการกรุงกัมโพชาธิบดี เจ้าองค์อิ่มเจ้าเมืองพระตะบองจึงจัดให้พระพิทักษ์บดินทร์ พระนรินทรโยธา คุมกองทัพยกไปตั้ง ณ เมืองระสือคอยจับคนเมืองโพธิสัตว์อยู่ภายหลังเจ้าองค์อิ่มคิดกบฏ จับพระยาปลัดพระยกกระบัตรกับกรมการและกวาดต้อนครอบครัวลงเรือหนีไปเมืองพนมเปญ แต่ครัวที่กวาดต้อนไปทางบกนั้น กองทัพพระพิทักษ์บดินทร์ พระนรินทรโยธาจับไว้ได้ จึงบอกข้อราชการเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองเจ้าเขมร จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จำเจ้าองค์ด้วงไว้ที่ ณ ทิมกรมพระตำรวจ ภายหลังพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าเจ้านายฝ่ายเขมรหมดเชื้อสาย เหลือแต่นักองค์ด้วงองค์เดียวดุจแก้วหาค่ามิได้ ถ้านักองค์ด้วงเป็นอันตรายเมืองเขมรจะทำการไม่ตลอด ขอรับพระราชทานนักองค์ด้วงไปคุมไว้ที่บ้านพระยาศรีสหเทพ จะได้ทะนุบำรุงมิให้เป็นอันตรายได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้พระยาศรีสหเทพรับตัวไป ให้ขุนจำนงอักษรเป็นผู้ดูแลอุปถัมภ์บำรุงนักองค์ด้วงไว้ที่บ้านพระยาศรีสหเทพ นัก

องค์ด้วงจึงได้ยกนักโถน้องนักเทพ ซึ่งเป็นญาติฝ่ายมารดานักองค์ด้วง ให้เป็นภรรยาขุนจำนงอักษร

ฝ่ายกรุงกัมโพชาธิบดี องเตียงกุนแม่ทัพญวนให้ส่งเจ้าองค์มีผู้ครองกรุงกัมโพชาธิบดี กับเจ้าหญิงราชธิดาสมเด็จพระอุไทยราชา และขุนนางพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ซึ่งเป็นเสนาบดีผู้สำเร็จราชการหลายนายไปไว้ ณ เมืองเว้ ส่วนเจ้าองค์อิ่มพระมหาอุปราช ซึ่งเป็นกบฏจับกรมการเมืองพระตะบองและครอบครัวออกไปกรุงกัมโพชาธิบดีนั้น องเตียงกุนก็ให้คุมตัวส่งไปไว้ ณ เมืองเว้ แต่กรมการเมืองพระตะบองที่มีชื่อเสียงเป็นคนแข็งแรง ญวนให้ฆ่าเสีย ณ กรุงกัมโพชาธิบดีบ้าง แยกย้ายไปไว้ตามหัวเมืองญวนซึ่งขึ้นกับเมืองเว้บ้าง องเตียงกุนแม่ทัพก็คิดจัดการจะครอบครองเอากรุงกัมโพชาธิบดี เป็นหัวเมืองของญวน ขุนนางพระยาพระเขมรหัวเมือง ซึ่งขึ้นกับกรุงกัมโพชาธิบดีและไพร่บ้านพลเมืองก็ได้ความเดือดร้อน ก็พากันคิดก่อการกำเริบลุกลามฆ่าฟันกองทัพญวน กองทัพญวนยกมาปราบปรามเขมร เขมรกับญวนก็เป็นข้าศึกกันขึ้น

เจ้าพระยาบดินทรเดชา จึงบอกข้อราชการเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ ขอเจ้าองค์ด้วงออกไป ณ เมืองพระตะบอง แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชาก็ยกกองทัพพาเจ้าองค์ด้วงไปจากเมืองพระตะบองไปตั้งทัพใหญ่อยู่ ณ เมืองอุดงมีไชย องเตียงกุนก็ยังตั้งทัพอยู่ ณ เมืองพนมเปญรบพุ่งกัน ต่อมาญวนยกขึ้นไปตีเมืองอุดงมีไชย เจ้าพระยาบดินทรเดชาตีกองทัพญวนแตกไป องเตียงกุนเห็นจะปราบปรามเมืองเขมรไม่ได้ก็เสียใจ จึงให้เลิกกองทัพลงเรือถอยไปจากเมืองพนมเปญ แล้วองเตียงกุนแม่ทัพก็กินยาพิษตาย เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็เลื่อนกองทัพลงไปตั้งอยู่เมืองพนมเปญ

เจ้าเวียตนาม จึงตั้งให้องค์คำทรายเป็นแม่ทัพใหญ่มาตั้งอยู่ที่ ณ เมืองโชฎก แล้วให้มาพูดจาขอเลิกสงครามเป็นไมตรีกัน ญวนยอมให้เจ้าองค์ด้วงเป็นเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี และยอมส่งเจ้าองค์มีกับเจ้าองค์เภา เจ้าองค์สงวน ขุนนางและเสนากรุงกัมโพชาธิบดีและครอบครัวเมืองพระตะบองซึ่งเจ้าองค์อิ่มกวาดต้อนเอาไปนั้นคืนมาให้กองทัพไทย ณ กรุงกัมโพชาธิบดี ขอแต่ให้เจ้าองค์ด้วงส่งเครื่องบรรณาการ

ไปถวายพระเจ้ากรุงเวียดนาม ๓ ปีครั้ง ๑ ตามธรรมเนียม ญวนก็จะไม่มาเบียดเบียนกรุงกัมโพชาธิบดีต่อไป ก็เป็นการตกลงเลิกรบกัน แต่เจ้าองค์แบนเป็นราชธิดาสมเด็จพระอุไทยราชานั้น ญวนมีความสงสัยว่าเป็นบุตรนักเทพหลานเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ จึงให้ประหารชีวิตเสีย ณ เมืองเว้ เจ้าองค์อิ่มพระมหาอุปราชก็ถึงแก่พิราลัยที่ ณ เมืองญวน

ถึงปีมะแมนพศก (พ.ศ. ๒๓๙๐) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งองค์ด้วงเป็นสมเด็จพระหริรักษ์รามามหาอิศราธิบดี เจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี กองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชาก็เลิกกลับข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ แล้วโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระนรินทรโยธาชื่อม่วง ให้เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ เจ้าเมืองพระตะบอง (๖) แล้วองค์สมเด็จพระหริรักษ์ ฯ ถวายเจ้าองค์ราชาวดี ๑ เจ้าองค์ศรีสวัสดิ ๑ เจ้าองค์วัตถา ๑ เข้ามารับราชการ ณ กรุงเทพ ฯ

ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งเจ้าองค์ราชาวดี เป็นองค์พระนโรดม

พรหมบริรักษ์มหาอุปราช ตั้งเจ้าองค์ศรีสวัสดิ์ เป็นองค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้าไปช่วยราชการองค์สมเด็จพระหริ-รักษ์ ฯ ณ กรุงกัมโพชาธิบดี แต่เจ้าองค์วัตถาให้อยู่รับราชการ ณ กรุงเทพ ฯ ทรงตั้งหลวงอภัยพิทักษ์ ชื่อเยียบุตรพระยาอภัยภูเบศร์ เป็นพระคทาธรธรณินทร์ ผู้ช่วยราชการเมืองพระตะบอง

องค์สมเด็จพระหริรักษ์ ฯ ครองกรุงกัมโพชาธิบดีได้ ๑๓ ปี ถึงปีวอกโทศก (พ.ศ. ๒๔๐๓) ก็ถึงแก่พิราลัย ฝ่ายพระยาอภัยภูเบศร์ บิดาพระคทาธรธรณินทร์ เป็นเจ้าเมืองพระตะบองได้ ๑๓ ปีก็ถึงอนิจกรรม จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระคทาธรธรณินทร์เยีย ให้เป็นผู้รั้งราชการเมืองพระ-ตะบอง

ครั้งนั้นโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอนุญาตให้เจ้า-องค์วัตถาออกไปเยี่ยมศพสมเด็จพระหริรักษ์ ฯ ณ กรุงกัมโพชาธิบดี องค์สมเด็จพระนโรดมกับเจ้าองค์วัตถาก็เกิดร้าวรานบาดหมางถึงรบพุ่งกัน เจ้าองค์วัตถาแตกหนีมาทางเมืองกะพงสวายเข้ามา ณ เมืองนครเสียมราฐ จึงโปรดเกล้า ฯ

ให้เจ้าเมืองพระตะบองรับเจ้าวัดถาส่งเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ ภายหลังพระยาพระเขมรที่เป็นพรรคพวกเจ้าองค์วัดถาคิดก่อการกำเริบลุกลามขึ้น ยกเป็นกระบวนทัพไปรบกับกองทัพองค์สมเด็จพระนโรดม ฯ กองทัพองค์สมเด็จพระนโรดมแตก องค์สมเด็จพระนโรดมก็พาครอบครัวพระยาพระเขมรหนีเข้ามาเมืองพระตะบอง แล้วก็บอกข้อราชการเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระมุขมนตรีคุมกองทัพออกไปตั้งอยู่ ณ เมืองพระตะบองคิดระงับเหตุการณ์ที่กรุงกัมโพชาธิบดี แต่องค์สมเด็จพระนโรดมนั้นให้เข้ามาเฝ้าทูลละออง ฯ ณ กรุงเทพ ฯ ต่อมากองทัพเจ้าพระยามุขมนตรีเลื่อนออกไปตั้งอยู่ ณ เมืองอุดงมีไชย แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ส่งองค์สมเด็จพระนโรดมออกไปทางเรือขึ้นที่เมืองกำปอดไป ณ เมืองอุดงมีไชย กองทัพเจ้าพระยามุขมนตรีก็เลิกกลับเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ

ถึงปีกุนเบญศก (พ.ศ. ๒๔๐๖) จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งองค์พระนโรดมให้เป็นองค์สมเด็จพระนโรดม เจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี ครั้นปีชวดฉศก (พ.ศ. ๒๔๐๗) โปรด-

เกล้า ฯ ตั้งพระคทาธรธรณินทร์เยีย บุตรพระยาอภัยภูเบศร์ เป็นที่พระยาคทาธรธรณินทร์ เจ้าเมืองพระตะบอง (๗)

คิดลำดับกษัตริย์ซึ่งครองกรุงกัมโพชาธิบดี เจ้าองค์ตนซึ่งเป็นสมเด็จพระอุไทยราชาที่ ๑ เจ้าองค์รามเป็นสมเด็จพระรามามาธิบดีที่ ๒ เจ้าองค์เองเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ เจ้าองค์จันทร์เป็นสมเด็จพระอุไทยราชาที่ ๔ เจ้าองค์มีบุตรหญิงเจ้าองค์จันทร์ที่ ๕ เจ้าองค์ด้วงเป็นสมเด็จพระหริรักษ์ที่ ๖ เจ้าองค์ราชาวดีเป็นองค์สมเด็จพระนโรดมที่ ๗ ลำดับกษัตริย์ครองกรุงกัมโพชาธิบดีสิ้นเท่านี้

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ แบน ยกจากกรุงกัมโพชาธิบดี ตั้งอยู่ ณ เมืองพระตะบองเมื่อจุลศักราช ๑๑๕๖ ปีขาลฉศก (พ.ศ. ๒๓๓๗) ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้นศักราชได้ ๑๒๐๐ ปีจอสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๓๘๑) แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ฯ ที่สมุหนายกออกมาตั้งหลักเมืองก่อกำแพงเมืองพระตะบอง คิดลำดับเจ้าเมืองพรรตะบอง เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ แบน ที่ ๑

พระยาพิบูลย์ราชชื่อ แบน เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ที่ ๒ พระยาวิเศษสุนทรชื่อ รศ เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ที่ ๓ พระอุดมภักดีชื่อ เชด เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ที่ ๔ เจ้าองค์ อิม พระมหาอุปราชเป็นเจ้าเมืองพระตะบองที่ ๕ พระนรินทรโยธาชื่อ ฟอง เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ที่ ๖ พระคทาธรธรณินทร์ ชื่อ เยีย เป็นพระยาคทาธรธรณินทร์ที่ ๗ เมืองพระตะบอง

แต่งต่อมาเมื่อจะพิมพ์หนังสือนี้

ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เลื่อนเกียรติยศพระยาคทาธร ฯ เยีย ขึ้นเป็นเจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์เมื่ออยู่เกาะตรีศก (พ.ศ. ๒๔๓๔) เจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์ ถึงอสัญกรรม ปีมะโรงจัตวาศก (พ.ศ. ๒๔๓๕) ทรงตั้งพระอภัยพิทักษ์ ชุ่ม บุตรเจ้าพระยาคทาธร ฯ เยีย เป็นพระยาคทาธรธรณินทร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง นับเป็นที่ ๘ ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ โปรดให้รวมหัวเมืองเขมร ๔ เมือง คือ เมืองพระตะบอง ๑ เมืองนครเสียมราฐ ๑ เมืองพนมศก ๑ เมืองศรีโสภณ ๑ เข้าเป็นมณฑลเรียกว่า มณฑลบูรพา โปรด

ให้พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ คันเป็นสมุหเทศาภิบาล คนแรก ต่อมาทรงตั้งพระยาคทาธรธรณินทร์ ชุ่มเป็น สมุหเทศาภิบาล รับราชการมาจนรัฐบาลไทยทำหนังสือสัญญากับรัฐบาลฝรั่งเศส ยอมคืนหัวเมืองเขมรให้แก่กรุงกัมโพชาเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ พระยาคทาธรธรณินทร์ชุ่ม ไม่สมัครไปอยู่กับต่างประเทศ ขออพยพเข้ามาเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ในพระราชอาณาจักร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งเป็นเจ้า พระอภัยภูเบศร์ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองปราจีนบุรีจนบัดนี้

วงศ์สกุลผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง

วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้นค่ำ ๑ จุลศักราช ๑๒๒๒ ปีวอกโทศก (พ.ศ. ๒๔๐๓) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชเสนาเรียงพงศาวดารเมืองพระตะบองทูลเกล้า ฯ ถวาย

พระราชเสนาได้หาตัวพระคทาธรธรณินทร์ และกรมการผู้ใหญ่ในเมืองพระตะบองมาถามให้การว่า เมื่อครั้งแผ่นดินเจ้าตาก ขุนนางเขมรจับองค์สมเด็จพระรามาธิบดี

ฆ่าเสียแล้ว พระยายมราชแบนเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พระยายมราชแบน ออกไปปราบปรามเมืองเขมรสำเร็จแล้ว พระยายมราชส่งนักพระองค์เองกับเจ้าหญิงเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระยายมราชแบน เป็นฟ้าทะละหะ เป็นผู้รักษากรุงกัมพูชาธิบดีอยู่เมืองไผทเพ็ชร์ประมาณสี่ห้าปี จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เสกนักพระองค์เอง เป็นองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีออกไปครอบครองเมืองไผทเพ็ชร์ ฟ้าทะละหะแบนเข้ามาเฝ้าทูลละออง ฯ

ณ ปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ ปี (พ.ศ. ๒๓๓๗) โปรดเกล้าให้ตั้งบ้านสังแกขึ้นเป็นเมืองพระตะบอง ทรงตั้งฟ้าทะละหะแบนเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ผู้สำเร็จราชการ ให้ยกเอาเมืองนครเสียมราฐมาเป็นเมืองขึ้นเมืองพระตะบองด้วย เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ แบน ถวายบุตรหญิง ชื่อนักอยู่ ชาย ชื่อนายรศ เข้ามาทำราชการอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ พระนารายณ์รามาธิบดี ว่าราชการได้ ๓ ปี ถึงแก่พิราลัย จึงโปรดตั้งนักพระองค์จันทร์บุตรสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเป็นองค์

สมเด็จพระอุไทยราชาธิราช ครอบครองกรุงกัมพูชา ณ เมืองไผทเพชร เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบนยกนักเทพบุตรหญิง ให้เป็นห้ามองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชคนหนึ่ง ให้นายมาบุตรเป็นมหาดเล็กคนหนึ่ง พระอุไทยราชาธิราช ตั้งนายมาบุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบนเป็นขุนนางหลายที่ จนมาเป็นที่พระองค์แก้ว นักเทพมีบุตรหญิงกับพระอุไทยราชาธิราชคนหนึ่ง ชื่อนักองค์เม็น เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบนว่าราชการได้ ๑๖ ปี ถึงแก่กรรม ณ ปีมะเส็ง เอกศก พ.ศ. ๒๓๕๒

ณ ปีมะเมียโทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งพระยาพิบูลย์ราชชื่อแบน เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบองนับเป็นที่ ๒ ทรงตั้งนายรศ มหาดเล็กบุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบน เป็นที่พระวิเศษสุนทร ผู้ช่วยราชการ ทรงตั้งนายเดียงบุตรพระยาพิบูลย์ราชแบน เป็นที่พระภักดีบรรรักษ์ ผู้ช่วยราชการ ทรงตั้งนายองบุตรเลียงพระยาพิบูลย์ราชแบน เป็นที่พระวิชิตสงคราม ปลัดเมืองนครเสียมราฐ

พระยาอภัยภูเบศร์ แบน ว่าราชการได้ ๕ ปี ถึงอนิจกรรมเมื่อเดือน ๑๐ ปีจอฉศก (พ.ศ. ๒๓๕๗) ครั้น ณ เดือน ๑๒ ปีจอฉศกนั้น โปรดให้พระมหาเทพนำเครื่องยศออกไปตั้งพระวิเศษสุนทรราช บุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบน เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบองนับเป็นที่ ๓ ตั้งพระภักดีบริรักษ์ (เดียง) บุตรพระยาอภัยภูเบศร์พิบูลย์ เป็นพระยาวิเศษสุนทร ตั้งนายศรีน้องชายพระยาวิเศษสุนทรเดียง เป็นพระภักดีบริรักษ์ผู้ช่วย

ครั้น ณ ปีกุนสัปตศก (พ.ศ. ๒๓๕๘) พระยาสังขโลกนองเจ้าเมืองโพธิสัตว์ยกกองทัพมาตีเมืองพระตะบอง เมืองพระตะบองสู้รบจับพระยาสังขโลกนองได้ส่งเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ แล้วพระยาจักรีเชดเมืองพระตะบองถวายบุตรชายชื่อนายศุข บุตรเขยชื่อนายแก้ว เข้ามาเป็นมหาดเล็ก จึงทรงตั้งนายแก้วบุตรเขยพระยาจักรีเชดเป็นพระรัตนวาที

ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระภักดีบริรักษ์น้องชายพระยาวิเศษสุนทรเดียงถึงแก่กรรม โปรดให้เลื่อนพระรัตนวาทีแก้ว เป็นพระพิทักษ์บดินทร ผู้ช่วยราชการเมืองพระตะบอง ทรงตั้งพระยาจักรีเชด เป็นที่

พระยาอุดมภักดิ์ อยู่มาพระพิทักษ์บดินทรแก้วป่วยถึงแก่กรรม พระยานครเสียมราฐเข้ามาเฝ้าทูลละอองฯ ก็ป่วยถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งพระวิชิตสงครามองบุตรเลี้ยงพระยาอภัยภูเบศร์แบน เป็นที่พระยานครเสียมราฐ แต่พระยาอภัยภูเบศร์รศว่าราชการได้ ๑๓ ปี ณ เดือน ๔ ปีกุนนพศก (พ.ศ. ๒๓๗๐) พระยาอุดมภักดิ์เชด พระยาปลัดรศกรมการเมืองพระตะบองบอกกล่าวโทษพระยาอภัยภูเบศร์รศเป็นเนื้อความหลายข้อ มีตราให้หาตัวพระยาอภัยภูเบศร์รศเข้ามาอยู่ณกรุงเทพฯ แล้วทรงตั้งเป็นพระยาพิพิธภักดี อยู่รับราชการในกรุงฯ แล้วตั้งพระยาอุดมภักดิ์เชด เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบองนับเป็นที่ ๔ ทรงตั้งนายศุขบุตรพระยาอภัยภูเบศร์เชด เป็นพระภักดีบริรักษ์ ทรงตั้งนายโสมบุตรพระยาอภัยภูเบศร์เชด เป็นพระพิทักษ์บดินทรเมืองพระตะบอง ทรงตั้งพระวังนองบุตรเขยเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์แบน เป็นพระยามโนไมตรีเจ้าเมืองระสือ

ครั้น ณ ปีขาลโทศก (พ.ศ. ๒๓๗๓) พระองค์แก้วบุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ แบน หนีเข้ามา โปรดให้เป็น

เจ้าเมืองสวายเจียก ถึงปีเถาะตรีศก (พ.ศ. ๒๓๗๕) พระยามโนไมตรี นอง เกลี้ยกล่อมได้พระยาสังขโลกกด เจ้าเมืองโพธิสัตว์เข้ามา ณ กรุงเทพฯ ณ ปีมะเส็งเบญจศก เจ้าพระยาบดินทรเดชายกออกไปเมืองพนมเปน แล้วกลับมาเมืองพระตะบอง เมื่อปีมะเมีย ฉศก (พ.ศ. ๒๓๗๗) พระยาอภัยภูเบศร์ เซด ถึงอนิจกรรม โปรดเกล้า ฯ ตั้งองค์อิ่มเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบองนับเป็นที่ ๕ พระราชทานพานทองพระยาปลัดรศ ตั้งพระยามโนไมตรี นอง บุตรเขยเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ แบน เป็นพระนรินทรโยธา ตั้งพระยานครเสียมราฐ เป็นพระยานุภาพไตรภพเจ้าเมืองให้ยกเมืองนครเสียมราฐมาขึ้นกรุงเทพ ฯ แต่นั้น แล้วทรงตั้งพระยาวิเศษสุนทร เดียง เป็นเจ้าเมืองอรัญประเทศ แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชากลับเข้ามากรุงเทพ ฯ

ถึงเดือนอ้าย ปีกุนเอกศก (พ.ศ. ๒๓๘๒) นักพระองค์อิ่มเป็นกบฏ จับพระยาปลัดรศ พระยกกระบัตร-กรมการ แล้วพาหนีไปหาญวน ครั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชายกออกไปถึงเมืองพระตะบอง ให้พระพิทักษ์บดินทร โสม บุตรพระยาอภัยภูเบศร์ เซด ว่าที่เจ้าเมืองให้พระนรินทรโยธา

นอง ว่าที่ปลัด ให้นายโสมบุตรพระนรินทรโยธา นอง เป็นที่หลวงอภัยพิทักษ์ ให้พระมหาดไทย จัน บุตรพระพิทักษ์บดินทรแก้ว เป็นพระยามโนไมตรี แล้วคิดทำศึกกับญวนได้ ๒ ปี พระพิทักษ์บดินทร โสม ถึงแก่กรรม พระนรินทรโยธา ได้รั้งราชการเมืองพระตะบอง

ครั้น ณ ปีวอกโทศก (พ.ศ. ๒๓๙๓) ทรงตั้งพระนรินทรโยธา นอง บุตรพระยาธิราชวงศา เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง นับเป็นที่ ๖ และทรงตั้งหลวงอนุรักษ์มนตรี เกต เป็นที่ปลัดเมืองมาจนในแผ่นดินปัจจุบันนี้ (คือในรัชกาลที่ ๔) ครั้นพระปลัด เกต เป็นโทษ ทรงตั้งพระยามโนไมตรี จัน พี่ชายพระปลัด เกต เป็นที่พระยาปลัด ตั้งพระปลัด เกต เป็นที่พระสุพรรณพิศาล จางวางส่วยทอง

พระยาอภัยภูเบศร์ นอง ว่าราชการเมืองมาได้ ๑๒ ปี ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ ปีวอกโทศก (พ.ศ. ๒๔๐๓) ถึงอนิจกรรม เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ แบน มีบุตรชายหญิงรวม ๑๖ คน มีรายชื่อดังนี้

พระยาอภัยภูเบศร์ รศ ๑

พระองค์แก้ว มา ๑

พระนรินทรบริรักษ์ อุ่ม ๑

พระยกกระบัตร คม ๑

หลวงเมือง เม้า ๑

หลวงสัจจาคม เมืองโตนด ๑

นายกอง ๑

นายเกต ๑

รวมบุตรชาย ๘

หม่อมอยู่ ๑

นักเทพห้ามนักพระองค์จัน ๑

อำแดงมีภรรยาพระสุพรรณพิศาล ๑

อำแดงปก ๑

อำแดงแป้น ๑

อำแดงนวม ๑

อำแดงเมียด ๑

อำแดงแก้ว ๑

รวมบุตรหญิง ๘ คน

พระยาอภัยภูเบศร์ แบน (ที่๒) มีบุตรชายหญิง รวม ๙ คน มีรายชื่อดังนี้

พระวิเศษสุนทร เตียง ๑

พระภักดีบริรักษ์ ศรี ๑

พระยานุภาพไตรภพ อง บุตรเลี้ยง ๑

หลวงอาสาประเทศ ๑

นายเสือ ๑

รวมบุตรชาย ๕ คน

อัมพา ทำราชการอยู่ในกรุง ๑

อำแดง แข้น ๑

อำแดง มก ๑

อำแดง เมน ๑

รวมบุตรหญิง ๔ คน

พระยาอภัยภูเบศร์ รศ มีบุตรชายหญิงรวม ๑๐ คน มีรายชื่อดังนี้

พระพิทักษ์สรไกร อยู่เมืองนครราชสิมา

นายแก้ว ๑

นายเมียก ๑

นายฉิม ๑

นายเพ็ชร ๑

รวมบุตรชาย ๕ คน

เอม ภรรยาพระยานุภาพไตรภพ เมือง
นครเสียมราฐ ๑

กอง ภรรยาเจ้าเมืองนครราชสีมา ๑

แป้น ภรรยาพระยาราชสุภาวดี ๑

ทับ ภรรยาพระยายมราช เมืองอุดงมีไชย ๑

อำแดงแย้ม ๑

รวมบุตรหญิง ๕ คน

พระยาอภัยภูเบศร์ เชด มีบุตรชายหญิงรวม ๔ คน
มีรายชื่อดังนี้

พระภักดีบริรักษ์ ศุข ๑

พระพิทักษ์บดินทร โสม ๑

รวมบุตรชาย ๒ คน

อำแดงแก้ว ภรรยา พระยาพิทักษ์บดินทร
แก้ว ๑

อำแดงกอง ภรรยาพระเสนาธิบดี เมือง

พระตะของ ๑

รวมบุตรหญิง ๒ คน

นักพระองค์ อิ่ม มีบุตรชายหญิงรวม ๓ คน มีรายชื่อดังนี้

นักองค์ทิม ชาย ๑

นักองค์ มี หญิง ๑

นักองค์ ดารา หญิง ๑

พระยาอภัยภูเบศร์ นอง มีบุตรชายรวม ๕ คน มีรายชื่อดังนี้

หลวงอภัยพิทักษ์ เป็นพระคทาธรธรณินทร์ เยีย ๑

นายทองอยู่ ๑

นายขำ ๑

นายบัว ๑

นายยศ ๑

แต่งใหม่เมื่อจะพิมพ์หนังสือนี้

เจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์ เยีย มีบุตรชายหญิงรวม ๔ คน มีรายชื่อดังนี้

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ชุ่ม ๑

คุณหญิงขลิบ ภรรยาพระยาณรงค์เรือง-
ฤทธิ์ บุตรเจ้าพระยามุขมนตรี ๑

นางเทศ ภรรยาพระโยธาธิราช ทองคำ
บุตรเจ้าพระยามุขมนตรี ๑

นางสมบุญ ภรรยาหม่อมเทวาธิราช
ม.ร.ว. แดง อิศรเสนา ณ กรุงเทพ ๑

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ชุ่ม อภัยวงศ์ มีบุตรชายหญิงหลายคน บุตรภรรยาหลวงรวม ๔ คน คือ

พระอภัยพิทักษ์ เลื่อม แต่งงานกับนางสาวสงวน สิงหเสนี ธิดาพระยาณรงค์เรืองฤทธิ์กับคุณหญิงขลิบ ๑

นายช่วง อภัยวงศ์ ๑

หม่อมเชื่อม ท.จ. ในพระองค์เจ้ารูจีศักดิ-
กฤดากร ๑

นางรื่น ภรรยาพระสวรรคโลก เชียร
กัลยาณมิตร บุตรเจ้าพระยา สุรสีห์
วิสิษฐศักดิ์ ๑

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๗

เรื่อง ตำนานการเลิกบ่อนเบี้ย และเลิกหวย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงเรียบเรียง

คำนำ ภาคที่ ๑๗

หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๗ นี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวย ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ขณะเมื่อยังทรงดำรงพระยศเป็น พระเจ้าบรมวงศ์-เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ได้ตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้ทรงพระนิพนธ์แก้ไขเพิ่มเติม ดังได้ทรงอธิบายไว้ดังนี้

"เรื่องเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวยในเมืองเรานี้ ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดารเรื่อง ๑ ซึ่งสมควรจะเรียบเรียงจดหมายเหตุไว้ และควรเรียบเรียงเสียแต่ในเวลายังสามารถจะได้ถามผู้ชำนาญการอากรทั้ง ๒ อย่างนั้น ถ้าช้าไปจนผู้ชำนาญหลงลืม หรือเหลือน้อย ตัวลงก็จะรู้เรื่องให้ชัดเจนยากขึ้นทุกที ด้วยคิดเห็นดังนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ลองแต่งเรื่องตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวย พิมพ์ไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ การที่แต่งตำนานครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้อาศัยสอบจดหมาย

นอง ว่าที่ปลัด ให้นายโสมบุตรพระนรินทรโยธา นอง เป็นที่หลวงอภัยพิทักษ์ ให้พระมหาดไทย จัน บุตรพระพิทักษ์บดินทรแก้ว เป็นพระยามโนไมตรี แล้วคิดทำศึกกับญวนได้ ๒ ปี พระพิทักษ์บดินทร โสม ถึงแก่กรรม พระนรินทรโยธา ได้รั้งราชการเมืองพระตะบอง

ครั้น ณ ปีวอกโทศก (พ.ศ. ๒๓๙๓) ทรงตั้งพระนรินทรโยธา นอง บุตรพระยาธิราชวงศา เป็นพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง นับเป็นที่ ๖ และทรงตั้งหลวงอนุรักษ์มนตรี เกต เป็นที่ปลัดเมืองมาจนในแผ่นดินปัจจุบันนี้ (คือในรัชกาลที่ ๔) ครั้นพระปลัด เกตเป็นโทษ ทรงตั้งพระยามโนไมตรี จัน พี่ชายพระปลัดเกต เป็นที่พระยาปลัด ตั้งพระปลัด เกต เป็นที่พระสุพรรณพิศาล จางวางส่วยทอง

พระยาอภัยภูเบศร์ นอง ว่าราชการเมืองมาได้ ๑๒ ปี ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ ปีวอกโทศก (พ.ศ.-๒๔๐๓) ถึงอนิจกรรม เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ แบน มีบุตรชายหญิงรวม ๑๖ คน มีรายชื่อดังนี้

พระยาอภัยภูเบศร์ รศ ๑

พระองค์แก้ว มา ๑

พระนรินทรบริรักษ์ อุ่ม ๑

พระยกกระบัตร ตม ๑

หลวงเมือง เม้า ๑

หลวงสัจจาคม เมืองโตนด ๑

นายกอง ๑

นายเกต ๑

รวมบุตรชาย ๘

หม่อมอยู่ ๑

นักเทพห้ามนักพระองค์จัน ๑

อำแดงมีภรรยาพระสุพรรณพิศาล ๑

อำแดงปก ๑

อำแดงแป้น ๑

อำแดงนวม ๑

อำแดงเมียด ๑

อำแดงแก้ว ๑

รวมบุตรหญิง ๘ คน

พระยาอภัยภูเบศร์ แบน (ที่ ๒) มีบุตรชายหญิงรวม ๙ คน มีรายชื่อดังนี้

พระวิเศษสุนทร เตียง ๑

พระภักดีบริรักษ์ ศรี ๑

พระยานุภาพไตรภพ อง บุตรเลี้ยง ๑

หลวงอาสาประเทศ ๑

นายเสือ ๑

รวมบุตรชาย ๕ คน

อัมพา ทำราชการอยู่ในกรุง ๑

อำแดง แป้น ๑

อำแดง มก ๑

อำแดง เมน ๑

รวมบุตรหญิง ๔ คน

พระยาอภัยภูเบศร์ รศ มีบุตรชายหญิงรวม ๑๐ คน มีรายชื่อดังนี้

พระพิทักษ์สรไกร อยู่เมืองนครราชสีมา

นายแก้ว ๑

นายเมียก ๑

นายฉิม ๑

นายเพ็ชร ๑

รวมบุตรชาย ๕ คน

เอม ภรรยาพระยานุภาพไตรภพ เมืองนครเสียมราฐ ๑

กอง ภรรยาเจ้าเมืองนครราชสิมา ๑

แย้น ภรรยาพระยาราชสุภาวดี ๑

ทับ ภรรยาพระยายมราช เมืองอุดงมีไชย ๑

อำแดงแย้ม ๑

รวมบุตรหญิง ๕ คน

พระยาอภัยภูเบศร์ เชด มีบุตรชายหญิงรวม ๔ คน มีรายชื่อดังนี้

พระภักดีบริรักษ์ ศุข ๑

พระพิทักษ์บดินทร โสม ๑

รวมบุตรชาย ๒ คน

อำแดงแก้ว ภรรยา พระยาพิทักษ์บดินทร แก้ว ๑

อำแดงกอง ภรรยาพระเสนาธิบดี เมือง

พระตะบอง ๑

รวมบุตรหญิง ๒ คน

นักพระองค์ อิ่ม มีบุตรชายหญิงรวม ๓ คน มีรายชื่อดังนี้

นักองค์ทิม ชาย ๑

นักองค์ มี หญิง ๑

นักองค์ ดารา หญิง ๑

พระยาอภัยภูเบศร์ นอง มีบุตรชายรวม ๕ คน มีรายชื่อดังนี้

หลวงอภัยพิทักษ์ เป็นพระคทาธรธรณินทร์

เยีย ๑

นายทองอยู่ ๑

นายขำ ๑

นายบัว ๑

นายยศ ๑

แต่งใหม่เมื่อจะพิมพ์หนังสือนี้

เจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์ เยีย มีบุตรชายหญิงรวม ๔ คน มีรายชื่อดังนี้

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ชุ่ม ๑

คุณหญิงขลิบ ภรรยาพระยาณรงค์เรือง-
ฤทธิ บุตรเจ้าพระยามุขมนตรี ๑

นางเทศ ภรรยาพระโยธาธิราช ทองคำ
บุตรเจ้าพระยามุขมนตรี ๑

นางสมบุญ ภรรยาหม่อมเทวาธิราช
ม.ร.ว. แดง อิศรเสนา ณ กรุงเทพ ๑

เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ชุ่ม อภัยวงศ์ มีบุตรชายหญิง
หลายคน บุตรภรรยาหลวงรวม ๔ คน คือ

พระอภัยพิทักษ์ เลื่อม แต่งงานกับนางสาว
สงวน สิงหเสนี ธิดาพระยาณรงค์
เรืองฤทธิกับคุณหญิงขลิบ ๑

นายช่วง อภัยวงศ์ ๑

หม่อมเชื้อม ท.จ. ในพระองค์เจ้ารัชนีศักดิ-
กฤดาการ ๑

นางริ้น ภรรยาพระสวรรคโลก เชียร
กัลยาณมิตร บุตรเจ้าพระยา สุรสีห์
วิสิษฐศักดิ์ ๑

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๗

เรื่อง ตำนานการเลิกบ่อนเบี้ย และเลิกหวย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ทรงเรียบเรียง

คำนำ ภาคที่ ๑๗

หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๗ นี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวย ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ขณะเมื่อยังทรงดำรงพระยศเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ได้ตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้ทรงพระนิพนธ์แก้ไขเพิ่มเติม ดังได้ทรงอธิบายไว้ดังนี้

"เรื่องเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวยในเมืองเรานี้ ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดารเรื่อง ๑ ซึ่งสมควรจะเรียบเรียงจดหมายเหตุไว้ และควรเรียบเรียงเสียแต่ในเวลายังสามารถจะได้ถามผู้ชำนาญการอากรทั้ง ๒ อย่างนั้น ถ้าช้าไปจนผู้ชำนาญหลงลืมหรือเหลือน้อยตัวลง ก็จะรู้เรื่องให้ชัดเจนยากขึ้นทุกที ด้วยคิดเห็นดังนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ลองแต่งเรื่องตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวย พิมพ์ไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ การที่แต่งตำนานครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้อาศัยสอบจดหมาย

เหตุเก่า คือหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นต้น และได้อาศัยได้ถามผู้ที่ชำนาญหลายคน คือพระเจน จีนอักษร (สุดใจ-ตันฑาภาศ) ในหอพระสมุด ฯ ได้ช่วยแปลจดหมายเหตุจีนให้ทราบเรื่องที่เกิดการเล่นถั่ว โป และหวยที่ในเมืองจีน คน ๑ พระยาสุนทรพิมล (เผล่ วสุวัต) ซึ่งได้เคยเป็นตำแหน่งเจ้าจำนวนในกระทรวงพระคลัง ฯ พระอักษรสมบัติ (เปล่ง ธนะโกเศศ) ซึ่งได้เคยเป็นตำแหน่งเจ้าพนักงานทำท้องตราตั้งนายอากรบ่อนเบี้ยมาแต่ก่อน พระอนุวัตน์ราชนิยม (ฮง เตชะวณิช) ซึ่งได้เคยทำทั้งอากรบ่อนเบี้ยและอากรหวย นายฮวด กระแสเวศ ซึ่งได้เคยเป็นหลงจู๊ในโรงหวยทั้ง ๔ นี้ ได้ชี้แจงลักษณะการอากรบ่อนเบี้ย และอากรหวยในประเทศนี้ให้ทราบ ข้าพเจ้ารู้สึกขอบใจเป็นอันมากทั้ง ๕ คน แต่ข้าพเจ้าแต่งครั้งนั้นประจวบมีผู้ต้องการจะพิมพ์ให้แล้วทันเวลาอันมีกำหนดน้อยวัน การตรวจสอบหนังสือเก่าจึงมิได้มีโอกาสที่จะทำได้โดยละเอียด ครั้งเมื่อพิมพ์หนังสือแล้ว พระยาโบรายราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ได้ไปอ่าน ทักท้วงมาว่ายังมีกฎหมายเก่าอันเนื่องด้วยอากรบ่อนเบี้ย ดูเหมือนข้าพเจ้าจะยังได้สอบอยู่หลายบท ข้าพเจ้าไปตรวจดูก็เห็นว่าหนังสือที่แต่งไว้ยังคลาดเคลื่อนในทาง

ตำนานอยู่หลายแห่ง จึงได้ตั้งใจไว้ว่าถ้ามีโอกาสเมื่อไร จะแต่งแก้ไขเสียใหม่ให้เรียบร้อย

สำหรับประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๗ อันว่าด้วยตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวยที่ได้แต่งแก้ไขใหม่ ด้วยเห็นว่าหนังสือเรื่องนี้ พระยาสุนทรพิมล (เผล่ วสุวัต) เสมอได้เป็นผู้ช่วยแต่งมาแต่เดิมคน ๑ ถ้าทราบว่าพิมพ์ใหม่ให้ดียิ่งกว่าเก่าก็เห็นจะพอใจ อีกประการ ๑ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า หนังสือเรื่องนี้ผู้ที่ยังไม่เคยอ่านก็เห็นจะมีมาก ถึงผู้ที่ได้เคยอ่านแล้ว ถ้าอ่านฉบับนี้ก็จะได้ประโยชน์เป็นทางความรู้เพิ่มเติมอีกบ้าง ไม่เสียเวลาอ่านเปลืองเปล่าไปทีเดียว เพราะเรื่องตำนานที่พิมพ์ครั้งนี้ข้างตอนต้นผิดกับฉบับก่อนทั้งหมด แม้ตอนอื่นก็ได้ตรวจแก้ไขซ่อมแซมตลอดทั้งเรื่อง จึงเป็นเหตุให้หวังว่าจะพอใจอ่านกันโดยมาก

กรมศิลปากร

๑ กันยายน ๒๕๐๔

ตำนานเรื่องเลิกหวยและถั่วโป

ว่าด้วยมูลเหตุหวยและถั่วโปจะมีขึ้น

วิธีเล่นหวยและถั่วโปเปนของจีนคิดเล่นขึ้นก่อน แล้วพวกจีนพาไปเล่น จึงได้มีแพร่หลายต่อไปในประเทศอื่น ๆ ข้าพเจ้าได้วานหลวงเจนจีนอักษร ให้ช่วยสอบสวนหาเรื่องเหตุเดิมที่จะมีการเล่นเหล่านี้ขึ้นในเมืองจีน ได้ความในหนังสือยี่จับสี่ซืออ้าวหังจือ เปนเรื่องพงศาวดารจีนตอนราชวงศ์ตั้งฮั่นว่า เมื่อครั้งราชวงศ์ตั้งฮั่นเปนใหญ่ในเมืองจีน ในแผ่นดินพระเจ้าสูนซ่องเต้ อันเปนรัชกาลที่ ๗ เสวยราชย์แต่ พ.ศ. ๖๖๙ จน พ.ศ. ๖๘๘ นั้น ขุนนางจีนคน ๑ ชื่อเลี่ยงกี่ คิดการเล่นพนันขึ้นอย่าง ๑ เดิมเรียกว่าอี๋ แปลว่ากระแปะ คิดวิธีเล่นใช้นับ ๔ เปนเกณฑ์ คือเอากระแปะหลาย ๆ สิบกระแปะมากองเข้า แล้วเอาภาชนะอันหนึ่งครอบกองกระแปะนั้นไว้ ให้คนทั้งหลายที่เล่นด้วยกันทายว่าจะเปนเศษหนึ่งหรือสองหรือสามหรือครบสี่ เมื่อทายกันแล้ว จึงเปิดภาชนะที่ครอบออก แล้วนับกระแปะปัดไปทีละ ๔ กระแปะ กระแปะปัดไปจนกระแปะในกองนั้นเหลือเปนเศษหนึ่ง

หรือสองหรือสามหรือสี่ ตรงกับที่ผู้ใดทายผู้นั้นก็เป็นถูก ใครวางเงินแทงเท่าใด ถ้าถูกเจ้ามือก็ต้องใช้ให้ ใครแทงไม่ถูกเจ้ามือกริบเงินที่แทงเสีย

ต่อมาถึงครั้งลำปักเฉียว เวลาเมืองจีนแตกกันเป็นภาคเหนือกับภาคใต้ ต่างรัฐบาลกัน ในระหว่าง พ.ศ. ๙๖๓ จน พ.ศ. ๑๑๓๒ ในสมัยนั้นการเล่นที่เรียกว่า อี๋ (ทำนองจะเป็นเพราะเอาเบี้ยหรือสิ่งอื่นกองแทนกระแปะให้สังเกตง่ายขึ้นจึง) เรียกแปลงชื่อว่า "ทัวหี่" แปลว่าเล่นแจง

ครั้นต่อมาเมื่อราชวงศ์ถังเป็นใหญ่ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๑๖๑ จน พ.ศ. ๑๔๕๐ มีผู้แปลงชื่อการเล่น "ทัวหี่" มาเรียกว่า "ทัวจี๋" แปลว่าแจงกระแปะ (เพราะกลับเล่นด้วยกระแปะ) แต่ทุกวันนี้เรียกกันเป็นหลายอย่าง เรียกว่า "กิมจีทัว" แปลว่าแจงกระแปะทอง (เพราะว่ากระแปะที่เล่นนั้นขัดปลั่งเหมือนกับทอง) ก็มี เรียกว่า "ทัว" แปลว่า แจง เท่านั้น (ด้วยจะเป็นเพราะใช้แจงด้วยเบี้ยหรือสิ่งอื่นอันมิใช่กระแปะ) ก็มี เรื่องมูลเหตุของการเล่นถั่วที่เรามาเรียกว่า "ถั่ว" มีมาดังนี้

เรื่องเหตุเดิมที่จะเกิดการเล่นโป ซึ่งจีนเรียกว่า "ป๊อ" นั้น ยังไม่พบอธิบาย ได้ความแต่ว่าเป็นของคิดขึ้นที่อำเภอเจี๋ยวอาน ในมณฑลฮกเกี้ยน และว่ามีขึ้นในสมัยเมื่อตอนปลายราชวงศ์ไต้เหมงหรือเมื่อต้นราชวงศ์ไต้เช็งเป็นใหญ่ในเมืองจีน ประมาณราว พ.ศ. ๒๑๐๐ เพราะฉะนั้นโปเป็นของมีขึ้นทีหลังถั่วช้านาน (โปที่มาเล่นในประเทศนี้มี ๒ อย่าง เราเรียกว่า "โปกำ" เพราะกำเหมือนถั่ว ผิดกันแต่วิธีแทงอย่าง ๑ เรียกว่า "โปปั่น" ใช้ครอบทองเหลือง มีลิ้นรูปเหมือนลูกบาศก์อยู่ข้างใน ปั่นครอบไปจนได้เหลี่ยมแล้วเปิดฝาซีกขาวที่ลิ้นอยู่ตรงแต้มไหนถือว่าออกแต้มนั้นนี่อย่าง ๑ สันนิษฐานว่า ที่จีนเรียกป๊อ เห็นจะได้แก่โปปั่น โปกำจะเป็นของคิดเอาวิธีเล่นถั่วกับเล่นโปประสมกันปรุงขึ้นต่อภายหลัง) ได้ความในเรื่องมูลเหตุที่จะเกิดการเล่นโปแต่เท่านี้

ส่วนเหตุเดิมที่จะเกิดหวยนั้น ได้ความในหนังสือซือยัง ว่าหวยเป็นของพึ่งคิดขึ้นในแผ่นดินพระเจ้าเตากวางรัชกาลที่ ๖ ในราชวงศ์ไต้เช็ง เสวยราชย์แต่ปี มะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๔ จนปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๔ (ตรงกับรัชกาล

ที่ ๒ ต่อรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทรนี้) ว่ามีผู้คิดเล่นที่อำเภอว่างง่ามในมณฑลเจ้เกียงก่อน จีนเรียกว่า "ฮวยหวย" คือทำป้ายเล็ก ๆ ๓๔ ป้าย เขียนชื่อคนโบราณลงป้ายละชื่อ ชื่อคนโบราณเหล่านั้น คือชื่อว่า สามหวย ง่วยโป๋ เป็นต้น ล้วนเป็นคนมีชื่อเสียงทั้งสิ้น กระบวนเล่นนั้น เจ้ามือเลือกป้ายอัน ๑ ใส่ลงในกระบอกไม้ปิดปากกระบอกเสียแล้วเอาแขวนไว้กับหลังคาโรง ให้คนทายว่าจะเป็นชื่อคนไหนใน ๓๔ ชื่อนั้น ถ้าทายถูกเจ้ามือก็ใช้ให้ ๓๐ ต่อ ถ้าทายผิดเจ้ามือก็เอาเดิมพันเสีย เรื่องมูลเหตุที่ถั่วโปและหวยเกิดขึ้นในเมืองจีนสืบได้ความดังแสดงมานี้

ว่าโดยทางตำนาน การเล่นถั่วโปหวยเป็นของจีนคิดขึ้นเล่นกันในเมืองจีนก่อน พวกจีนที่ไปค้าขายยังต่างประเทศพาการเล่นทั้ง ๓ อย่างนั้นไปเล่นในประเทศที่ตนไปอยู่ การเล่นถั่วโปและหวยจึงแพร่หลายไปถึงนานาประเทศ รวมทั้งสยามประเทศของเราด้วย เพราะมีจีนมาตั้งภูมิลำเนาประกอบการค้าขายในประเทศนี้ และไปมาถึงเมืองจีนเนืองนิจตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มา

แต่ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุจีนดังได้กล่าวมาข้างต้น การเล่นทั้ง ๓ อย่าง เกิดขึ้นในเมืองจีนต่างสมัยกันเทียบเวลากับพงศาวดารเมืองไทย การเล่นถั่วเกิดมีขึ้นตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๔๕๐ ก่อนราชวงศ์พระร่วงได้ครองสุโขทัยช้านาน การเล่นโปเกิดมีขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๑๐๐ ตรงกับสมัยเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิครองกรุงศรีอยุธยา การเล่นหวยเกิดขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๙๐ ตรงกับสมัยในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทรนี้ เห็นได้ว่าการเล่นถั่วโปหวยคงเข้ามาถึงประเทศนี้แต่ทีละอย่าง พวกจีนคงนำวิธีเล่นถั่วเข้ามาก่อน ข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในคำที่ไทยเราเรียกการเล่นถั่วโปว่า "เล่นเบี้ย" และเรียกที่เล่นถั่วโปว่า "บ่อนเบี้ย" คงเป็นเพราะเดิมมีแต่เล่นถั่วด้วยเบี้ยอย่างเดียว หรือมิฉะนั้น ชั้นเดิมที่เดียวจีนจะนำการเล่นที่จีนเรียก "อื้จี๋" ซึ่งไทยเรามาเรียกว่า "กำตัด" เข้ามาเล่นก่อน แต่ในเมืองไทยไม่มีกระแปะอย่างที่เมืองจีน จึงเอาเบี้ยกำแทน ภายหลังการเล่นที่เรียกว่า "ทั่ว" จึงมีเข้ามา เมื่อมาเล่นเป็น ๒ อย่างขึ้น ไทยเราจึงเรียกรวมกันว่าเล่นเบี้ย ซึ่งเห็นความข้อหลังนี้เพราะกำตัดก็เป็นการเล่นที่มีมาเก่าแก่ และในครั้งกรุงเก่าก็นับว่าเป็นการเล่นสำหรับบ่อนเบี้ยอย่างหนึ่ง

พิเคราะห์ดูกำตัดเล่นง่ายไม่พิสดาร ชวนสนุกเหมือนเล่นถั่ว น่าจะเป็นของจีนคิดขึ้นก่อนถั่ว และพามาเล่นในเมืองไทยก่อน ครั้นภายหลังมีการเล่นถั่วเข้ามา คนเล่นเห็นกำตัดไม่สนุกเหมือนถั่ว มิใคร่มีใครชอบเล่นกำตัด บ่อนเบี้ยชั้นหลังจึงเลิกกำตัดเสีย ถ้าวินิจฉัยนี้ถูกต้อง การเล่นกำตัดเห็นจะมีมาถึงเมืองไทยแต่ดึกดำบรรพ์ บางทีจะถึงแต่ครั้งสุโขทัยก็เป็นได้ การเล่นถั่วเห็นจะมีเข้ามาต่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่การเล่นโปนั้นในหนังสือเก่าแต่ชั้นกรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ หาพบกล่าวถึงเล่นโปในแห่งหนึ่งแห่งใดไม่ เพราะฉะนั้นชวนให้เข้าใจว่าชะรอยจะพึ่งมีเข้ามาเล่นในชั้นรัชกาลที่ ๒ หรือรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ก็อาจจะเป็นได้ ทราบได้แน่อย่างเดียวแต่ว่าหวยพึ่งมีเข้ามาเมื่อในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะแสดงในตอนว่าด้วย ตำนานอากรหวยต่อไปข้างหน้า การเล่นถั่วโปที่พวกจีนพาเข้ามาเล่นในประเทศนี้ ชั้นเดิมคงเล่นกันแต่ในหมู่จีน มิได้มีอากรบ่อนเบี้ยต่อเล่นกันแพร่หลายจึงได้เกิดมีอากรบ่อนเบี้ยขึ้น

ตำนานอากรบ่อนเบี้ย

อากรบ่อนเบี้ยในประเทศนี้ จะเกิดขึ้นอย่างไรและจะเกิดเมื่อไรหามีหลักฐานที่จะทราบแน่ไม่ ตรวจดูหนังสือเก่า(๑) พบในกฎหมายลักษณะพยานแห่ง ๑ มีความว่าห้ามมิให้ฟังคำคนเล่นเบี้ยบ่อนเป็นพยาน เว้นแต่คู่ความยินยอม อีกแห่ง ๑ พบในพระธรรมนูญ กล่าวว่าพระยาราชภักดี มีหน้าที่ออกตราปักษาวายุภักษ์กำกับเจ้าจำนวนตั้งนายอากรบ่อนเบี้ยดังนี้ ก็กฎหมายลักษณะพยานนั้นในบานแผนกว่า ตั้งเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๔ และพระธรรมนูญนั้นว่าตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๗ ถ้าว่าตามความที่ปรากฏในบานแผนกกฎหมายบ่อนเบี้ยต้องเป็นของมีมาแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองและอากรบ่อนเบี้ยมีเมื่อรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม แต่เห็นว่าจะยุติเอาตามบานแผนกกฎหมายเป็นมั่นคงไม่ได้ เพราะหนังสือกฎหมายมักมีความเพิ่มเติมเข้าใหม่ภายหลัง อัน

---

(๑) การตรวจหนังสือเก่าหาเรื่องตำนานบ่อนเบี้ย พระยาโบราณราชธานินทร์ได้ช่วยตรวจหา และพระอักษรสมบัติกระทรวงพระคลังฯ ก็ได้ช่วยหาสำเนาตราตั้งนายอากรให้ด้วย

มิได้แก้ไขบานแผนก จะยกมาให้เห็นเป็นตัวอย่าง เช่นกฎหมายตอนทำเนียบศักดินาหัวเมือง ในบานแผนกว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งทำเนียบนั้นเมื่อปีชวด มหาศักราช ๑๒๙๘ (ตรงกับ พ.ศ. ๑๙๓๘) แต่ในทำเนียบมีชื่อเมืองที่ตั้งขึ้นต่อภายหลังมาช้านานเป็นหลายเมือง เช่นเมืองนครไชยศรี เมืองนนทบุรี เมืองสาครบุรี อันปรากฏในเรื่องพระราชพงศาวดาร ว่าตั้งต่อเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น เห็นได้ชัดว่าเอาชื่อเมืองเติมลงชั้นหลังโดยมิได้แก้บานแผนก เพราะการรวบรวมบทกฎหมายใหม่เข้าประมวล ทำกันมาหลายครั้ง จนในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ก็ทำเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๔๗ อีกครั้ง ๑ เข้าใจว่ากฎหมายบทที่ห้ามมิให้นักเลงเล่นเบี้ยบ่อนเป็นพยาน และหน้าที่พระยาราชภักดีเป็นผู้ออกตราก๋ากับตั้งนายบ่อนเบี้ยทั้ง ๒ บทนี้จะเป็นของเพิ่มเติมเข้าต่อชั้นหลัง เพราะมีเค้าเงื่อนในทางอื่นทำให้เห็นว่า เมื่อรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองก็ดี หรือแม้มาจนชั้นรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมก็ดี บ่อนเบี้ยยังห้ามในประเทศนี้ไม่ เค้าเงื่อนที่ว่านั้นอยู่ใน

หนังสือซึ่งมองซิเออร์ เดอ ลา ลูแบร์ อัครราชทูตฝรั่งเศส แต่งเรื่องเมืองไทย ที่เขาได้เข้ามาเห็นเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในตอนพรรณนาว่าด้วยการเล่นของไทย กล่าวถึงแต่การพนันอย่างอื่น คือชนไก่และสะกาหมากรุกเป็นต้น การเล่นถั่วโปและบ่อนเบี้ยหาได้กล่าวถึงไม่ ถ้ามีอยู่ในสมัยนั้น คงจะต้องกล่าวถึงหานิ่งไม่ อาศัยเค้าเงื่อนที่มีอยู่ดังนี้ จึงเห็นว่า บ่อนเบี้ยและอากรบ่อนเบี้ยเห็นจะเกิดขึ้นภายหลังรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช คือภายหลัง พ.ศ. ๒๒๓๑

กฎหมายที่กล่าวถึงบ่อนเบี้ยนอกจากในลักษณะพยานและพระธรรมนูญที่อธิบายมาแล้ว มามีในหมวดพระราชกำหนดเก่า อันตั้งในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ปรากฏในบทที่ ๔๒ ซึ่งประกาศเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๙๙ ว่าขุนทิพกับหมื่นรูดอักษร ยื่นเรื่องราวกราบบังคมทูล ฯ ขอตั้งบ่อนเบี้ยที่เมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม และเมืองสมุทรปราการ จะยอมประมูลเงินอากรปีละ ๓๗๑ ชั่ง (๒๙,๖๘๐) บาท พระเจ้าบรมโกศทรงพระพิโรธตรัสว่าเมืองเหล่านั้น "เป็น

เมืองใกล้สวนบางช้าง ที่เป็นอากรสวนขึ้นพระคลังหลวงเป็นอันมาก (ได้) มีกฎรับสั่งห้ามอยู่แต่ก่อนมิให้ตั้งบ่อนเบี้ย ฯลฯ (ที่จะขอตั้งบ่อนเบี้ยขึ้น) นั้นผิดอย่างธรรมเนียมแต่บุราณราช และ (จะ) กระทำให้ไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงได้ความเดือดร้อนขัดสนสืบไป" จึงโปรด ฯ ให้เอาตัวผู้ถวายเรื่องราวลงพระราชอาญาและห้ามมิให้เจ้ากระทรวงรับเรื่องราวเช่นนั้นขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายอีกต่อไปเป็นอันขาด กฎหมายบทนี้เห็นชัดว่าตั้งเมื่อมีบ่อนเบี้ยและอากรบ่อนเบี้ยแล้ว เมื่อวินิจฉัยเข้ากับความได้ที่ได้กล่าวมาก่อน เป็นอันได้หลักฐานว่าบ่อนเบี้ยและอากรบ่อนเบี้ยนั้น คงตั้งขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๒๒๓๑ กับ พ.ศ. ๒๒๙๙ และคำที่กล่าวในพระราชกำหนดว่า "ผิดอย่างธรรมเนียมบุราณราช" ดังนี้ ส่อให้เห็นว่าบ่อนเบี้ยและอากรบ่อนเบี้ยมีมาแล้วแต่ก่อนรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ อาศัยเค้าเงื่อนดังอธิบายมานี้ จึงสันนิษฐานว่าบ่อนเบี้ยและอากรบ่อนเบี้ยเห็นจะมีขึ้น ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา หรือพระเจ้าเสือ หรือพระเจ้าท้ายสระพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง หรือถ้าว่าโดยศักราชก็คือในระยะเวลา ๔๔ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๒๓๑ กับ พ.ศ. ๒๒๗๕ นี้

เหตุที่จะตั้งบ่อนเบี้ยและอากรบ่อนเบี้ยขึ้นนั้น ถึงโดยไม่มีจดหมายเหตุบอกความให้ชัดเจนก็ดี เมื่อคิดประกอบกับเค้าเงื่อนที่ปรากฏอยู่ในที่ต่าง ๆ ก็พอจะเห็นเหตุการณ์อันเป็นต้นเค้าของความดำริได้ไม่ยากนัก เรื่องตำนานการตั้งบ่อนเบี้ยและอากรบ่อนเบี้ยคงเป็นทำนองนี้ คือ เดิมพวกจีนที่เข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศนี้ เล่นเบี้ยกันตามประเพณีในเมืองจีน รัฐบาลเห็นจะปล่อยให้เล่นกันตามใจมาช้านานจนการเล่นเบี้ยอย่างจีนรู้แพร่หลายมาถึงไทย ไทยเกิดนิยมเล่นกันขึ้นบ้าง รัฐบาลจึงเห็นว่าจะปล่อยให้เล่นเบี้ยกันตามใจอย่างแต่ก่อนไม่ได้ จะห้ามเสียทีเดียวก็เห็นว่าพวกจีนได้เคยเล่นมาช้านานแล้ว จึงให้ตั้งบ่อนเบี้ยคือกำหนดที่ให้เล่นเบี้ยแต่บางแห่งบางตำบล (ที่มีจีนตั้งภูมิลำเนาอยู่มาก) และให้มีเจ้าพนักงานกำกับดูแลให้แต่จีนเล่นเบี้ยตามประเพณีของจีน ห้ามมิให้ไทยเข้าไปเล่นด้วย ข้อที่ห้ามไทยนั้นมีเค้าเงื่อนอยู่ ด้วยบ่อนเบี้ยแม้มาถึงชั้นหลังยังกำหนดเป็น ๒ อย่าง เรียกว่าบ่อนเบี้ยจีนอย่าง ๑ บ่อนเบี้ยไทยอย่าง ๑ บ่อนทั้ง ๒ อย่างนี้ ที่จริงก็เล่นการพนันชนิดเดียวกัน คือ

เล่นกำตัดอย่าง ๑ ถั่วอย่าง ๑ ไพ่งา (เข้าใจว่าไพ่ช้างงา) อย่าง ๑ ที่เรียกบ่อนเบี้ย ๒ อย่าง คงเป็นเพราะเดิมทีเดียวมีแต่บ่อนเบี้ยจีนอย่างเดียว ต่อมาเมื่อรัฐบาลเห็นว่าพวกนักเลงไทยลักลอบเล่นห้ามไม่หยุด จึงยอมให้ตั้งบ่อนเบี้ยสำหรับไทยเล่นขึ้น จึงเกิดเป็นบ่อนเบี้ย ๒ อย่าง แต่รัฐบาลมิได้พอใจจะอุดหนุนให้ไทยเล่นเบี้ย ข้อนี้เห็นได้ในกฎหมายลักษณะพยานที่กล่าวมา ว่ารัฐบาลเห็นคนเล่นเบี้ยเลวทรามเพียงไร และมีพระราชกำหนดในครั้งรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ (๑) ห้ามมิให้ข้าราชการเล่นเบี้ยบ่อน ถ้าผู้ใดขืนเล่นต้องวางโทษถูกเฆี่ยน ๙๐ ที และถอดลงเป็นไพร่ดังนี้

ส่วนอากรบ่อนเบี้ยนั้น พิเคราะห์ดูเห็นว่าในชั้นแรกตั้งอากรขึ้น เห็นจะประสงค์แต่จะให้ได้เงินเป็นค่าใช้สอยสำหรับรักษาบ่อน คือให้เป็นผลประโยชน์ค่าป่วยการแก่ผู้ดูแลบ่อน

---

(๑) ตัวพระราชกำหนดนี้ไม่มีสำเนาเหลืออยู่ แต่อ้างในพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒ ซึ่งตั้งครั้งรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕

(เช่นให้เงินเดือนอย่างทุกวันนี้) หาได้มุ่งหมายจะเอาเป็นผลประโยชน์สำหรับใช้ราชการแผ่นดิน เช่นภาษีอากรอย่างอื่นไม่ ข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในวิธีเก็บอากรบ่อนเบี้ย ชั้นเดิมการเล่นเบี้ยบ่อนนายบ่อนมิได้เกี่ยวข้องในการเล่น พวกนักเลงผลัดกันเป็นเจ้ามือ (๑) นายบ่อนเป็นแต่เก็บส่วนลดจากผู้ที่รวย เรียกว่า "เก็บหัวเบี้ย" ประเพณีอันนี้ใช้มาจนในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อชั้นหลัง (เข้าใจว่าเห็นจะเป็นเมื่อเล่นโปกันขึ้น) จึงเปลี่ยนให้นายบ่อนเป็นเจ้ามือแต่ผู้เดียว

บ่อนเบี้ยในชั้นเมื่อแรกตั้ง คงจะมีแต่ในเขตจังหวัดพระนคร ข้อนี้มีเค้าเงื่อนปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒ ว่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พระศรีวิโรจน์เศรษฐีได้เป็นตำแหน่งนายตราในกระทรวงพระคลัง ฯ สำหรับเป็นเจ้าพนักงานจัดการบ่อนเบี้ย คงเป็นเพราะบ่อนเบี้ยมีน้อยตำบล และเงินอากรไม่มากมายเท่าใด พระศรีวิโรจน์คนเดียวจึงสามารถจัดการได้ตลอด แต่เป็นอยู่อย่างนั้นไม่ช้า เพราะเมื่อรัฐบาลตั้งบ่อนให้เล่นเบี้ยแล้ว ก็มีคนเล่นมากขึ้น

---

(๑) ข้อนี้มีปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดใหม่ รัชกาลที่ ๑ บทที่ ๒๖ ตั้งเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๓๗

ทุกที่ พระศรีวิโรจน์เก็บหัวเบี้ยได้ผลประโยชน์รวยมากก็มีผู้อื่นอยากรวยบ้าง จึงเกิดการประมูล มีผู้ขอตั้งบ่อนเบี้ยโดยยอมแบ่งเงินหัวเบี้ยส่งพระคลัง ๆ เป็นผลประโยชน์แผ่นดิน อาศัยการประมูลนี้ จึงมีบ่อนเบี้ยแพร่หลายออกไปถึงหัวเมืองที่ติดต่อกับเขตพระนคร คือเมืองนนทบุรี และเมืองธนบุรี เป็นต้น เงินอากรบ่อนเบี้ยจึงเพิ่มพูนเป็นผลประโยชน์แผ่นดินขึ้นอีกอย่าง ๑ วิธีจัดการบ่อนเบี้ยก็เกิดเป็น ๒ อย่าง เรียกว่าบ่อนหลวง อย่าง ๑ บ่อนผูกขาด(๑) อย่าง ๑ บ่อน ๒ อย่างนี้จะผิดกันอย่างไรไม่ปรากฏอธิบายโดยชัดเจน สันนิษฐานว่าบ่อนหลวงนั้นเห็นจะเป็นบ่อนที่พระศรีวิโรจน์จัดการมาแต่เดิม แต่มาถึงชั้นนี้เห็นจะยอมแบ่งส่วนกำไรถวายหลวง จึงยังได้คงทำอยู่ ที่เรียกว่าบ่อนผูกขาดนั้น คงมีผู้รับเหมาไปตั้งบ่อนเบี้ยในตำบล ๑ หรือเมือง ๑ โดยสัญญาว่าถึงจะมีนักเลงเล่นมาก หรือน้อยประการใด ก็คงจะส่งเงินเข้าพระคลัง ๆ ปีละเท่านั้น ๆ เป็นกำหนดแน่

---

(๑) ความข้อนี้มีอยู่ในพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒ ตั้งในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕

แต่การที่ตั้งบ่อนเบี้ย ปรากฏว่ามีข้อรำคาญขุ่นเคืองเกิดมาแต่ในสมัยชั้นกรุงเก่า เพราะบ่อนเบี้ยที่พวกจีนเล่นกันมีขีดคะแนนและคิดบัญชีใช้ทรัพย์กันตามประเพณีในเมืองจีน ครั้นมีบ่อนเบี้ยให้ไทยเล่นต้องเล่นด้วยเงินสด นักเลงที่ไปเล่นผลัดกันเป็นเจ้ามือ บางคนเสียสิ้นทุนลงกลางคัน นายบ่อนเกรงบ่อนแตกก็ทดรองทุนให้นักเลงเนือง ๆ จนการทดรองทุนเกิดเป็นประเพณีขึ้น ก็เป็นธรรมดาที่จะเกิดมีเหตุโต้แย้งด้วยเรื่องกล่าวหากันว่าฉ้อฉล ฝ่ายนายบ่อนย่อมมีอำนาจที่จะจับกุมลูกหนี้ไว้เร่งรัดตามกฎหมายในสมัยนั้น ถ้าถูกบ่าวหรือทาสของผู้ใด มูลนายก็ขาดประโยชน์เสียการงาน จึงมักกล่าวหาว่านายบ่อนแกล้งรองทุนโดยประสงค์จะให้มูลนายต้องใช้แทน เหตุอันนี้เห็นจะเกิดในเวลาบ่อนเบี้ยมีแพร่หลาย ได้อากรเป็นผลประโยชน์แผ่นดินมากอยู่แล้ว รัฐบาลจะห้ามการทดรองพวกนายบ่อนก็ร้องว่าบ่อนจะร่วงโรย จึงตั้งกฎหมายขึ้นเมื่อในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ กำหนด

พิกัดอัตราการทดรองทุนให้นักเลงเล่นเบี้ยบ่อน(๑) ให้นายบ่อนรองทุนตามจำนวนทรัพย์คือ ข้าคน โคกระบือ ไร่นา และข้าวเปลือก หรือเครื่องใช้เครื่องประดับ อันตัวนักเลงมีเป็นสมบัติของตน(๒) กำหนดจำนวนเงินให้รองตั้งแต่ ๑๖๐ บาท เป็นอย่างมาก ลงมาจน ๒๐ บาทเป็นอย่างน้อย ถ้าผู้ที่ไม่มีสิ่งสมบัติดังกล่าวนั้น จะรองทุนให้โดยเชื่อหน้าได้แต่เพียง ๓๐ บาทลงมา แต่ห้ามมิให้นายบ่อนรองทุนให้แก่ทาสเป็นอันขาด เว้นแต่ไม่รู้ ถ้านายบ่อนรองทุนให้โดยไม่รู้ว่าเป็นทาส ให้นายเงินใช้หนี้แทนทาสเพียง ๑๐ บาท เป็นอย่างมาก เหลือนั้นให้เป็นพับแก่นายบ่อน อนึ่งถ้าหากว่านายเงินได้ใช้หนี้แทนครั้งหนึ่งแล้วก็ดี หรือได้พาตัวทาสไปประกาศไว้แก่นายบ่อนก็ดี ถ้านายบ่อนขืนทดรองทุนให้ จะเรียกเร่งเอาแก่นายเงินหรือแก่ตัวทาสนั้น

---

(๑) กฎหมายที่ว่านี้จะตั้งเมื่อปีไรหาทราบไม่ ได้ความในพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒๖ ซึ่งตั้งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๗ อ้างว่าเป็นพระราชกำหนดมีมาแต่รัชกาลพระเจ้าบรมโกศ

(๒) ในกฎหมายกำหนดพิกัดอัตราเป็นหลายชั้น พิสดารมาก นำมากล่าวในที่นี้แต่เนื้อความเป็นสังเขป

ไม่ได้ ประเพณีอากรบ่อนเบี้ยเมื่อครั้งพระเจ้าบรมโกศทรงครองกรุงศรีอยุธยาเป็นดังแสดงมา

มาถึงสมัยครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ปรากฏ (๑) ว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า การที่ยอมให้นายบ่อนทดรองทุนให้แก่นักเลงเล่นเบี้ยนั้น แม้มีพิกัดกำหนดเงินแล้วก็มักเกิดถ้อยความยุ่งยากนัก จึงโปรด ฯ ให้ประกาศห้ามมิให้นายบ่อนทดรองทุนให้แก่นักเลงเล่นเบี้ยนั้น ให้นักเลงผู้เป็นเจ้ามือเอาทุนออกใส่ขันไว้ให้ นายบ่อนเบี้ยดูให้กำแต่พอเงินทุนที่มี ฝ่ายผู้แทงก็ให้แทงด้วยเงินสด อย่าให้ติดค้างต้องเกาะกุมเร่งรัดกัน แต่มาถึงชั้นนี้เห็นได้ว่าไม่กีดกันห้ามหวงไทยมิให้เล่นเบี้ยดังแต่ก่อน ด้วยปรากฏว่าครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราชได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓ เวลามีการเล่นรื่นเริงในกองทัพ โปรดฯ ให้ผู้พายท้ายเลือกกำถั่วกันหน้าพระที่นั่ง เล่นกันถึงกระดานละ ๕๐ ชั่งก็มี ๑๐๐ ชั่งก็มี เพราะคราวนั้นรวยกันมาก แต่พวกผู้พายท้ายเลือกคงสันทัดเล่นถั่วมาก่อนแล้วจึงชวนให้เห็นว่าไทยเห็นจะเล่นถั่วกันแพร่หลายมาแต่ใน

---

(๑) ความที่กล่าวข้อนี้ มีอยู่ในพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒

รัชกาลพระเจ้าเอกทัศตอนปลายสมัย เมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เห็นจะมีบ่อนเบี้ยตั้งตามตัวหัวเมืองทั่วไป(๑) และคงเป็นบ่อนผูกขาดเป็นพื้น เงินอากรบ่อนเบี้ยก็เห็นจะได้เพิ่มเติมขึ้นอีกมาก

มีประเพณีอันเนื่องในการบ่อนเบี้ยอย่างหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเกิดขึ้นเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี แต่หาปรากฏกล่าวไว้ในหนังสือเก่าเรื่องหนึ่งเรื่องใดไม่ คือที่ยอมอนุญาตให้ราษฎรเล่นเบี้ยกันได้ตามชอบใจ ในเวลานักขัตฤกษ์ตรุษจีนตรุษไทยและสงกรานต์ทุก ๆ ปี เห็นเค้าเงื่อนความข้อนี้ ด้วยเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นเวลาทำสงครามไม่ใคร่มีปีเว้นต้องเกณฑ์บรรดาชายฉกรรจ์เป็นทหารทั้งไทยและจีน มีความจำเป็นจะต้องบำรุงใจให้ไพร่พลรื่นเริง จึงยกหัวเบี้ยพระราชทานให้เล่นกันตามใจให้สนุกสนานในเวลานักขัตฤกษ์คล้ายกับที่โปรดให้เล่นเบี้ยกันได้หน้าพระที่นั่งดังกล่าวมาแล้ว

มาถึงชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ ตั้งกฎหมายอันเนื่องด้วยการบ่อนเบี้ย ปรากฏอยู่หลายบท ใน

---

(๑) ปรากฏในกฎหมายหมวดพระราชบัญญัติครั้งรัชกาลที่ ๑ ว่าบ่อนเบี้ยได้มีแล้วถึงเมืองจันทบุรี

หมวดพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒ ซึ่งตั้งเมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕) ว่า (เมื่อในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ) แต่ก่อนมา มีพระราชกำหนดห้ามมิให้ข้าราชการเสพสุราและเล่นเบี้ยบ่อน ผู้ใดฝ่าฝืนพระราชกำหนดนั้น ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๙๐ ที และถอดจากยศบรรดาศักดิ์เอาตัวลงเป็นไพร่ ข้าราชการเก่า (ครั้งกรุงธนบุรี) ก็ยังฝ่าฝืนประพฤติอยู่ ส่วนข้าราชการใหม่ (ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์) ก็ยังมิทราบพระราชบัญญัตินั้น จึงโปรด ฯ ให้ออกพระราชกำหนดใหม่ว่า ถ้า (ข้าราชการ) ผู้ใดยังฝ่าฝืนขืนเสพสุราและเล่นเบี้ยบ่อนจะลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๓ ยก (๙๐ ที) และเพิ่มโทษสักกกถ่วไว้ที่หน้าผากด้วย ส่วนนายบ่อนหัวเบี้ยไทยจีนที่เป็นใจให้ข้าราชการเล่นเบี้ยนั้นจะลงพระราชอาญาเฆี่ยนยก ๑ (๓๐ ที) ดังนี้

ในพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒๖ อันตั้งในปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น เหมือนกัน กล่าวบรรยายถึงประเพณีการบ่อนเบี้ยเมื่อครั้งกรุงเก่า ไว้ในบานแผนกหลายอย่าง ซึ่งได้ยกมาชี้แจงในตอนที่กล่าวมาแล้ว ส่วนเนื้อความอันเป็น

ข้อพระราชบัญญัตินั้น ว่าทรงพระราชดำริว่าซึ่งประกาศห้ามในครั้งกรุงธนบุรี มิให้นายบ่อนทดรองเงินทุนให้นักเลงเล่นเบี้ยนั้น หาเป็นคุณเป็นประโยชน์ได้ดังคาดไม่ เป็นแต่ทำให้บ่อนเบี้ยทรุดโทรมขาดผลประโยชน์แผ่นดิน เพราะนักเลงจำพวกที่หลงเล่นเบี้ยก็ยังคงเล่น เป็นแต่หาทุนทดรองจากนายบ่อนไม่ได้ดังแต่ก่อน ก็ขายบุตรภรรยาและทรัพย์สมบัติเอาเงินไปเล่นเบี้ย ยิ่งขัดสนยุบยากกว่าแต่เดิม จึงโปรด ฯ อนุญาตให้นายบ่อนทดรองทุนให้นักเลงเล่นเบี้ยต่อไป ตามพิกัดอัตราอย่างเมื่อครั้งรัชกาลพระเจ้าบรมโกศดังนี้

ในกฎหมายหมวดพระราชบัญญัติ บทที่ ๑๙ ตั้งเมื่อปีมะแม จุลศักราช ๑๑๖๑ (พ.ศ. ๒๓๔๒) ความว่าเมืองจันทบุรีมีใบบอกส่งคดีเรื่องกล่าวหากันว่าเป็นหนี้ด้วยเล่นเบี้ย จะเอาสำนวนไปให้ลูกขุนปรึกษา คู่ความติดใจว่าที่บอกส่งเข้ามานั้น มิใช่ถ้อยคำสำนวนที่แท้จริง มิรับสั่งว่าเป็นอย่างธรรมเนียม (ครั้งกรุงเก่า) วิวาทกันด้วยบ่อนเบี้ยสุดแต่พระศรีวิโรจน์นายตราจะว่ากล่าว ซึ่งจะเอาไปให้

ลูกขุนตัดสินนั้นผิดอย่างธรรมเนียม ให้พระศรีวิโรจน์เป็นผู้ว่ากล่าวคดีด้วยเรื่องบ่อนเบี้ยต่อไป

ยังมีกฎหมายในหมวดพระราชบัญญัติครั้งรัชกาลที่ ๑ อีก ๒ บท บทที่ ๘ ตั้งเมื่อปีจอ จุลศักราช ๑๑๕๒ (พ.ศ. ๒๓๓๓) ห้ามมิให้ผู้ใดเล่นพนันชนไก่ บทที่ ๒๗ ตั้งเมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๑๕๖ (พ.ศ. ๒๓๓๗) ห้ามมิให้ผู้ใดเล่นการพนันเด็ดปลี แทงห่วงและกอบข้าวสาร

ตามความในที่ปรากฏในกฎหมายซึ่งตั้งเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้ความว่า บ่อนเบี้ยในชั้นนั้นยังเหมือนกับบ่อนเบี้ยครั้งกรุงเก่า คือในบ่อนเบี้ยยังคงเล่นแต่กำตัดอย่างหนึ่ง ถั่วอย่างหนึ่งกับไพ่งาอย่างหนึ่ง โปหาเล่นไม่ มีคำเล่ากันมาอีกอย่างหนึ่งว่า บ่อนที่ "กงสีล้ง" ในสำเพ็ง เป็นหัวหน้าสำหรับให้สัญญาอาณัติและเป็นที่ปรึกษาของบ่อนทั้งปวง เป็นต้นว่า ถึงนักขัตฤกษ์อันเป็นเวลาที่อนุญาตให้คนทั้งหลายเล่นเบี้ยได้ตามชอบใจ นายบ่อนกงสีล้งเป็นพนักงานเอาม้าล่อเที่ยวตีบอกอย่างประกาศในวันกำหนด เมื่อพ้นกำหนดก็ตีม้าล่อบอกเช่นนั้นอีกครั้ง ๑ ความข้อนี้ชวนให้เข้าใจว่าบ่อนกงสีล้งในสมัยนั้น พระศรีวิโรจน์เห็นจะเป็นนายบ่อน

ทำเป็นอย่างบ่อนหลวงตามแบบเดิมอยู่บ่อนเดียว นอกจากนั้นเห็นจะเป็นบ่อนผูกขาดทั้งนั้น อนึ่งบ่อนเบี้ยในชั้นนี้ยังมีทั้งบ่อนเบี้ยจีน และบ่อนเบี้ยไทยเป็น ๒ อย่างเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า

ความปรากฏในกฎหมายครั้งรัชกาลที่ ๑ อีกอย่าง ๑ ว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่พอพระราชหฤทัยที่จะทรงอุดหนุนการเล่นเบี้ย เหมือนเมื่อครั้งกรุงธนบุรี ที่ต้องให้มีบ่อนเบี้ยอยู่ก็คงเป็นเพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าเงินอากรผลประโยชน์แผ่นดินมากอยู่ จะเลิกบ่อนเบี้ยเสียทีเดียวก็จะขาดกำลังแผ่นดินมากนัก

ในรัชกาลที่ ๒ มีปรากฏพระราชบัญญัติด้วยเรื่องการบ่อนเบี้ยบท ๑ ตั้งเมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๑๗๔ (พ.ศ. ๒๓๕๕) เพิ่มโทษให้เฆี่ยนตัวทาสที่ไปลวงนายบ่อนให้รองทุนให้เล่นเบี้ย ๓ ยก (๙๐ ที) ทั้งเพิ่มโทษนายบ่อนที่รองทุนให้นักเลงเกินพิกัด ในพระราชบัญญัติรัชกาลที่ ๑ ว่าต้องระวางลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๕๐ ที และจะเรียกเงินคืนได้เพียงอัตราในพระราชบัญญัตินั้น

ในพระราชบัญญัติรัชกาลที่ ๒ เรียกนามนายบ่อนเบี้ยว่า "ขุนพัฒน์" ปรากฏเป็นทีแรกที่ได้พบในหนังสือเก่า นามนี้ปรากฏสร้อยในตราตั้งนายอากรชั้นหลังว่าเป็น "ขุนพัฒนสมบัติ" การที่ตั้งผู้รับผูกขาดไปทำอากรบ่อนเบี้ยเป็นที่ขุนพัฒนสมบัตินั้น เหตุเพราะประเพณีในสมัยนั้น ถ้าใครเป็นถ้อยความในโรงศาล ต่อมีศักดินาแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปจึงจะแต่งทนายว่าความต่างตัวได้ ถ้าคนชั้นต่ำถือศักดินาไม่ถึง ๔๐๐ ไร่ เป็นถ้อยความต้องไปว่าด้วยตนเอง ก็การที่ทำอากรบ่อนเบี้ยนั้นมักต้องเป็นถ้อยความเนือง ๆ เพื่อจะป้องกันมิให้ผู้ผูกอากรหลวงต้องเดือดร้อนเสียการงานเพราะต้องไปว่าความเอง จึงตั้งให้เป็นที่ขุนถือศักดินาพอจะแต่งทนายว่าความต่างตัวได้ เพราะฉะนั้นตำแหน่งขุนพัฒนสมบัติ จึงผิดกับข้าราชการตำแหน่งอื่นที่มีนามพ้องกันหลายคน ใครได้ผูกอากรบ่อนเบี้ยไม่ว่าที่ไหน ๆ ก็เป็นขุนพัฒนสมบัติทั้งนั้น อีกประการ ๑ มิได้เป็นนามติดตัว เพราะออกจากตำแหน่งนายอากรบ่อนเบี้ยเมื่อใดก็ออกจากที่ขุนพัฒนสมบัติด้วย ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้คนทั้งหลายจึงเรียกบรรดาผู้ที่เป็นนายบ่อนเบี้ยว่า "ขุนพัฒน์" แต่ประเพณีที่

ตั้งนายอากรบ่อนเบี้ยเป็นขุนพัฒนสมบัติจะมีมาแต่รัชกาลไหนเป็นเดิมนั้นหาทราบแน่ไม่

การอันเนื่องต่ออากรบ่อนเบี้ยมาปรากฏเค้าเงื่อนต่อในรัชกาลที่ ๒ อีกอย่าง ๑ คือเรื่องจำนวนเงินอากรบ่อนเบี้ย ในจดหมายเก่าก่อนนั้นมาไม่มีเค้าเงื่อนจะทราบได้ว่าเงินอากรบ่อนเบี้ยจะได้ในชั้นไหนปีละเท่าใด ที่ปรากฏในพระราชกำหนดรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ว่าขุนทิพกับหมื่นรุดอักษรจะประมูลอากรบ่อนเบี้ยปีละ ๓๗๑ ชั่ง ก็เป็นแต่เฉพาะที่จะตั้งบ่อนเบี้ยขึ้นใหม่ใน ๓ เมือง เงินอากรเดิมจะเท่าใดหาปรากฏไม่ มาถึงรัชกาลที่ ๒ รัฐบาลอังกฤษในอินเดีย แต่งให้หมอครอเฟิดเป็นทูตเข้ามากรุงเทพ ฯ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ มาสืบสวนการงานต่าง ๆ ในประเทศนี้ กลับไปแต่งหนังสือเรื่องเมืองไทยพิมพ์จำหน่ายเรื่องหนึ่ง หนังสือนั้นใส่ตอนที่ว่าด้วยภาษีอากร เมืองไทย กล่าวว่าอากรบ่อนเบี้ยที่รัฐบาลได้ในสมัยนั้นเป็นเงินปีละ ๒๖๐,๐๐๐ บาท คิดดูก็เห็นจะไม่มากกว่าเงินอากรบ่อนเบี้ยที่ได้ในตอนปลายสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะตั้งแต่เสียกรุงเก่า

มาจนรัชกาลที่ ๒ ระยะเวลาเพียงราว ๕๐ ปี บ้านเมืองเห็นจะยังไม่บริบูรณ์ครึกครื้นยิ่งกว่าครั้งกรุงเก่า

ถึงรัชกาลที่ ๓ ในเรื่องพงศาวดารปรากฏว่าจัดการภาษีอากรหลายอย่าง คือตั้งอากรหวยเป็นต้น ส่วนบ่อนเบี้ยแม้ไม่ปรากฏรายการที่จัดก็ดี มีเค้าเงื่อนเป็นข้อสำคัญอยู่ที่จำนวนเงินอากรบ่อนเบี้ยได้ถึงปีละ ๔๐๐,๐๐๐ บาท(๑) เห็นได้ว่าคงจะได้จัดการแก้ไขอากรบ่อนเบี้ยด้วย การที่จัดเมื่อรัชกาลที่ ๓ นั้นเข้าใจว่าเลิกบ่อนหลวงเป็นบ่อนผูกขาดทั้งหมดอย่างหนึ่ง ยอมให้เล่นโปในบ่อนเบี้ยอย่างหนึ่ง ยอมให้นายอากรเป็นเจ้ามือแต่ผู้เดียวทั้งให้เก็บหัวเบี้ยตามเดิมด้วยอย่างหนึ่ง แต่บ่อนเบี้ยยังคงมีทั้งบ่อนจีนและบ่อนไทยเป็น ๒ อย่างแล้วแต่ใครจะผูกอย่างไหน หรือจะผูกรวมทั้ง ๒ อย่างก็ได้(๒)

ถึงรัชกาลที่ ๔ มีความจำเป็นที่จะตั้งภาษีอากรเพิ่มเติมเกิดขึ้น ด้วยตั้งแต่ทำหนังสือสัญญาเปิดการค้าขายกับ

---

(๑) จำนวนเงินนี้ มีปรากฏอยู่ในบัญชีเงินภาษีอากร พระยาราชมนตรี (ภู่) งบถวาย มีสำเนาอยู่ในหอพระสมุด ฯ

(๒) ประเพณีผูกบ่อนเบี้ยอย่างกล่าวนี้ ยังมีมาจนปีประกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ในรัชกาลที่ ๕

ฝรั่งต่างประเทศ ต้องเลิกประเพณีหวงห้ามสินค้าที่สำคัญไว้สำหรับรัฐบาลค้าขายเองอย่างเมื่อครั้งกรุงเก่า เป็นเหตุให้ผลประโยชน์แผ่นดินที่เคยได้จากรัฐบาลทำการค้าขายเองตกขาดไป ครั้งนั้นต้องตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่หลายอย่างสำหรับเป็นผลประโยชน์ทดแทนสำหรับใช้ราชการแผ่นดิน ครั้งนั้นตั้งอากรการพนันเพิ่มเข้าในอากรบ่อนเบี้ยอีกอย่างหนึ่ง บัญญัติว่าถ้าใครเล่นพนันเอาทรัพย์สินกันในการเล่นเหล่านี้ คือ ไพ่จีน ๑ ไพ่ไทย ๑ ไพ่แปดเก้า ๑ ไพ่ช้างงา ๑ ต่อแต้ม ๑ พุ่งเรือ ๑ หมากรุก ๑ สะแก ๑ สะกา ๑ ดวด ๑ วิ่งวัวคน ๑ วิ่งวัวระแทะ ๑ วิ่งม้าหรือวิ่งวัวควาย ๑ แข่งเรือ ๑ ชนไก่ ๑ ชนนก ๑ กัดปลา ๑ ต้องเสียภาษีแก่นายอากรบ่อนเบี้ยในแขวงที่จะเล่นนั้นก่อนจึงจะเล่นได้ เงินอากรการพนันบวกขึ้นในอากรบ่อนเบี้ย เพราะฉะนั้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เงินอากรบ่อนเบี้ยจึงเพิ่มขึ้นเป็นปี ๑ ราว ๕๐๐,๐๐๐ บาท (๑)

---

(๑) ตามบัญชีของสังฆราชปัลคัว มีในหนังสือเซอร์ จอห์น เบาวริง

ถึงรัชกาลที่ ๕ ในชั้นแรกการอากรบ่อนเบี้ยคงเป็นมาตามอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ ไม่ปรากฏว่าได้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างไร มีผู้นำการเล่นของจีนอีกอย่าง ๑ เรียกว่าจับยี่กีเข้ามาเล่นในประเทศนี้ มีผู้จะขอผูกเข้าในบ่อนเบี้ย หาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตไม่ การเล่นพนันในบ่อนเบี้ยคงเล่นแต่ถั่วกับโป ๒ อย่างเท่านั้น ถ้าติดกับไพ่งาเห็นจะเป็นของจีดจางมาเสียแต่ในรัชกาลที่ ๓ ยังคงอยู่แต่ชื่อในตราตั้งนายอากรแต่หาได้เล่นกันในบ่อนไม่ การเลิกบ่อนเบี้ยตั้งแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นต้นมา แต่วิธีเลิกบ่อนเบี้ยครั้งรัชกาลที่ ๕ รัฐบาลได้จัดอย่างไรจะขอรอไว้กล่าวข้างหน้า ต่อนี้จะอธิบายด้วยวิธีอากรบ่อนเบี้ยเสียก่อน

ว่าด้วยลักษณะอากรบ่อนเบี้ย

อากรบ่อนเบี้ยมีมาช้านาน ลักษณะการชั้นเดิมจะเป็นอย่างไรทราบได้บ้าง ทราบไม่ได้บ้าง ความที่จะกล่าวในตอนนี้ จะพรรณนาว่าตามที่เป็นอยู่ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อก่อนจะเริ่มเลิกบ่อนเบี้ย

ที่เรียกว่าเล่นเบี้ยนั้น เฉพาะการเล่น ๓ อย่าง คือ ถั่วอย่างหนึ่ง โปกำอย่างหนึ่ง โปปั่น (๑) อย่างหนึ่ง อากรบ่อนเบี้ยคือห้ามมิให้ผู้ใดเล่นเบี้ยโดยนายอากรมิได้อนุญาตหรือถ้าจะว่าอีกอย่างหนึ่ง ว่าห้ามมิให้ผู้อื่นเป็นเจ้ามือเล่นเบี้ยนอกจากนายอากร ว่าเช่นนี้ก็ได้เหมือนกัน เพราะการเล่นเบี้ยจำต้องมีเจ้ามือจึงเล่นได้ เมื่อเป็นเจ้ามือได้แต่นายอากร ใครไม่ได้อนุญาตของนายอากรก็เล่นเบี้ยไม่ได้อยู่เอง

ลักษณะที่จะตั้งนายอากรบ่อนเบี้ยนั้น รัฐบาลกำหนดท้องที่เป็น "แขวง" สำหรับทำอากร ถ้าหัวเมืองก็กำหนดว่าเมือง ๑ เป็นแขวง ๑ แต่ในกรุง ฯ เป็นที่มีผู้คนมาก ต้องกำหนดท้องที่เป็นหลายแขวง แต่มีเขตเป็นกำหนด และมีชื่อเรียกโดยเฉพาะทุกแขวง ดังเรียกแขวงท่าช้าง และแขวงตลิ่งชันเป็นต้น เมื่อก่อนจะสิ้นปี ถ้าผู้ใดอยากจะเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยแขวงไหนในปีหน้า ก็ทำเรื่องราวยื่นต่อเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ ว่าจะขอผูกอากรบ่อนเบี้ยแขวงนั้น และจะยอมส่งเงินหลวงปีละเท่านั้น ถ้าไม่มีผู้อื่น

---

(๑) บ่อนเบี้ยแต่โบราณเล่นถั่วอย่าง ๑ กำตัดอย่าง ๑ ไพ่งาอย่าง ๑ มาเลิกกำตัดและไพ่งา เปลี่ยนเป็นโปกำกับโปปั่นในชั้นหลัง

ขอในแขวงเดียวกันและเจ้าพนักงานเห็นว่าจำนวนเงินหลวงที่ผู้นั้นรับจะส่งตามสมควรแล้ว ก็เป็นอันยุติว่าผู้นั้นจะได้ถ้าหากว่าในแขวงเดียวกันมีผู้ขอเป็นนายอากรหลายคนด้วยกันก็ต้องให้ประมูลกัน ใครรับส่งเงินหลวงมากกว่าผู้อื่นก็เป็นยุติให้คนนั้น เมื่อยุติว่าผู้ใดจะได้ทำอากร ผู้นั้นจะต้องหาผู้อื่นซึ่งเจ้าพนักงานไว้ใจมารับเป็นประกันคนหนึ่ง เป็นผู้รับเรือน (คือเป็นประกันของประกัน) อีกคนหนึ่ง แล้วต้องส่งเงินหลวงล่วงหน้าเท่าจำนวนเงินงวด ๓ เดือน เป็นเงินประกัน ๒ เดือนเป็นเงินงวดสำหรับเดือนต้นเดือนหนึ่ง จึงจะได้รับตราตั้งเป็นนายอากรเป็นเวลาปีหนึ่ง นับตั้งแต่ขึ้นปีใหม่ไปจนสิ้นปี เมื่อสิ้นปีลงถ้าไม่มีผู้ใดมาว่าประมูล นายอากรคนเก่าก็ได้ทำต่อไปอีกเว้นแต่ถ้านายอากร "ฟ้องขาด" คือไม่รับทำหรือขอลดเงินหลวงจึงประกาศเรียกประมูลใหม่

ผู้ใดได้เป็นนายอากรบ่อนเบี้ยแขวงใด จะตั้งบ่อนเบี้ยในแขวงของตนมากน้อยสักกี่ตำบลก็ตั้งได้ ถ้าตั้งบ่อนน้อยแห่งก็ได้เงินน้อย แต่ถ้าตั้งมากเกินจำนวนคนแทงก็เปลืองโสหุ้ยเปล่า เพราะฉะนั้นนายอากรจะต้องกะประมาณการที่จะตั้งบ่อนให้พอเหมาะแก่ผู้คนในแขวงนั้นจะไปแทงได้สะดวก

ทั่วกัน จึงมักตั้งบ่อนเบี้ยที่ตลาดยี่สารอันเป็นที่ประชุมชนใน แขวงนั้น ถ้าริมแม่น้ำก็มักใช้แพเป็นบ่อน ถ้าตั้งห่างแม่น้ำขึ้นไปก็ปลูกเป็นโรง การปลูกสร้างบ่อนนัยว่าต้องทำด้วยทุนรอนของนายอากรเองทั้งสิ้น แต่ที่จริงนั้นนายอากรหาต้องลงทุนรอนอย่างใดไม่เพราะบ่อนเป็นของตั้งประจำที่ประชุมชน ไม่ต้องย้ายตำแหน่งแห่งที่ไปไหน ใครเป็นเจ้าของก็ย่อมยินดีที่จะสร้างบ่อนให้นายอากรเช่า ถึงนายอากรคนหนึ่ง ออกแล้ว นายอากรคนใหม่ก็ต้องมาขอเช่าบ่อนนั้นเล่นต่อไป และยังมีประเพณีการเล่นอีกอย่างหนึ่ง คือนายอากรในแขวงหนึ่งไม่ได้เป็นนายบ่อนในแขวงของตนทุกบ่อนทั่วไป เมื่อว่าอากรได้ไปแล้ว บ่อนไหนไม่ประสงค์จะทำเองก็ขายช่วงแก่ผู้อื่นต่อไป มีผู้อยู่ประจำท้องที่ที่ตั้งบ่อนมักเป็นผู้รับช่วงโดยมาก บางคนเป็นนายบ่อนอยู่หลาย ๆ ปีก็มี ประโยชน์ของนายอากรยังมีอีกอย่างหนึ่ง คือในท้องที่แขวงของตน ถ้าเจ้าของบ้านแห่งใดมีการงาน ดังเช่นงานโกนจุกบุตรหลานเป็นต้น จะหาไปกำถั่วขึ้นโปให้พวกพ้องเล่นเป็นการครึกครื้นที่บ้านนั้นก็ได้ แม้ที่สุดถึงไม่มีใครหา ถ้าในท้องที่แห่งใดในแขวงนั้นมีการนักขัตฤกษ์ดังเช่นงานฉลองวัดหรือไหว้พระ ซึ่งคน

ประชุมกันมาก นายอากรก็มักให้เอาถั่วโปไปตั้งในบริเวณงานให้คนเล่นได้ด้วย

นายอากรบ่อนเบี้ยมีอำนาจหลายอย่าง คืออำนาจตามบรรดาศักดิ์ที่เป็นขุนพัฒนสมบัติ เช่นแต่งทนายว่าความได้เป็นต้นอย่างหนึ่ง จับกุมผู้ประพฤติเกะกะในบริเวณบ่อนใส่ขื่อได้แล้วจึงส่งตัวไปให้เจ้าพนักงานชำระอย่างหนึ่ง ตรวจจับผู้ลักเล่นเบี้ยและการพนันในท้องที่ของตน ฟ้องร้องเรียกเอาเงินสินไหมเบี้ยปรับอย่างหนึ่ง เหล่านี้เป็นอำนาจสำคัญ

ผลประโยชน์ที่นายอากรบ่อนเบี้ยได้นั้น คือได้หัวเบี้ย ๑๐ หยิบหนึ่ง ในจำนวนเงินที่นักเลงเล่นถูกอย่างหนึ่ง ได้เงินที่กินจากนักเลงเล่นเบี้ยอย่างหนึ่ง ได้กำไรในการขายช่วงบ่อนเบี้ยอย่างหนึ่ง ค่าธรรมเนียมอนุญาตเล่นการพนันต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ได้สินไหมจากผู้ล่วงละเมิดอากรบ่อนเบี้ยและการพนันอย่างหนึ่ง ทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นผลประโยชน์ที่ได้โดยตรง ยังมีผลประโยชน์ที่ได้ในทางอ้อมอีกอย่างหนึ่ง เกิดแต่ความลำบากที่ใช้เงินปลีกในบ่อน เพราะเงินปลีกเป็นของเล็กจะหยิบจะยกยาก นายอากรจึงคิดทำคะแนน

สำหรับเล่นเบี้ยที่บ่อน เรียกว่า "ปี้สะกา" แต่เรียกกันโดยย่อว่า "ปี้" เป็นประเพณีมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่ปี้ชั้นแรกนั้นหล่อด้วยโลหะบ้าง หล่อด้วยแก้วบ้าง ต่อมาชั้นหลังดูเหมือนจะเป็นแต่ตอนปลายรัชกาลที่ ๔ นายอากรคิดสั่งให้ทำปี้ด้วยดินถ้วยชามเคลือบส่งมาแต่เมืองจีน ปี้ของนายอากรคนหนึ่ง ก็ทำให้รูปและลวดลายผิดกับปี้ของนายอากรคนอื่น แต่คงเป็นราคาปี้สลึงอย่างหนึ่ง ปี้ละเฟื้องอย่างหนึ่ง ปี้ละ ๒ ไพอย่างหนึ่ง เหมือนกันทั้งนั้น เวลาคนเข้าไปเล่นเบี้ย ถ้าแทงถูกนายบ่อนก็ใช้ด้วยปี้ หรือคนเล่นจะเอาเงินปลีกไปแลกปี้ และเอาเงินบาทแตกปี้มาแทงแต่แรกก็ได้ เมื่อคนเล่นจะกลับจากบ่อนก็เอาปี้ส่งนายบ่อนเปลี่ยนเอาเงินกลับมาบ้าน การใช้ปี้แต่แรกเป็นแต่คะแนนสำหรับเวลาเล่นเบี้ยดังกล่าวมานี้ แต่ที่หลังมาคนเล่นขี้คร้านแลกเงินทุก ๆ วัน ก็เลยพกปี้กลับมาบ้านเรือน โดยเชื่อว่าจะไปแลกเอาเงินเมื่อใดก็ได้ แล้วเลยใช้หนี้สินซื้อหากันด้วยปี้ โดยความไว้ใจนายอากรบ่อนเบี้ย ปี้จึงกลายเป็นอย่างธนบัตร เกิดประโยชน์แก่นายอากรบ่อนเบี้ย อย่าง

ธนบัตรเป็นประโยชน์แก่ธนาคารเสียอีก เพราะมีเวลาคัง เช่นนายอากรจะเปลี่ยนตัวก็ดี หรือมีผู้ส่งปี้ปลอมเข้ามาก็ดี ถ้านายอากรจะเลิกปี้เดิมเมื่อใด เพียงเอาม้าล่อตีทีหน้าบ่อน ประกาศบอกว่าจะเลิกปี้อย่างนั้น และให้เวลาสักสิบสี่สิบห้าวัน แล้ว พ้นไปใครจะเอาปี้ไปขอแลกเงินก็ไม่รับ นายอากรจึงได้กำไรในการใช้ปี้มาก ด้วยเหตุนี้ใครเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยก็คิดทำปี้ขึ้นใหม่เรื่อยมา มีผู้ที่ได้ลองรวบรวมปี้ต่าง ๆ ว่ามีปี้กว่า ๕,๐๐๐ อย่าง จนประกาศห้ามเมื่อในรัชกาลที่ ๕ จึงได้เลิกปี้แต่นั้นมา

ส่วนความรับผิดชอบของนายอากรบ่อนเบี้ยนั้น นอกจากที่ต้องรับผิดชอบทำการอากรให้เรียบร้อยโดยสุจริต ยังต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาประจำปีทุกคราว และต้องรับผิดชอบแทนผู้ที่เข้าหุ้นส่วนด้วย เพราะถ้าหากว่าเงินหลวงติดค้าง พระคลังมหาสมบัติเร่งเอาแต่แก่ขุนพัฒน์คนเดียว ถ้าไม่ส่งเงินได้ตามงวด เจ้าพนักงานเอาอากรออกเลหลัง ถ้าเงินหลวงขาดเท่าใด ก็เอาแก่ขุนพัฒน์ ถ้าขุนพัฒน์ส่งเงินที่ขาดนั้นไม่ได้ ก็ต้องติดเวรจำไปกว่าจะส่งเงินครบ หรือ

โปรดปล่อยโดยพระมหากรุณา เพราะแต่ก่อนยังไม่มีกฎหมายยอมให้ล้มละลาย ส่วนผู้ที่เป็นประกันนั้นต้องใช้เงินแทนขุนพัฒน์ในเวลาเงินหลวงขาดด้วย ประการทั้งปวงและเป็นผู้ทำอากรในเวลาเมื่อขุนพัฒน์ล้มตายด้วยอีกอย่างหนึ่ง ส่วนผู้รับเรือนก็เช่นนั้น แต่เป็นสำหรับตัวผู้เป็นประกัน ว่าโดยลักษณะการอากรบ่อนเบี้ยมีเนื้อความดังแสดงมานี้

ลักษณะการในโรงบ่อนเบี้ย(๑)

ใครเป็นขุนพัฒน์ ถ้ามีทุนรอนของตัวพอเพียงแล้วก็ไม่ต้องหาหุ้นส่วนมาเข้ากัน ถ้าทุนน้อยไม่พอแก่การที่จะทำอากรให้ตลอดไปได้ ก็ต้องหาผู้อื่นมาเข้าหุ้นส่วนตามแต่จะหาได้มากและน้อยไม่กำหนด แล้วเชิญไปประชุมในที่อันควรแห่งหนึ่ง ว่ากล่าวตกลงจะเข้าทุนกันคนละเท่าใด ก็ทำเป็นหนังสือสำคัญสัญญาให้ไว้แก่กันคนละฉบับ ที่ซื่อถือ

(๑) เรื่องลักษณะการในโรงบ่อนเบี้ยที่พิมพ์ตอนนี้คัดมาจากหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่ม ร.ศ. ๑๐๘ จะเป็นผู้ใดแต่งหาทราบไม่ ได้แก้ไขบ้างเล็กน้อย

กันไม่ทำหนังสือสัญญาก็มี แต่ต้องมีบัญชีกลางไว้ ๒ ฉบับ เป็นหลักฐานของการที่ประชุมนั้น ใจความก็แสดงว่า "มีคนเท่านั้นคนออกเงินลงทุนในครั้งแรกคนละเท่านั้น ๆ" ลงท้ายก็ขยายความกล่าวทำไว้หน่อยว่า เมื่อทุนรอนขาดเหลือไม่พอเพียงอย่างใด ก็จะได้ประชุมกันครั้งหลังต่อไป แล้วประทับตราลงชื่อมอบให้หัวหน้าแห่งที่ประชุมรักษาไว้ฉบับหนึ่ง แล้วนำเงินมาลงกันตามสัญญา มอบเงินและบัญชีฉบับหนึ่ง ให้แก่ผู้ที่จะเป็นขุนพัฒน์รักษาไว้นี่แหละเป็นการสำคัญ ที่จำเป็นจะต้องจัดในคราวแรกให้เรียบร้อยตามสมควร ส่วนการนอกจากนี้อันเป็นหน้าที่ในโรงบ่อน ก็มอบให้ขุนพัฒน์จัดต่อไป

การตั้งบ่อนในชั้นต้น ขุนพัฒน์จะต้องเลือกหาจีนที่มีความรู้ชำนาญในหน้าที่การที่จะจัดให้ครบเต็มตามกำหนดคือ

ข้อ ๑ จะต้องมีเสมียนเอกไว้สำหรับโรงคน ๑ เสมียนเอกนั้นต้องมีความรู้ความชำนาญวิธีทำบัญชีสำหรับการบ่อนเบี้ยเป็นทุกอย่าง เมื่อเวลาถั่วไปเปิดการเล่นแล้วจะได้ทำบัญชีรับเงินที่ได้มาหรือจ่ายเงินที่เสียไปลงในบัญชีบานใหญ่ฉบับหนึ่ง และทำเป็นบัญชีรายละเอียดอีกหลายฉบับ

จ่ายไปแก่จีนทำโปครบทุกเสื่อเพื่อเมื่อเวลาโปกินหรือตายคือได้หรือเสียลงที่เสื่อไหน ก็จะได้จดลงเป็นรายละเอียดมิแจ้งทุกเสื่อไป และมีบัญชีการจรอีกฉบับ ๑ สำหรับจดหมายเหตุว่า ได้รับเงินหรือจ่ายเงินนอกจากธรรมดา ตามเหตุการณ์อันใดที่เกิดขึ้นก็จดลงในเล่มนี้ทั้งสิ้น และบัญชีกลางที่ขุนพัฒน์รักษาไว้นั้น ก็ต้องคัดสำเนามอบให้เสมียนรักษาไว้ด้วย เมื่อสิ้นเดือนลงหรือถึงคราวส่งบัญชีจะได้รวมบัญชีส่งแก่ขุนพัฒน์ทุกคราวไป เสมียนมีความรู้ทำได้เพียงเท่านี้จึงจะเป็นอันใช้ได้

ข้อ ๒ ต้องหาคนถุงเค้า คือคนสำหรับเก็บเงินจ่ายเงินคนหนึ่ง ต้องเป็นคนฉลาดไหวพริบดี เพราะมีหน้าที่อื่นอีก เช่นเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นที่เสื่อไหน เป็นต้นว่า ทะเลาะวิวาทตุ่มเถียงกันด้วยชั้นเชิงหรือเหตุใด ๆ ต้องเป็นผู้สามารถที่จะวินิจฉัยว่ากล่าวไกล่เกลี่ยให้เหตุการณ์นั้นตลอดเรียบร้อยไปได้ ไม่ต้องให้ร้อนใจถึงขุนพัฒน์ ว่าที่แท้ก็คือเป็นผู้ดูแลการแทนขุนพัฒน์ได้ตลอดทุกหน้าที่ การนอกจากนั้นก็คือดูเงินเป็นด้วย

ข้อ ๓ ต้องหาคนกำถั่วใหญ่ คนหนึ่ง หรือ ๒ คน ตามแต่จะหาได้ มีความรู้สามัญก็คือแจงเบี้ยเป็น ไม่หนัก ไม่เบา คือไม่ขาด ๆ เกิน ๆ ได้แล้วก็เป็นอันใช้ได้ แต่ถ้าหาได้ที่มีความรู้วิเศษ แปลกจากสามัญ คือกำเบี้ยขึ้นเมื่อรู้ว่าจะออกนั้นออกนี้ได้ หรือยิ่งได้ที่สามารถจะรู้ว่าถอยเบี้ยออกไปที่นี่จะออกประตูนั้นประตูนี้ได้ แล้วมือขยายถ่ายเทแก้ไขให้ออกโน่นออกนี่ หลีกเลี่ยงไปจากเค้าเงื่อนอย่าให้คนใจคนแทงได้ก็ยิ่งดีนัก แต่คนมีความรู้อย่างนี้ยากที่จะหาได้ ถ้าขุนพัฒน์ได้ไว้สำหรับบ่อนคนหนึ่งแล้วก็หวังใจได้ว่า ในชั้นการเล่นถั่วใหญ่คงไม่สู้เสีย

ข้อ ๔ ต้องหาหัวเบี้ยถั่วใหญ่คนหนึ่ง ซึ่งมีความรู้ดูเงิน เป็นต้นรู้ว่าเงินดี เงินแดงได้รวดเร็ว และมีความแม่นยำจำคนเล่นได้ถ้วนหน้า คือ ในเวลาที่มานั่งในเสื่อรู้ว่าคนนี้ คนนั้นถูกแล้วกี่ครั้ง ควรเก็บหัวเบี้ยได้หรือยัง และจะใช้เงินเก็บเงินเมื่อเวลาถั่วออกแล้วก็คล่องแคล่ว ไม่ขัดขวางทันการทันเวลา เมื่อกล่าวโดยย่อก็คือเป็นคนฉลาดประเปรียวคล่องแคล่วไม่เสียรัดเสียเปรียบแก่คนแทง จึ่งจะเอามาเป็นหัวเบี้ยได้

ข้อ ๕ ต้องหาคนทำโป่ขึ้นกับหัวเบี้ยเสีอ ๑ รวม ๒ คน ทำโปกำเสีอ ๑ ก็รวม ๒ คนเหมือนกัน เมื่อจะตั้งโป่ขึ้นและโปกำมากน้อยกี่เสีอ ก็ต้องหาคนให้เต็มตามประสงค์ คนเหล่านี้จะต้องมีความรู้และกิริยาอาการให้คล้ายคลึงกับถั่วใหญ่ คนที่หามาเหล่านี้จะต้องเข้าใจว่าเป็นคนสำคัญที่ขุนพัฒน์ย่อมเห็นคุณวุฒิแล้ว และประกอบด้วยความซื่อตรง และหลักฐานหลายอย่างว่า ให้เห็นกันง่าย ๆ ก็คือเหมือนใครจะเข้ามาทำการกับขุนพัฒน์ ต้องมีประกันและรับเรือนพร้อมกันจนเป็นที่เชื่อใจของขุนพัฒน์ได้แล้วนั้นแหละจึงจะได้เข้ามาทำการด้วยกันได้ เพราะไหนจะต้องเสียเงินเดือนตามคุณวุฒิก็ชั้นหนึ่งแล้ว ถ้าไม่ซื่อตรงต่อขุนพัฒน์ก็ยังจะต้องเสียยุบเสียยับเข้าไปอีกชั้นหนึ่ง เล่าเพราะฉะนั้นการในชั้นต้นนี้ ขุนพัฒน์จะต้องจัดให้เรียบร้อยและคนใช้ในโรงบ่อนนอกจากนี้ก็ยังต้องมีอีกหลายคน แต่ไม่จำเป็นจะต้องจาระไนให้ทั่วไป เพราะการนอกจากที่กล่าวมาเป็นแต่การเล็กน้อย ขาดบ้างเหลือบ้างก็ไม่ขัดขวางอะไรนัก

เมื่อขุนพัฒน์มีคนทำการเต็มตามหน้าที่แล้ว ก็ลงมือเปิดการเล่นถั่วโปต่อไป การเล่นที่เล่นในบ่อนมี ๓ อย่างด้วยกัน คือ ถั่วใหญ่อย่าง ๑ โปปั่นอย่าง ๑ โปกำอย่าง ๑ ถั่วใหญ่นับว่าเป็นประธานของบ่อนเบี้ย เพราะเป็นการที่คนเล่นได้พร้อมกันมาก และเงินที่ได้เสียกันมากกว่าอย่างอื่น บ่อน ๑ มักจะมีถั่วใหญ่แต่วงเดียว ปูเสื่อผืนใหญ่สำหรับเล่นไว้กลางบ่อน มีขุนพัฒน์บางคนได้ลองตั้งถั่วใหญ่เป็น ๒ วง หวังจะให้คนเล่นได้มากขึ้น แต่ครั้นเล่นไปเห็นเสียเปรียบคนแทง เพราะคนแทงเลือกดูเห็นวงไหนเป็นเวลาถั่วตาย เจ้ามือเสียก็รุมกันเล่นแต่วงนั้น ไม่ไปเล่นวงที่ถั่วกิน ด้วยเหตุนี้ขุนพัฒน์จึงมักเล่นถั่วใหญ่แต่บ่อนละวงเดียว โปปั่นนั้นกระบวนเล่นสนุกพลิกแพลง มักชอบเล่นแต่นักเลงผู้ชาย และวงหนึ่ง คนเล่นไม่ได้มากเหมือนกับถั่วใหญ่ บ่อนหนึ่งจึงมีเล่นหลายวง แล้วแต่มีนักเลงมาเล่นพอจะตั้งวงได้นายบ่อนก็เอาเสื่อปูให้เล่นกันวงหนึ่ง ส่วนโปกำนั้นเป็นทำนองพ้นทางในระหว่างถั่วกับโปปั่น คือกำด้วยเบี้ยเหมือนกับถั่ว แต่วิธีแทงเป็นอย่างโป เป็นของคนที่มีทุนน้อยชอบเล่น เพราะถั่วกับโปปั่นนายบ่อนยอมให้เล่นเพียง

สลึง ๑ เป็นอย่างต่ำ แต่โปกำนั้นจะเล่นเพียง เพียงหรือ ๒ ไพ่ก็เล่นได้ จึงมักตั้งวงตอนของบ่อนแล้วแต่มีใครจะเล่นนายบ่อนก็ทำให้แทง (๑)

วิธีเล่นถั่วโปมีแต้มสำหรับแทงแต่ ๔ ประตูเท่านั้น คือแต้มหน่วย (คือ ๑) แต้ม ๒ แต้ม ๓ แต้มครบ (คือ ๔) ที่สำหรับแทงนั้นเอาเสื่อปู แล้วหมายเส้นเป็นแกงแนงอย่างนี้ × ช่องล่างตรงที่เจ้ามือนั่งหมายว่าประตูครบ ช่องข้างซ้ายมือหมายว่าประตูหน่วย ช่องบนตรงข้ามกับเจ้ามือหมายว่าประตู ๒ ช่องข้างขวาเจ้ามือหมายว่าประตู ๓ เข้าใจกันซึมทราบไม่ต้องเขียนแต้มบอกไว้ที่เสื่อ ลักษณะการเล่นถั่วนั้น เจ้ามือเอาเบี้ยราว ๑๐๐ จน ๒๐๐ เบี้ยมากองไว้ข้างหน้า คนเล่นประมาณว่าจะออกประตูไหน ก็วางเงินแทงประตูนั้น ตามวิธีแทงที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า เมื่อแทงแล้วเจ้ามือก็นับเบี้ยที่กองไว้แจงออกทีละ ๔ เบี้ย ๆ แล้วขีดไปจนเหลือเศษเป็นที่สุด ถ้าเศษเป็น ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือ ๔ แต้ม ไหนก็คือถั่วออกแต้มนั้น โปกำก็

---

(๑) โปกำเห็นจะเล่นแทนกำตัดที่เคยเล่นกันแต่โบราณ

จึงเบี้ยทำนองเดียวกัน ผิดกับถั่วแต่กองเบี้ยน้อยกว่า และปล่อยให้คนแทงเห็นกองเบี้ยแวบหนึ่ง พอล่อให้คาดแต้มแล้ว เอาถ้วยครอบกองเบี้ยเสียมิให้เห็น จนกระทั่งแทงเสร็จแล้ว จึงเปิดถ้วยออกนับเบี้ย ส่วนโปปั่นนั้น มีโปทองเหลือง รูป ๔ เหลี่ยม มีฝาครอบตัวมิดเหมือนกับกล่องที่ตัวโปมีช่อง ๔ เหลี่ยม พอใส่ลิ้นโปลงไปเต็มพอดี ไม่ให้ลิ้นโปพลิกไปทางไหนได้ ลิ้นโปนั้นรูปร่างเหมือนลูกบาศก์สลักทั้ง ๖ ด้าน และทาสีขาวซีก ๑ แดงซีก ๑ เหมือนกันทั้ง ๖ ด้าน วิธีที่เล่นเจ้ามือเอาลิ้นลงไปในโปไม่ให้คนแทงเห็น แล้วปิดฝาโปออกมาตั้งให้คนแทง ยอมให้คนแทงปั่นโปไปตามชอบใจ จนตกลงว่าจะตั้งตลับโปให้ด้านไหนตรงกับแต้มไหนแล้วจึงเปิด ถ้าสีลิ้นโปซีกขวาตรงกับช่องแต้มไหน ก็นับว่าโปออกแต้มนั้น วิธีเล่นถั่วโปเป็นดังกล่าวมานี้

ส่วนวิธีแทงถั่วโปมี ๕ อย่างด้วยกัน เรียกว่าแทงอ๋ออย่าง ๑ แทงเลี่ยมอย่าง ๑ แทงเหม็งอย่าง ๑ แทงชวอย่าง ๑ แทงกกอย่าง ๑

แทงอ๋อนั้น แทงประตูเดียว ถ้าถูกเจ้ามือใช้ ๓ ต่อ ถ้าออกแต้มอื่นเป็นกิน

แทงเลี่ยมนั้น แทงประตู ๑ ติดเผื่อประตู ๑ เช่น แทงเลี่ยม ๒ ติด ๓ ถ้าออก ๒ เจ้ามือใช้ ๒ ต่อ ถ้าออก ๓ เป็นเจ้า (คือเสมอตัว) ถ้าออกหน่วย ออกครบจึงกิน จะแทงแต้มไหนติดแต้มไหนแล้วแต่จะเลือกตามชอบใจ

แทงเหม็งนั้น แทงประตู ๑ ติดเผื่อ ๒ ประตู ถ้าถูกเจ้ามือใช้แต่ต่อเดียว ถ้าออกแต้ม ๒ ข้างเป็นเจ้า เจ้ามือกินแต่ออกแต้มตรงกันข้ามกับที่แทงประตูเดียว เช่นเหม็ง ๒ ถ้าออก ๒ เป็นถูก ออกหน่วยออกสามเป็นเจ้า เจ้ามือกินแต่ออกครบประตูเดียว

แทงชั่วนั้น แทงประตู ๑ ติดเผื่อ ๒ ประตูอย่างเหม็ง ผิดกันแต่ผู้แทงเลือกประตูให้กิน เช่นแทงชั่ว ๒ ติด ๓ ถ้าออก ๒ ถูก เจ้ามือใช้ต่อเดียว ถ้าออก ๓ ออกครบเจ้า กินแต่ออกหน่วยที่ตรงข้ามกับแต้มติดประตูเดียว

แทงกั๊กนั้น แทง ๒ ประตู ถ้าถูกประตูไหนก็ใช้ต่อเดียวเหมือนกัน ถ้าออก ๒ ประตูที่ไม่ได้แทงเป็นกิน

แต่เดิมวิธีเล่นถั่วยอมให้แทงแต่เหม็งกับกั๊ก มาชั้นหลังให้แทงทั้ง ๕ อย่างเหมือนกับโป เพราะฉะนั้นวิธีแทงถั่วกับโป จึงไม่ผิดกัน

เมื่อผู้แทงถูก เจ้ามือจะใช้ทรัพย์ให้ ชักหัวเบี้ยจากเงินที่ได้เรียกว่า ต๋ง เป็นส่วนลดร้อยละ ๑๐ ตามประเพณีที่เก็บอากรแต่โบราณมา ข้อนี้กล่าวกันว่า คนที่ไปเล่นถั่วโปนั้นน่ะ โดยจะแทงถูกที่กินที่เสมอไปก็หมดพก หมดที่ถูกขุนพัฒน์ต๋งนั้นเอง

แต่ฝ่ายขุนพัฒน์นั้น ที่จริงก็มีความยากอยู่ในหน้าที่และมีทางเสียที่จะต้องระวังอยู่มากหลายอย่าง เบื้องต้นแต่จะต้องคิดอ่านให้คนชอบมาเล่นเบี้ยที่บ่อนของตนให้มาก ถ้าคนพากันเบื่อไม่มาเล่นขุนพัฒน์ก็ต้องฉิบหาย เพราะฉะนั้นจึงต้องคิดล่อให้คนมาที่บ่อน เช่นติดตลาดยี่สารร้านรวงให้ครึกครื้น และหาเครื่องมโหรสพ มีงิ้วและละครเป็นต้นมาเล่นให้คนดูที่หน้าบ่อน ประสงค์จะให้คนไปดูแล้วเลยเข้าไปเล่นเบี้ย แต่ก่อนมาพวกเจ้าของละครหากินได้ด้วยรับเล่นตามบ่อนโดยมาก เรียกว่าเล่นงานเหมา เพราะเขาหาไปเล่นเหมาค่าจ้างกันเป็นคราวละ ๗ วัน หรือ ๑๐ วันเป็นกำหนด ขุนพัฒน์ยังจะต้องตรวจตราดูการในบ่อนของตนด้วยต้องหมั่นไปทุกวัน ต่อมีคนถุงเค้าที่ไว้ใจได้จริง ๆ จึงเว้น

ได้บ้าง เป็นครั้งเป็นคราว แต่ถึงอย่างไรก็ต้องระวังรักษา อย่าให้ความฉิบหายในเหตุ ๓ ประการเกิดขึ้นได้ คือ ฉิบหายด้วยธรรมดาเองประการ ๑ ฉิบหายด้วยแพ้ความรู้ผู้อื่นประการ ๑ ฉิบหายด้วยพวกของตนเองเป็นไส้ศึกประการ ๑ เหตุ ๓ ประการนี้ ถ้าเกิดมีขึ้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ขุนพัฒน์จำเป็นจะต้องแก้ไขด้วยอุบายอันใดให้สงบเรียบร้อยโดยเร็วจึงได้ ถ้าทิ้งไว้ช้าก็จะเหมือนแกล้งตัวเอง ให้รับความฉิบหายมากขึ้นทุกที

อันความฉิบหายที่เกิดขึ้นโดยธรรมเองนั้น เช่นถั่วใหญ่ก็ดี โปปั้นโปกำก็ดี บางคราวอาจตายลง คือกำออกไปหรือครอบออกไปที่ไร เขาก็พากันแทงถูกไม่มีเวลากินได้ ว่าตามที่เขาถือกัน เขาว่าเป็นเพราะถึงคราวซวย (คือคราวเสีย) ของขุนพัฒน์เป็นเวลาเฮง (คือรวย) ของคนแทงมาประจวบกันเข้าทั้ง ๒ ฝ่าย ตามคราวตามสมัยที่อาจจะเป็นได้จริงบ้างเช่นนี้ ลักษณะการแก้ไขก็ไม่เห็นมีอุบายอันใด เป็นแต่ขุนพัฒน์เห็นว่าเสียลงไปมาก ก็ไปนิมนต์พระมาสวดมนต์เย็นฉันเช้า สะเดาะเคราะห์หรือไหว้เจ้าเซ่นผีไปตามที่

ซักทำไปจนกว่าจะมีเวลารวยขึ้น ก็ได้ชื่อว่าสนเคราะห์หรือเจ้าหรือผู้ซึ่งเป็นที่นับถือของเขา ท่านช่วยแล้วก็เป็นอันแล้วกัน

ความข้อนี้ถ้าว่าตามความเห็นแล้ว ก็เห็นว่าถึงโดยจะไม่ต้องแก้ไขอันใดเลยก็คงกลับมีเวลารวยได้ เพราะการเล่นพนันย่อมมีเวลาได้และเวลาเสียเป็นคู่กันเป็นธรรมดาเช่นนี้ทั่วไปทุกอย่าง เพราะฉะนั้นถ้าใครเป็นนักเลงเล่นได้รวยแล้วไม่เลิกเสียยังขืนเล่นอยู่ร่ำไป ก็คงเสียลงบ้างเหมือนกัน อาศัยความที่เป็นธรรมดาเท่านี้ ไม่ต้องทำอะไรเลยก็คงมีเวลารวยขึ้นเอง ขอแต่ให้คนที่เล่นรวยแล้วนั้นกลับมาเล่นร่ำไป ก็คงเสียลงเป็นแท้ไม่ต้องสงสัยเลย

อันฉิบหายด้วยแพ้ความรู้ผู้อื่นนั้น คือธรรมดานักเลงที่เล่นเสียลงแล้ว ก็ย่อมคิดหาอุบายอย่างใดอย่างหนึ่งไปเล่นแก้ตัวร่ำไป เมื่อมีความคิดเห็นช่องเห็นทางที่จะรอดตัวได้อย่างใดก็ฝึกหัดไว้ให้ชำนิชำนาญแล้วจึงไปเล่น ถ้ารวยได้สมประสงค์ก็เลยถือเอาความรู้อันนั้นเป็นลัทธิทางที่จะเล่นต่อไป จะยกตัวอย่าง คือเช่นนักเลงบางเหล่าเขามักฝึกหัดวิธีลักเปิดโป หรือเปลี่ยนโปจนชำนิชำนาญคล่องแคล่ว

ทุกท่าแล้วเมื่อไปเล่น เขาลักเปิดโปให้เห็นว่าจะออกแต้มไหนเขาก็รวยทุกครั้ง กระบวนลักเปิดโปนี้คิดประดิษฐ์เป็นท่าทางต่าง ๆ เพื่อปรารถนาจะให้พ้นความไหวพริบของขุนพัฒน์ ถ้าขุนพัฒน์รู้เท่ากันถึงเขาท่าไหน เขาก็คิดยักเป็นท่าอื่นร่ำไป จนมีชื่อเสียงต่าง ๆ สำหรับท่านั้น ๆ เรียกว่าท่ามังกรชูแก้วก็มี เสือลากหางก็มีวงกา เหลียวหลังก็มีบังปิดแกนก็มี ก้าวแขนขออิแปะก็มี ผ้าแตะบ่าพลัดตกก็มียกกันดูห้อเถาก็มี เหล่านี้ล้วนท่าทางที่ฝึกหัดไว้ลักเปิดโปทั้งนั้น

การลักเปิดโปตามท่าทางต่าง ๆ นี้ เมื่อคราวแรก ๆ ขุนพัฒน์หรือคนทำโปคงไม่รู้เท่าถึงความรู้ของนักเลงเหล่านี้ก่อน เพราะกิริยาอาการที่จะลักเปิดโปโดยท่าทางอย่างใดก็ไม่สู้ผิดแผกแปลกไปจากกิริยาอาการของคนที่เล่นตามธรรมดานัก เพราะฉะนั้นก็ยากที่จะจับไหวพริบได้โดยเร็วต่อเมื่อไรได้เห็นเสียหนหนึ่ง หรือสองหนแล้ว นั่นแหละจึงจะรู้สึกได้ว่ากิริยาอาการอย่างนั้น ๆ เป็นลัทธิสำหรับลักเปิดโปของคนจำพวกนั้น ๆ เมื่อขุนพัฒน์คนใดถูกเข้ารู้สึก

แล้ว ทางที่จะแก้ไขก็มีแต่พาลวิพาลขวางทุบตีจับเอาตัวไว้ แล้วส่งไปยังเจ้าพนักงาน ไม่มีทางอื่นที่จะแก้ไขให้ดีกว่านี้ขึ้นไปได้ การลักเบี้ยโปนี้เป็นทางฉิบหายของขุนพัฒน์ได้อย่างหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ไม่ใคร่จะมีใครลักเบี้ยได้ เพราะขุนพัฒน์รู้เท่าเสียแทบทั้งนั้นแล้ว

อีกอย่างหนึ่งเรียกว่าการลักเปลี่ยนโป คือ เปลี่ยนลูกโปที่เล่น ถ้าเขาเปลี่ยนได้ก็เป็นทางฉิบหายสำคัญของขุนพัฒน์เหมือนกัน แต่รอดตัวที่เป็นการเปลี่ยนได้โดยยาก เพราะต้องมีพวกของขุนพัฒน์เป็นใจเล่นด้วย จึงจะลักเปลี่ยนได้ ถ้าลงเปลี่ยนโปได้บ่อนใด ความฉิบหายของขุนพัฒน์บ่อนนั้นก็เป็นอย่างร้ายแรงยากที่จะแก้ไขได้ เพราะจะจับไหวพริบอย่างใดก็ไม่ได้สักท่า ต่อเมื่อใดพิจารณาดูที่โปจึงจะรู้ได้ เพราะธรรมดาโปที่คนจำพวกนั้นเอามาเปลี่ยนย่อมมีกลไกทำไว้สำหรับให้เจ้าของสังเกตรู้ได้ว่าโปจะออกแต้มไหน เพราะฉะนั้นย่อมมีที่แปลกกับโปธรรมดา แต่ความรู้ที่จะลักเบี้ยโปหรือลักเปลี่ยนโปนี้ เดี๋ยวนี้ขุนพัฒน์รู้เท่าถึงท่าทางของความรู้ทั้ง ๒ อย่างเสียหมดแล้ว และบอกกิริยาอาการอย่างนั้น เป็นความรู้ที่เขาจะลักเบี้ยโปให้คนทำ

ไปเข้าใจรู้ไว้ทุกเสื่อ และเมื่อเวลาเลิกบ่อนก็ให้ถุงเค้าเก็บไป ลั่นกุญแจไว้เสียในหีบ ถ้าทำอย่างนี้ทุกวันไปก็เป็นพ้นความฉิบหายที่จะมีมาโดยทางนี้ได้

อันความฉิบหายเพราะพวกขุนพัฒน์เป็นไส้ศึกแก่คนแทงนั้น ก็คือ เช่นลักเปลี่ยนไปให้คนแทง หรือทำไปรู้แล้วนัดแนะบอกไปให้แก่คนแทง หรือกำถั่วใหญ่เบี้ยขึ้นเมื่องรู้ว่าจะออกนั้นออกนี้บอกใบ้แยบคายให้แก่คนแทง เล่นได้เงินไปแล้วแบ่งปันกันตามมากและน้อย เหล่านี้ก็เป็นทางความฉิบหายอีกอย่างหนึ่งซึ่งดูเหมือนจะร้ายแรงกว่าทุกอย่างที่กล่าวมาแล้ว เพราะคนของขุนพัฒน์แต่ละคน ๆ ก็เลือกล้วนแต่ที่ไว้เนื้อเชื่อใจได้แล้วทั้งนั้น เมื่อมาเกิดโกงขึ้นเช่นนั้นก็เป็นอันยากที่ขุนพัฒน์จะหยั่งรู้ มักจะถูกคดโกงเสียนานจึงจะทราบความระแคะระคายบ้าง แต่จับให้มั่นคงก็ยาก เพราะฉะนั้นความฉิบหายทางนี้ขุนพัฒน์จึงต้องระวังรักษาอยู่เป็นนิตย์ และมีความกลัวเกรงมากกว่าทางอื่น

ถ้าขุนพัฒน์มีความระวังหนทางแห่งความฉิบหายที่จะมาถึง และป้องกันไว้ได้แล้ว ถึงโดยจะได้เสียกันในกระบวนเล่นมากน้อยเท่าใด การเล่นถั่วโปนี้ขุนพัฒน์ก็คงมีแต่ได้เปรียบคนแทงไม่มีที่จะขาดทุน

ถ้าว่าทางข้างฝ่ายคนเหล่านั้นธรรมดานักเลงเล่นเบี้ย ลงได้เล่นแล้วมักหมกมุ่น เมื่อแทงเสียมาก็คิดหาอุบายไปเล่นแก้ตัวอีกไม่ใคร่รู้จักเข็ด คิดจะแก้ทางนี้เมื่อไปเล่นเสียก็กลับมาหาอุบายที่จะแก้ทางอื่นต่อไป สมกับคำที่เขาพูดกันว่า "ไม่ได้ด้วยเล่ห์สู้ด้วยกล ไม่ได้ด้วยมนต์สู้ด้วยคาถา" คำพูดอย่างนี้เป็นตรงกันกับนักเลงเล่นถั่วโปทีเดียว ที่สุดไปเล่นโดยฝีมือเสียหนักเข้าก็หันเข้าหาผู้วิเศษที่ยกตนว่าสำเร็จในทางสะระตะหรือบอกกระดานชัย หรือมีน้ำมันทาตาเห็นโปและอะไรต่ออะไรอีกหลายอย่าง ใครไปเล่นตามลัทธิของผู้ใดรวยมาก็ยกย่องสรรเสริญท่านผู้นั้นว่าวิเศษดีในทางนั้น ๆ ก็ตติศัพท์อื้อฉาวไปก็พากันเอามาเล่นต่อ ๆ ไปอีก ถ้าไปเล่นเสียลงสิ้นนับถือ ก็คิดหาในทางอื่นต่อไปไม่มีที่สุดลงได้ ถ้าจะมีความคิดเห็นเสียสักนิดเดียวว่า "ทางวิเศษอันใดมีจริงแล้ว ขุนพัฒน์จะกล้ายอมเสียเงินอากรรับตั้งโรงบ่อนเล่นมาได้จนทุกวันนี้และหรือ อีกประการ ๑ คนที่ได้ของวิเศษไปเล่นนั้นมีใครที่ร่ำรวยถึงตั้งตัวได้บ้างหรือไม่" ถ้าคิดได้ดังนี้ก็จะมีสติหาพากันฉิบหายด้วยการเล่นถั่วโปไม่

เรื่องเลิกบ่อนเบี้ย

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดแก้ไขวิธีการปกครองพระราชอาณาจักร เริ่มด้วยโปรดให้จัดการพระคลังก่อนอย่างอื่น พระราชประสงค์ซึ่งจะเลิกบ่อนเบี้ยมีมาแต่แรกจัดการพระคลัง แต่หากขัดข้องอยู่ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือประการที่ ๑ เงินภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินยังตกเรี่ยเสียหายอยู่มาก เงินหลวงที่ส่งมาถึงพระคลังมหาสมบัติไม่พอจ่ายใช้ในราชการ จึงโปรดให้ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ รวบรวมการภาษีอากรซึ่งแยกย้ายอยู่หลายกระทรวงต่างกันมาไว้ในกระทรวงพระคลัง เพื่อจะจัดการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินให้ได้มากขึ้น ถ้าจะเลิกหรือจะลดบ่อนเบี้ยในเวลาเงินผลประโยชน์แผ่นดินยังได้น้อย ก็จะกลับขาดผลประโยชน์แผ่นดิน เป็นปรปักษ์แก่การที่จัดอยู่ในเวลานั้น จึงต้องรอไว้ก่อน ประการที่ ๒ ในเวลาต่อมา เมื่อการหอรัษฎากรพิพัฒน์ค่อยเป็นระเบียบเรียบร้อย เงินภาษีอากรก็ทวีขึ้น แต่การที่จะเลิกบ่อนเบี้ยก็กลับยากขึ้น ด้วยเงินอากรบ่อนเบี้ย

ยิ่งทวีขึ้น กลายเป็นอากรประเภทที่เงินมากอย่าง ๑ เจ้าพนักงานในกระทรวงพระคลังไม่กล้ารับผิดชอบคิดลดเลิกบ่อนเบี้ย ด้วยเกรงเงินพระคลังจะไม่พอใช้จ่ายราชการแผ่นดิน เพราะเมื่อจัดการบ้านเมืองมาโดยลำดับ ถึงได้เงินผลประโยชน์แผ่นดินมากขึ้น รายจ่ายในราชการต่าง ๆ ก็มากขึ้นเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้การที่จะเลิกบ่อนเบี้ยจึงต้องรอมาอีกตอน ๑ จนถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ เสด็จดำรงตำแหน่งอธิบดี(๑) กระทรวงพระคลัง พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นรองอธิบดี กราบบังคมทูลรับที่จะคิดอ่านลดบ่อนเบี้ยลงตามพระราชประสงค์ มิให้ขัดขวางแก่ประโยชน์ของราชการบ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศเมื่อ ณ วันอังคาร เดือนอ้าย แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ กำหนดการลดบ่อนเบี้ยในปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑

(๑) ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังเป็นแต่อธิบดี พึ่งเลื่อนขึ้นเป็นเสนาบดีต่อ ร.ศ. ๑๑๑ พร้อมกับเสนาบดีที่ตั้งใหม่อีกหลายกระทรวง

ประกาศหอรัษฎากรพิพัฒน์

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์อธิบดีที่ ๑ ในกรมพระคลังมหาสมบัติ รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า การเล่นพนันต่าง ๆ ซึ่งชาวสยามเคยเล่นเป็นการสนุก และแข่งขันพนันกันด้วยทรัพย์สมบัติพัสดุเงินทองต่าง ๆ นั้น ที่เป็นการพนันของชาวสยามแท้ก็มีแต่ วิ่งม้า วิ่งวัว ชนนก ชนไก่ ชนปลา และไพ่ต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นต้น การเล่นโปถั่วนั้นเป็นวิชาพนันของจีน พวกจีนพากันเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพอาศัยทำมาหากินอยู่ในกรุงสยามได้ความผาสุก หากินอยู่ตามภูมิลำเนาแล้ว พากันก่อการเล่นโปถั่วซึ่งเป็นวิชาถนัดของตนชักชวนคนไทยให้หลงเล่นไปด้วย ทำให้เป็นการเสียทรัพย์เสียเวลาเสียประโยชน์การค้าขาย และทำให้สันดานหมกมุ่นไปในสิ่งซึ่งหาประโยชน์มิได้ เป็นการร้ายแรงยิ่งกว่าการเล่น

ซึ่งชาวสยามเคยเล่นกันมา เพราะฉะนั้นโปปั่วจึงเป็นวิชาของจีนนี้ เป็นวิชาอุปเท่ห์ที่มาชวนคนไทยให้เสียประโยชน์

บัดนี้ในแขวงกรุงเทพ ฯ มีโรงบ่อนใหญ่น้อยตั้งเล่นโปปั่วอยู่ในถนนใหญ่น้อย และละแวกตรอกลำน้ำลำคลองต่าง ๆ เป็นอันมาก และยังมีบ่อนย่อยเล็กน้อยเที่ยวตั้งแสวงหาผู้เล่นอยู่อีกมากกว่ามาก ได้ความตามบัญชีเจ้าพนักงานกรมพระคลังสินค้าว่า ในแขวงกรุงเทพ ฯ นี้ มีบ่อนใหญ่ตั้งเล่นโปปั่วประจำอยู่ ๑๒๖ ตำบล และยังมีบ่อนย่อยเล็ก ๆ อีกประมาณ ๒๗๗ ตำบล และประมาณมิได้แน่ เพราะบางที่ตั้งเล่นอยู่แต่ ๑๕ วันบ้าง เดือนหนึ่ง ๒ เดือน ๓ เดือนบ้าง แล้วเลิกเสีย หรือบางทีเล่นอยู่ตลอดปีบ้าง อาศัยเที่ยวเร่แสวงหาผู้เล่นในหมู่ประชุมชนได้ความดังนี้ จึงทรงพระราชดำริว่าการพนันคือโปปั่ววิชาของจีน ซึ่งเห็นว่าเป็นของชั่วชวนชาวสยามให้ประพฤติตนเป็นนักเลงหลงเล่นอยู่ทำให้เสียประโยชน์นั้น ควรจะผันผ่อนห้ามปรามเสียให้น้อยเบาบางจนเลิกเสียทั้งสิ้นได้โดยความเรียบร้อย แต่ครั้นจะห้ามปรามให้เป็นการเด็ดขาดให้เลิกเสียทีเดียวใน

ขณะเดียว พวกจีนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพอาศัยทำมาหากินอยู่ในกรุงสยาม เคยประพฤติชอบเล่นโปถั่วซึ่งเป็นการพนันสำหรับชาติอยู่จะได้ความร้อนลำบาก อาศัยพระราชดำริซึ่งทรงพระมหากรุณาแก่หมู่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เพื่อจะมิให้ชาวสยามริเป็นนักเลงหลงเล่นการพนันโปถั่วเพลิดเพลินไปให้เสียประโยชน์ และมิให้เป็นที่เดือดร้อนแก่พวกจีนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพอาศัยทำมาหากินอยู่ในกรุงสยามได้ความเดือดร้อน

จึงมีพระบรมราชโองการ มานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดีที่ ๑ ในกรมพระคลังมหาสมบัติ มีรับสั่งให้เจ้าพนักงานกรมพระคลังสินค้า ไปกะที่โรงบ่อนซึ่งเล่นโปถั่วอยู่ในแขวงกรุงเทพ ฯ ให้คงไว้เป็นที่เล่นของพวกจีนนักเลงซึ่งเคยเล่นบ้างพอสมควร นอกนั้นให้เลิกเสียมิให้เล่นต่อไป คือบ่อนใหญ่ตั้งเล่นโปถั่ว ๑๒๖ นั้น ให้คงเล่นอยู่แต่ ๗๖ ตำบล ให้เลิกเสีย ๕๙ ตำบล และบ่อนย่อยอีกประมาณ ๒๗๗ ตำบล ซึ่งเหลือประมาณนั้นให้เลิกเสียให้หมด

ต่อไปห้ามมิให้เล่นเป็นอันขาด และโรงบ่อนซึ่งอนุญาตให้คนเล่น เคยตั้งเล่นอยู่ในที่สถานใด ก็ให้ตั้งเล่นอยู่ในที่นั้น มิให้ย้ายแขวงย้ายตำบลไปได้ กำหนดให้เปิดการเล่นแต่เวลาโมงเช้าจนถึงเวลา ๕ ทุ่ม(๑) และเวลาที่เล่นนั้นให้มีโปลิศประจำอยู่ทุกบ่อนเพื่อมิให้จีนเจ้าของบ่อนทำความบังอาจล่วงเกินสิ่งใด แต่โดยอำนาจของเจ้าของบ่อนนั้น

การที่จะจัดให้เลิกโรงบ่อนนี้ กำหนดจะได้ลงมือตั้งแต่วันขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๕ ปีชวดยังเป็นนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ และต่อไปนั้นถ้าถึงวันกำหนดแล้ว ผู้หนึ่งผู้ใดบังอาจเล่นการพนันโปถั่วในที่ห้าม คือ ที่ให้เลิกเสียหรือในที่ที่ไม่ได้อนุญาตให้เล่น จับตัวได้พิจารณาเป็นสัตย์ให้ลงโทษตามพระราชกำหนดกฎหมาย

ประกาศมา ณ วันอังคาร เดือน ๑ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ เป็นวันที่ ๖๙๖๘ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

---

(๑) คือแต่ ๗ นาฬิกาก่อนเที่ยง จน ๑๑ นาฬิกาหลังเที่ยง

ตามประกาศบั่วควด พ.ศ. ๒๔๓๑ นี้ ลักษณะอากรบ่อนเบี้ยแก้ไขหลายอย่าง คือ

(๑) เดิมในจังหวัดกรุงเทพ ฯ (รวมทั้งเมืองนนทบุรีอันเขตต่ายเกี่ยวกับกรุงเทพ ฯ นั้น) มีจำนวนบ่อนเบี้ย ๔๐๓ บ่อน เลิกเสีย ๓๓๖ บ่อน คงให้เล่นต่อไปแต่ ๖๗ บ่อน และบ่อนทั้ง ๖๗ บ่อนนี้ให้มีที่ตั้งเป็นกำหนด คือ

บ่อนเบี้ยในบริเวณพระนคร ๑๓ ตำบล (๑)

๑. ท่าพระ
๒. แพลอยหลังวัดชนะสงคราม
๓. บางลำพู
๔. ริมโรงหวย (หน้าวังบูรพา)
๕. นอกกำแพง (อยู่ตรงกับวัดปรินายก)
๖. วัดราชบุรณ (ปลายถนนเฟื่องนคร)

---

(๑) ชื่อตำบลที่เรียกในหนังสือราชกิจจานุเบกษารู้ไม่ได้ว่าอยู่ที่ไหนหลายแห่ง ถามได้อธิบายจากพระยาสุนทรพิมลบ้าง พระอนุวัตน์ราชนิยมบ้าง พระอักษรสมบัติบ้าง

๗. ท่าเตียน

๘. โรงม้า (เดิมอยู่ริมสะพานช้างโรงสี แล้วย้ายไปอยู่ถนนเฟื่องนครตอนกลาง เมื่อทำโรงทหาร)

๙. ตลาดเสาชิงช้า

๑๐. บ้านลาว (สี่แยกถนนเจริญกรุง)

๑๑. บ้านหม้อ

๑๒. คอกโค (ริมบ้านแขก)

๑๓. ท้องน้ำ (แพจอดปากคลองหลอดริมท่าช้างวังหน้า)

บ่อนเบี้ยในท้องสำเพ็ง ๑๐ ตำบล

๑๔. สะพานหัน

๑๕. สำเพ็ง (กงสีล้ง)

๑๖. มาเก๊งอ๋าว (ตรอกเว้จขี้)

๑๗. ตลาดข้าวสาร

๑๘. ศาลเจ้าเก๊งเอียะ (ศาลเจ้าต้นไทร)

๑๙. ศาลเจ้าเก่า

ทุกท่าแล้วเมื่อไปเล่น เขาลักเบิกโปให้เห็นว่าจะออกแต้มไหนเขาก็รวยทุกครั้ง กระบวนลักเบิกโปนี้คิดประดิษฐ์เป็นท่าทางต่าง ๆ เพื่อปรารถนาจะให้พ้นความไหวพริบของขุนพัฒน์ ถ้าขุนพัฒน์รู้เท่ากันถึงเขาท่าไหน เขาก็คิดยักเป็นท่าอื่นร่ำไป จนมีชื่อเสียงต่าง ๆ สำหรับท่านั้น ๆ เรียกว่าท่ามังกรชูแก้วก็มี เสือลากหางก็มีวงกา เหลียวหลังก็มีบังบิดแกนก็มี ท้าวแขนขออิแปะก็มี ผ้าแตะบ่าพลัดตกก็มียกก้นดูห้อเถาก็มี เหล่านี้ล้วนท่าทางที่ฝึกหัดไว้ลักเบิกโปทั้งนั้น

การลักเบิกโปตามท่าทางต่าง ๆ นี้ เมื่อคราวแรก ๆ ขุนพัฒน์หรือคนทำโปคงไม่รู้เท่าถึงความรู้ของนักเลงเหล่านี้ก่อน เพราะกิริยาอาการที่จะลักเบิกโปโดยท่าทางอย่างใดก็ไม่สู้ผิดแผกแปลกไปจากกิริยาอาการของคนที่เล่นตามธรรมดานัก เพราะฉะนั้นก็ยากที่จะจับไหวพริบได้โดยเร็วต่อเมื่อไรได้เห็นเสียหนหนึ่ง หรือสองหนแล้ว นั่นแหละจึงจะรู้สึกได้ว่ากิริยาอาการอย่างนั้น ๆ เป็นลัทธิสำหรับลักเบิกโปของคนจำพวกนั้น ๆ เมื่อขุนพัฒน์คนใดถูกเข้ารู้สึก

แล้ว ทางที่จะแก้ไขก็มีแต่พาลรีพาลขวางทุบตีจับเอาตัวไว้แล้วส่งไปยังเจ้าพนักงาน ไม่มีทางอื่นที่จะแก้ไขให้ดีกว่านี้ขึ้นไปได้ การลักเบิดโปนี้เป็นทางฉิบหายของขุนพัฒน์ได้อย่างหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ไม่ใคร่จะมีใครลักเบิดได้ เพราะขุนพัฒน์รู้เท่าเสียแทบทั้งนั้นแล้ว

อีกอย่างหนึ่งเรียกว่าการลักเปลี่ยนโป คือ เปลี่ยนลิ้นโปที่เล่น ถ้าเขาเปลี่ยนได้ก็เป็นทางฉิบหายสำคัญของขุนพัฒน์เหมือนกัน แต่รอดตัวที่เป็นการเปลี่ยนได้โดยยาก เพราะต้องมีพวกของขุนพัฒน์เป็นใจเล่นด้วย จึงจะลักเปลี่ยนได้ ถ้าลงเปลี่ยนโปได้บ่อนใด ความฉิบหายของขุนพัฒน์บ่อนนั้นก็เป็นอย่างร้ายแรงยากที่จะแก้ไขได้ เพราะจะจับไหวพริบอย่างใดก็ไม่ได้สักท่า ต่อเมื่อใดพิจารณาดูที่โปจึงจะรู้ได้ เพราะธรรมดาโปที่คนจำพวกนั้นเอามาเปลี่ยนย่อมมีกลไกทำไว้สำหรับให้เจ้าของสังเกตรู้ได้ว่าโปจะออกแต้มไหน เพราะฉะนั้นย่อมมีที่แปลกกับโปธรรมดา แต่ความรู้ที่จะลักเบิดโปหรือลักเปลี่ยนโปนี้ เดี๋ยวนี้ขุนพัฒน์รู้เท่าถึงท่าทางของความรู้ทั้ง ๒ อย่างเสียหมดแล้ว และบอกกิริยาอาการอย่างนั้น เป็นความรู้ที่เขาจะลักเบิดโปให้คนทำ

ไปเข้าใจรู้ไว้ทุกเสื้อ และเมื่อเวลาเลิกบ่อนก็ให้ถุงเค้าเก็บไป ลั่นกุญแจไว้เสียในหีบ ถ้าทำอย่างนี้ทุกวันไปก็เปนพ้นความฉิบหายที่จะมีมาโดยทางนี้ได้

อันความฉิบหายเพราะพวกขุนพัฒน์ เปนไส้ศึกแก่คนแทงนั้น ก็คือ เช่นลักเปลี่ยนไปให้คนแทง หรือทำไปรู้แล้วนัดแนะบอกใบ้ให้แก่คนแทง หรือกำถั่วใหญ่เบี้ยขึ้นเมื่อรู้ว่าจะออกนั้นออกนี้บอกใบ้แยบคายให้แก่คนแทง เล่นได้เงินไปแล้วแบ่งปันกันตามมากและน้อย เหล่านี้ก็เปนทางความฉิบหายอีกอย่างหนึ่งซึ่งดูเหมือนจะร้ายแรงกว่าทุกอย่างที่กล่าวมาแล้ว เพราะคนของขุนพัฒน์แต่ละคน ๆ ก็เลือกล้วนแต่ที่ไว้เนื้อเชื่อใจได้แล้วทั้งนั้น เมื่อมาเกิดโกงขึ้นเช่นนั้นก็เปนอันยากที่ขุนพัฒน์จะหยั่งรู้ มักจะถูกคดโกงเสียนานจึ่งจะทราบความระแคะระคายบ้าง แต่จับให้มั่นคงก็ยาก เพราะฉะนั้นความฉิบหายทางนี้ขุนพัฒน์จึ่งต้องระวังรักษาอยู่เปนนิตย์ และมีความกลัวเกรงมากกว่าทางอื่น

ถ้าขุนพัฒน์มีความระวังหนทางแห่งความฉิบหายที่จะมาถึง และป้องกันไว้ได้แล้ว ถึงโดยจะได้เสียกันในกระบวนเล่นมากน้อยเท่าใด การเล่นถั่วโปนี้ขุนพัฒน์ก็คงมีแต่ได้เปรียบคนแทงไม่มีที่จะขาดทุน

ถ้าว่าทางข้างฝ่ายคนเหล่านั้นธรรมดานักเลงเล่นเบี้ยลงได้เล่นแล้วมักหมกมุ่น เมื่อแทงเสียมากก็คิดหาอุบายไปเล่นแก้ตัวอีกไม่ใคร่รู้จักเข็ด คิดจะแก้ทางนี้เมื่อไปเล่นเสียก็กลับมาหาอุบายที่จะแก้ทางอื่นต่อไป สมกับคำที่เขาพูดกันว่า "ไม่ได้ด้วยเล่ห์สู้ด้วยกล ไม่ได้ด้วยมนต์สู้ด้วยคาถา" คำพูดอย่างนี้เป็นตรงกันกับนักเลงเล่นถั่วโปทีเดียว ที่สุดไปเล่นโดยฝีมือเสียหนักเข้าก็หันเข้าหาผู้วิเศษที่ยกตนว่าสำเร็จในทางสะระตะหรือบอกกระดานชัย หรือมีน้ำมันทาตาเห็นโปและอะไรต่ออะไรอีกหลายอย่าง ใครไปเล่นตามลัทธิของผู้ใดรวยมาก็ยกย่องสรรเสริญท่านผู้นั้นว่าวิเศษดีในทางนั้น ๆ กิตติศัพท์อื้อฉาวไปก็พากันเอามาเล่นต่อ ๆ ไปอีก ถ้าไปเล่นเสียลงสิ้นนับถือ ก็คิดหาในทางอื่นต่อไปไม่มีที่สุดลงได้ ถ้าจะมีความคิดเห็นเสียสักนิดเดียวว่า "ทางวิเศษอันใดมีจริงแล้ว ขุนพัฒน์จะกล้ายอมเสียเงินอากรรับตั้งโรงบ่อนเล่นมาได้จนทุกวันนี้และหรือ อีกประการ ๑ คนที่ได้ของวิเศษไปเล่นนั้นมีใครที่ร่ำรวยถึงตั้งตัวได้บ้างหรือไม่" ถ้าคิดได้ดังนี้ก็จะมีสติหาพากันฉิบหายด้วยการเล่นถั่วโปไม่

เรื่องเลิกบ่อนเบี้ย

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดแก้ไขวิธีการปกครองพระราชอาณาจักร เริ่มด้วยโปรดให้จัดการพระคลังก่อนอย่างอื่น พระราชประสงค์ซึ่งจะเลิกบ่อนเบี้ยมีมาแต่แรกจัดการพระคลัง แต่หากขัดข้องอยู่ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือประการที่ ๑ เงินภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินยังตกเรี่ยเสียหายอยู่มาก เงินหลวงที่ส่งมาถึงพระคลังมหาสมบัติไม่พอจ่ายใช้ในราชการ จึงโปรดให้ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ รวบรวมการภาษีอากรซึ่งแยกย้ายอยู่หลายกระทรวงต่างกันมาไว้ในกระทรวงพระคลัง เพื่อจะจัดการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินให้ได้มากขึ้น ถ้าจะเลิกหรือจะลดบ่อนเบี้ยในเวลาเงินผลประโยชน์แผ่นดินยังได้น้อย ก็จะกลับขาดผลประโยชน์แผ่นดิน เป็นปรปักษ์แก่การที่จัดอยู่ในเวลานั้น จึงต้องรอไว้ก่อน ประการที่ ๒ ในเวลาต่อมา เมื่อการหอรัษฎากรพิพัฒน์ค่อยเป็นระเบียบเรียบร้อย เงินภาษีอากรก็ทวีขึ้น แต่การที่จะเลิกบ่อนเบี้ยก็กลับยากขึ้น ด้วยเงินอากรบ่อนเบี้ย

ยิ่งทวีขึ้น กลายเป็นอากรประเภทที่เงินมากอย่าง ๑ เจ้าพนักงานในกระทรวงพระคลังไม่กล้ารับผิดชอบคิดลดเลิกบ่อนเบี้ย ด้วยเกรงเงินพระคลังจะไม่พอใช้จ่ายราชการแผ่นดิน เพราะเมื่อจัดการบ้านเมืองมาโดยลำดับ ถึงได้เงินผลประโยชน์แผ่นดินมากขึ้น รายจ่ายในราชการต่าง ๆ ก็มากขึ้นเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้การที่จะเลิกบ่อนเบี้ยจึงต้องรอมาอีกตอน ๑ จนถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ เสด็จดำรงตำแหน่งอธิบดี(๑) กระทรวงพระคลัง พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นรองอธิบดี กราบบังคมทูลรับทำคิดอ่านลดบ่อนเบี้ยลงตามพระราชประสงค์ มิให้ขัดขวางแก่ประโยชน์ของราชการบ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเมื่อ ณ วันอังคาร เดือนอ้าย แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ กำหนดการลดบ่อนเบี้ยในปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑

---

(๑) ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังเป็นแต่อธิบดี พึ่งเลื่อนขึ้นเป็นเสนาบดีต่อ ร.ศ. ๑๑๑ พร้อมกับเสนาบดีที่ตั้งใหม่อีกหลายกระทรวง

ประกาศหอรัษฎากรพิพัฒน์

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์อธิบดีที่ ๑ ในกรมพระคลังมหาสมบัติ รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า การเล่นพนันต่าง ๆ ซึ่งชาวสยามเคยเล่นเป็นการสนุก และแข่งขันพนันกันด้วยทรัพย์สมบัติพัสดุเงินทองต่าง ๆ นั้น ที่เป็นการพนันของชาวสยามแท้ก็มีแต่ วิ่งม้า วิ่งวัว ชนนก ชนไก่ ชนปลา และไพ่ต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นต้น การเล่นโปถั่วนั้นเป็นวิชาพนันของจีน พวกจีนพากันเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพอาศัยทำมาหากินอยู่ในกรุงสยามได้ความผาสุก หากินอยู่ตามภูมิลำเนาแล้ว พากันก่อการเล่นโปถั่วซึ่งเป็นวิชาถนัดของตนขึ้นชักชวนคนไทยให้หลงเล่นไปด้วย ทำให้เป็นการเสียทรัพย์เสียเวลาเสียประโยชน์การค้าขาย และทำให้สันดานหมกมุ่นไปในสิ่งซึ่งหาประโยชน์มิได้ เป็นการร้ายแรงยิ่งกว่าการเล่น

ซึ่งชาวสยามเคยเล่นกันมา เพราะฉะนั้นโปถั่ววิชาของจีนนี้ เป็นวิชาอุปเท่ห์ที่มาชวนคนไทยให้เสียประโยชน์

บัดนี้ในแขวงกรุงเทพ ฯ มีโรงบ่อนใหญ่น้อยตั้งเล่นโปถั่วอยู่ในถนนใหญ่น้อย และละแวกตรอกลำน้ำลำคลองต่าง ๆ เป็นอันมาก และยังมีบ่อนย่อยเล็กน้อยเที่ยวตั้งแสวงหาผู้เล่นอยู่อีกมากกว่ามาก ได้ความตามบัญชีเจ้าพนักงานกรมพระคลังสินค้าว่า ในแขวงกรุงเทพ ฯ นี้ มีบ่อนใหญ่ตั้งเล่นโปถั่วประจำอยู่ ๑๒๖ ตำบล และยังมีบ่อนย่อยเล็ก ๆ อีกประมาณ ๒๗๗ ตำบล และประมาณมิได้แน่เพราะบางที่ตั้งเล่นอยู่แต่ ๑๕ วันบ้าง เดือนหนึ่ง ๒ เดือน ๓ เดือนบ้าง แล้วเลิกเสีย หรือบางที่เล่นอยู่ตลอดปีบ้าง อาศัยเที่ยวเร่แสวงหาผู้เล่นในหมู่ประชุมชนได้ความดังนี้ จึงทรงพระราชดำริว่าการพนันคือโปถั่ววิชาของจีน ซึ่งเห็นว่าเป็นของชั่วชวนชาวสยามให้ประพฤติตนเป็นนักเลงหลงเล่นอยู่ทำให้เสียประโยชน์นั้น ควรจะผันผ่อนห้ามปรามเสียให้น้อยเบาบางจนเลิกเสียทั้งสิ้นได้โดยความเรียบร้อย แต่ครั้นจะห้ามปรามให้เป็นการเด็ดขาดให้เลิกเสียทีเดียวใน

ขณะเดียว พวกจีนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพอาศัยทำมาหากินอยู่ในกรุงสยาม เคยประพฤติชอบเล่นโปถั่วซึ่งเป็นการพนันสำหรับชาติอยู่จะได้ความร้อนลำบาก อาศัยพระราชดำริซึ่งทรงพระมหากรุณาแก่หมู่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เพื่อจะมิให้ชาวสยามริเป็นนักเลงหลงเล่นการพนันโปถั่วเพลิดเพลินไปให้เสียประโยชน์ และมิให้เป็นที่เดือดร้อนแก่พวกจีนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพอาศัยทำมาหากินอยู่ในกรุงสยามได้ความเดือดร้อน

จึงมีพระบรมราชโองการ มานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดีที่ ๑ ในกรมพระคลังมหาสมบัติ มีรับสั่งให้เจ้าพนักงานกรมพระคลังสินค้า ไปกะที่โรงบ่อนซึ่งเล่นโปถั่วอยู่ในแขวงกรุงเทพ ฯ ให้คงไว้เป็นที่เล่นของพวกจีนนักเลงซึ่งเคยเล่นบ้างพอสมควร นอกนั้นให้เลิกเสียมิให้เล่นต่อไป คือบ่อนใหญ่ตั้งเล่นโปถั่ว ๑๒๖ นั้น ให้คงเล่นอยู่แต่ ๗๖ ตำบล ให้เลิกเสีย ๕๙ ตำบล และบ่อนย่อยอีกประมาณ ๒๗๗ ตำบล ซึ่งเหลือประมาณนั้นให้เลิกเสียให้หมด

ต่อไปห้ามมิให้เล่นเป็นอันขาด และโรงบ่อนซึ่งอนุญาตให้คนเล่น เคยตั้งเล่นอยู่ในที่สถานใด ก็ให้ตั้งเล่นอยู่ในที่นั้น มิให้ย้ายแขวงย้ายตำบลไปได้ กำหนดให้เปิดการเล่นแต่เวลาโมงเช้าจนถึงเวลา ๕ ทุ่ม(๑) และเวลาที่เล่นนั้นให้มีโปลิศประจำอยู่ทุกบ่อนเพื่อมิให้จีนเจ้าของบ่อนทำความบังอาจล่วงเกินสิ่งใด แต่โดยอำนาจของเจ้าของบ่อนนั้น

การที่จะจัดให้เลิกโรงบ่อนนี้ กำหนดจะได้ลงมือตั้งแต่วันขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๕ ปีชวดยังเป็นนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ และต่อไปนั้นถ้าถึงวันกำหนดแล้ว ผู้หนึ่งผู้ใดบังอาจเล่นการพนันโปถั่วในที่ห้าม คือ ที่ให้เลิกเสียหรือในที่ที่ไม่ได้อนุญาตให้เล่น จับตัวได้พิจารณาเป็นสัตย์ให้ลงโทษตามพระราชกำหนดกฎหมาย

ประกาศมา ณ วันอังคาร เดือน ๑ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ เป็นวันที่ ๖๙๖๘ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

---

(๑) คือแต่ ๗ นาฬิกาก่อนเที่ยง จน ๑๑ นาฬิกาหลังเที่ยง

ตามประกาศปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ นี้ ลักษณะอากรบ่อนเบี้ยแก้ไขหลายอย่าง คือ

(๑) เดิมในจังหวัดกรุงเทพ ฯ (รวมทั้งเมืองนนทบุรีอันเขตคาบเกี่ยวกับกรุงเทพ ฯ นั้น) มีจำนวนบ่อนเบี้ย ๔๐๓ บ่อน เลิกเสีย ๓๓๖ บ่อน คงให้เล่นต่อไปแต่ ๖๗ บ่อน และบ่อนทั้ง ๖๗ บ่อนนี้ให้มีที่ตั้งเป็นกำหนด คือ

บ่อนเบี้ยในบริเวณพระนคร ๑๓ ตำบล (๑)

๑. ท่าพระ

๒. แพลอยหลังวัดชนะสงคราม

๓. บางลำพู

๔. ริมโรงหวย (หน้าวังบูรพา)

๕. นอกกำแพง (อยู่ตรงกับวัดปรินายก)

๖. วัดราชบุรณ (ปลายถนนเฟื่องนคร)

---

(๑) ชื่อตำบลที่เรียกในหนังสือราชกิจจานุเบกษารู้ไม่ได้ว่าอยู่ที่ไหนหลายแห่ง ถามได้อธิบายจากพระยาสุนทรพิมลบ้าง พระอนุวัตน์ราชนิยมบ้าง พระอักษรสมบัติบ้าง

๗. ท่าเตียน

๘. โรงม้า (เดิมอยู่ริมสะพานช้างโรงสี แล้วย้ายไปอยู่ถนนเฟื่องนครตอนกลาง เมื่อทำโรงทหาร)

๙. ตลาดเสาชิงช้า

๑๐. บ้านลาว (สี่แยกถนนเจริญกรุง)

๑๑. บ้านหม้อ

๑๒. คอกโค (ริมบ้านแขก)

๑๓. ท้องน้ำ (แพจอดปากคลองหลอดริมท่าช้างวังหน้า)

บ่อนเบี้ยในท้องสำเพ็ง ๑๐ ตำบล

๑๔. สะพานหัน

๑๕. สำเพ็ง (กงสีล้ง)

๑๖. มาเก๊งอ๋าว (ตรอกเว็จขี้)

๑๗. ตลาดข้าวสาร

๑๘. ศาลเจ้าเก๊งเอียะ (ศาลเจ้าต้นไทร)

๑๙. ศาลเจ้าเก่า

๒๐. เล่งบวยเอี๋ย (ตรอกเจ๊สัวเนียม)

๒๑. ตลาดน้อย

๒๒. เซียนกง (เหนือวัดสำเพ็ง)

๒๓. ศาลเจ้าเนียกง (เหนือวัดสามจีน)

บ่อนเบี้ยนอกพระนครข้างทิศตะวันออก ๘ ตำบล

๒๔. บ้านบาตร

๒๕. ริมวัดสระเกษ

๒๖. สวนมะลิ

๒๗. ริมวัดสามง่าม

๒๘. บ้านตากแดด (คลองผดุง ใกล้สี่แยกมหานาค)

๒๙. บ้านหัวหมาก (คลองแสนแสบ)

๓๐. ริมวัดบำเพ็ญ (คลองแสนแสบ)

๓๑. คลองตัน (คลองแสนแสบ)

บ่อนเบี้ยนอกพระนครข้างทิศใต้ ๑๔ ตำบล

๓๒. สะพานเหล็ก (สะพานดำรงสถิตย์)

๓๓. ริมวัดสามจีน (หัวลำโพง)

๓๔. บ้านทวาย

๓๕. ริมวัดแก้วฟ้า (เชิงสะพานพิทยเสถียร)

๓๖. บางรัก

๓๗. ริมวัดทองธรรมชาติ

๓๘. บางน้ำชน

๓๙. ดาวคนอง

๔๐. ท้ายถนนตก

๔๑. บางโคล่

๔๒. บางแจงร้อน

๔๓. บางราชบุรณะ

๔๔. บางขุนเทียน

๔๕. บางเชือกหนัง

บ่อนเบี้ยนอกพระนครข้างทิศตะวันตก ๑๓ ตำบล

๔๖. บ้านขมิ้น

๔๗. ริมวัดอรุณ

๔๘. คลองบางกอกใหญ่ (ตลาดพลู)

๔๙. คลองบางกอกน้อย (แพจอดปากคลอง)

๕๐. ริมวัดบุปผาราม

๕๑. หน้าเก่ง (แพจอดใต้วัดกัลยาณมิตร)

๕๒. สะพานหก (คลองบางกอกใหญ่)

๕๓. ซินกั้ง (คลองภาษีเจริญ)

๕๔. บ้านหุนองแขม (คลองภาษีเจริญ)

๕๕. บางระมาด

๕๖. ริมวัดไชยพฤกษมาลา

๕๗. บางคูเวียง

บ่อนเบี้ยนอกพระนครข้างด้านเหนือ ๑๐ ตำบล

๕๘. บางยี่ขัน

๕๙. สามเสน

๖๐. บางกระบือ

๖๑. บางโพธิ์

๖๒. สี่แยกบางซื่อ

๖๓. สี่แยกบางเขน

๖๔. บางกรวย

๖๕. ตลาดขวัญ

๖๖. คลองเกร็ด

๖๗. บ้างกระแชง

(๒) เดิมอากรบ่อนเบี้ยผูกเป็นแขวง นายอากรจะตั้งบ่อนที่บ่อนและจะตั้งที่ตำบลไหน ในแขวงของตนก็ตั้งได้ตามชอบใจ ที่แก้ใหม่ให้ผูกอากรเป็นตำบลและเฉพาะบ่อนเดียว นายอากรผูกบ่อนตำบลไหนเล่นได้แต่ในบ่อนตำบลนั้น จะไปเล่นเบี้ยนอกบ่อน หรือเล่นเป็นหลายบ่อนไม่ได้ ฝ่ายข้างราษฎรจะเล่นเบี้ยก็ต้องไปเล่นที่ในบ่อน จะหานายอากรไปติดบ่อนที่บ้านเรือนดังแต่ก่อนไม่ได้ การที่จะกำหนดเขตแขวงของนายอากรบ่อนเบี้ย ยังคงใช้แต่สำหรับอนุญาตอากรการพนัน ซึ่งยังรวมอยู่กับอากรบ่อนเบี้ยด้วยกัน

(๓) แต่ก่อนมานายอากรจะเล่นเบี้ยเวลาใดใดก็เล่นได้ ที่แก้ใหม่ให้เปิดบ่อนเล่นเบี้ยได้แต่เวลาโมงเช้า (๗ ก.ท.) จน ๕ ทุ่ม (๑๑ ล.ท.) ต้องเลิก

(๔) ห้ามไม่ให้ราษฎรเล่นถั่วโปกันในเวลานักขัตฤกษ์ตรุษสงกรานต์ดังแต่ก่อน

(๕) ห้ามมิให้นายอากรบ่อนเบี้ยทำบ่ใช้ในบ่อน

(๖) ห้ามมิให้นายอากรรองทุนให้นักเลงเล่นเบี้ย(๑)

(๑) การห้ามมิให้นายยอากรรองทุนให้นักเลงเล่นเบี้ย บางทีจะห้ามมาแต่รัชกาลที่ ๓ แล้ว แต่ไม่ปรากฏกล่าวไว้ที่อื่น จึงลงไว้ตอนนี้

การที่จัดแก้ไขอากรบ่อนเบี้ยเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ ดังกล่าวมา เป็นการเปลี่ยนแปลงแต่เฉพาะบ่อนเบี้ยที่ในกรุงเทพ ฯ ส่วนบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองทั้งปวงยังให้คงเป็นไปตามเดิม เพราะเวลานั้นยังไม่ได้ลงมือจัดการเทศาภิบาลในหัวเมือง และรัฐบาลประสงค์จะทดลองดูเสียชั้นหนึ่งก่อนว่าเงินอากรบ่อนเบี้ยจะตกสักเท่าใด ถ้าไม่ตกมากเกินประมาณไป ก็จะได้คิดลดบ่อนเบี้ยให้ติดต่อกันไปอีก ครั้นจัดการแก้ไขแล้วเห็นเงินอากรบ่อนเบี้ยไม่ตกมากนัก จึงได้ตกลงเป็นยุติว่าต่อไปจะเลิกบ่อนเบี้ยปีละ ๑๐ บ่อนเป็นกำหนด

ถึงรัตนโกสินทร์ ศก ๑๐๘ ตรงกับปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดให้ประกาศเลิกบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพ ฯ อีก ๑๐ ตำบล คือ

๑. ตำบลคอกโค ในบริเวณพระนคร

๒. ตำบลริมวัดบุปผาราม

๓. ตำบลริมวัดทองธรรมชาติ

๔. ตำบลริมวัดบำเพ็ญ

๕. ตำบลบ้านตากแดด

๖. ตำบลบ้านหัวหมาก

๗. ตำบลบางกระบือ

๘. ตำบลบ้านหนองแขม

๙. ตำบลบ้านแจงร้อน

๑๐. ตำบลบางโคล่

คงเหลือบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ รวม ๕๗ ตำบล

ถึงรัตนโกสินทร์ ศก ๑๐๙ ตรงกับปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓ เลิกบ่อนในจังหวัดกรุงเทพ ฯ อีก ๑๐ ตำบล คือ

๑. ตำบลโรงม้า ในบริเวณพระนคร

๒. ตำบลริมวัดราชบุรณะ ในบริเวณพระนคร

๓. ตำบลแพลอยหลังวัดชนะสงคราม ในบริเวณพระนคร

๔. ตำบลบ้านบาตร

๕. ตำบลสวนมะลิ

๖. ตำบลศาลเจ้าเนียกง

๗. ตำบลบางน้ำชน

๘. ตำบลดาวคะนอง

๙. ตำบลบางเชือกหนัง

๑๐. ตำบลสี่แยกบางซื่อ

ฯ คงเหลือบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ในปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓ รวม ๔๗ ตำบล

ใน รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ ตรงกับปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ หาได้เลิกบ่อนเบี้ยไม่ เพราะรัฐบาลกำลังคิดวิธีใหม่ เหตุที่จะคิดวิธีใหม่นั้นเพราะมีนายอากรบ่อนเบี้ยพากันมาร้องต่อเจ้าพนักงานพระคลังว่า บ่อนที่ให้ผูกอยู่ในท้องที่ไม่เหมาะแก่การอากรบ้าง โรงบ่อนเล็กไม่พอแก่การเล่นบ้าง นายอากรจะแก้ไขอย่างใดก็ไม่ได้ ด้วยโรงบ่อนเป็นของเชลยศักดิ์ นายอากรเป็นแต่เช่าทำอากรไปชั่วปีหนึ่งๆรัฐบาลจึงคิดจะจัดการใหม่ คือจะทำเป็นโรงบ่อนของหลวงให้นาย

อากรเช่า สร้างให้ใหญ่โตมั่นคงพอแก่การ และเลือกที่สร้างให้เหมาะแก่การอากรให้ทุกแห่ง แต่รัฐบาลคิดเห็นอยู่อีกส่วน ๑ ว่า ถ้าสร้างโรงบ่อนให้ดีขึ้นเช่นนั้น คงจะยั่วให้คนเล่นเบี้ยมากขึ้น รัฐบาลมีประสงค์จะเลิกบ่อนเบี้ย จะกลับไปบำรุงให้ยิ่งเจริญขึ้นก็หาควรไม่ จึงยุติว่าจะสร้างบ่อนหลวงให้มีแต่น้อยบ่อน แล้วเลิกบ่อนอื่นเสียให้หมด ให้เงินอากรที่จะขึ้นทางบ่อนหลวงพอกลบลบกับจำนวนเงินที่จะขาด เพราะเลิกบ่อนอื่น โดยจะขาดก็อย่าให้มากนัก การสร้างบ่อนหลวงต้องทำอยู่ตลอดปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงมิได้เลิกบ่อนด้วยเหตุนี้

ถึงรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๑ ตรงกับปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ จัดการใหม่ดังกล่าวมา เลิกบ่อนบรรดาอยู่ในบริเวณพระนครทั้งหมด และเลิกบ่อนที่อื่น ๆ ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ อีกหลายตำบล รวมจำนวนบ่อนที่เลิกในปีนี้ ๓๑ ตำบล ให้คงเล่นเบี้ยแต่ในบ่อนของหลวง ๑๖ บ่อน คือ

๑. บ่อนสะพานหัน (บ่อนหัวเม็ด)

๒. บ่อนท้องสำเพ็ง

๓. บ่อนตลาดน้อย

๔. บ่อนตลาดข้าวสาร

๕. บ่อนสะพานเหล็ก

๖. บ่อนเล่งบวยเอี๊ย

๗. บ่อนหัวลำโพง

๘. บ่อนบ้านทวาย

๙. บ่อนบางรัก

๑๐. บ่อนคลองบางกอกใหญ่ (ตลาดพลู)

๑๑. บ่อนบางระมาด

๑๒. บ่อนบ้านขมิ้น

๑๓. บ่อนบางลำพู (ภายหลังเรียกบ่อนตลาดนางเลิ้ง)

๑๔. บ่อนสามเสน

๑๕. บ่อนตลาดขวัญ

๑๖. บ่อนปากเกร็ด

การแก้ไขคราวนี้ นอกจากลดจำนวนบ่อน เติมข้อบังคับห้ามมิให้นายอากรยอมให้เด็กเล่นเบี้ยด้วย

ในระหว่าง ร.ศ. ๑๑๒ จน ร.ศ. ๑๑๖ คือแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ จนปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ ไม่ได้มีการแก้ไขอากรบ่อนเบี้ย ด้วยรัฐบาลเห็นว่าบ่อนในกรุงเทพ ฯ ได้ลดลงมากแล้ว แต่บ่อนเบี้ยทางหัวเมืองยังไม่ได้จัดการลดหย่อนลงอย่างไรเลย เห็นว่าในชั้นนี้ควรจะจับลดเลิกบ่อนเบี้ยออกไปถึงหัวเมือง แต่หัวเมืองพึ่งลงมือจัดแก้ไขวิธีปกครองเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ คือปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงต้องรอการเทศาภิบาลให้พอลงระเบียบเรียบร้อยก่อน

อนึ่ง ในปีมะเส็งนี้กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์เสด็จออกจากตำแหน่งในกระทรวงพระคลัง เสนาบดีกระทรวงพระคลังต่อมาในระหว่างนั้นรับราชการอยู่ไม่ช้าต้องย้ายไปกระทรวงอื่น จนปีวอก พ.ศ. ๒๓๔๙ ทรงพระ-กรุณาโปรด ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราช-หฤทัย เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง จึงจับจัดการลดบ่อนเบี้ยต่อมาอีกตอน ๑

ในรัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๖ ตรงกับปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ อาศัยเหตุที่ได้รวมเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ เมืองนนทบุรี เมืองปทุมธานี เข้าในเทศาภิบาลมณฑลกรุงเทพ ฯ จึงเลิกบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ ทั้งหมด คงไว้แต่ที่เมืองสมุทรปราการบ่อน ๑ ที่ปากลัดเมืองนครเขื่อนขันธ์บ่อน ๑ รวมบ่อนทั้งมณฑลกรุงเทพ ฯ จึงมีแต่ ๑๘ บ่อนด้วยกัน

ถึงรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๗ ตรงกับปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ ลงมือเลิกบ่อนหัวเมืองแต่ปีนี้ คือ

มณฑลนครศรีธรรมราช	เลิกบ่อนเบี้ยหมดทั้งมณฑล
มณฑลชุมพร	เลิกบ่อนเบี้ยหมดทั้งมณฑล
มณฑลกรุงเก่า	เดิมมีบ่อนเบี้ย ๗๑ ตำบล เลิกเสีย ๒๒ ตำบล คงอยู่ ๔๙ ตำบล
มณฑลนครไชยศรี	เดิมมีบ่อนเบี้ย ๑๘ ตำบล เลิกเสีย ๒ ตำบล คงอยู่ ๑๖ ตำบล

มณฑลนครสวรรค์	เดิมมีบ่อนเบี้ย ๒๖ ตำบล เลิกเสีย ๘ ตำบล คงอยู่ ๑๘ ตำบล
มณฑลพิษณุโลก	เดิมมีบ่อนเบี้ย ๑๕ ตำบล เลิกเสียตำบล ๑ คงอยู่ ๑๔ ตำบล
มณฑลปราจิน	เดิมมีบ่อนเบี้ย ๓๓ ตำบล เลิกเสีย ๗ ตำบล คงอยู่ ๒๖ ตำบล (๑)
มณฑลนครราชสิมา	เดิมมีบ่อนเบี้ย ๑๑ ตำบล เลิกเสีย ๔ ตำบล คงอยู่ ๗ ตำบล
มณฑลจันทบุรี	เดิมมีบ่อนเบี้ย ๒๖ ตำบล เลิกเสีย ๒ ตำบล คงอยู่ ๒๔ ตำบล

---

(๑) จำนวนบ่อนเบี้ยมีอยู่เดิมในมณฑลนครสวรรค์ มณฑลนครไชยศรี มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีน มณฑลจันทบุรี ตามที่ลงไว้ไม่แน่นัก

มณฑลราชบุรี มณฑลภูเก็ต มณฑลบุรพา มณฑลจันทบุรี ๔ มณฑลนี้ยังหาได้เลิกไม่

จำนวนบ่อนเบี้ยหัวเมืองที่ได้เลิกเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ รวมเลิก ๒ มณฑล กับบ่อนอีก ๔๖ ตำบล และจัดการบ่อนหัวเมืองให้เหมือนกรุงเทพ ฯ คือให้เล่นได้แต่ที่ในบ่อนแห่งเดียวเป็นต้น

ถึงรัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๘ ตรงกับปีกุน พ.ศ. ๒๔๔๒ เลิกบ่อนในกรุงเทพ ฯ ๒ ตำบล คือ บ่อนตลาดข้าวสารตำบล ๑ บ่อนตลาดสำเพ็งตำบล ๑

ถึงรัตนโกสินทร์ ศก ๑๒๑ ตรงกับปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕ ลงมือจัดการแก้ไขอากรการพนัน ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ อากรการพนันนี้เดิมรวมอยู่ในอากรบ่อนเบี้ย คือนายอากรบ่อนเบี้ยเป็นผู้เก็บอากรการพนันในแขวงบ่อนเบี้ยของตนด้วย ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงแก้ไขลักษณะการปกครองพระราชอาณาจักร มีพระราชประสงค์จะเลิกวิธีให้มีผู้รับเหมาผูกขาดไปเก็บภาษีอากรเบียดเบียนหากำไรจากราษฎร จึงโปรดให้จัดกรมสรรพากรเป็นพนักงานเก็บภาษีอากร กรมสรรพากรในเก็บภาษีอากรในมณฑลกรุงเทพฯ กรมสรรพากร

นอกเก็บภาษีอากรในหัวเมืองมณฑลอื่นทั่วไป แล้วให้ส่งภาษีอากรอันเคยให้มีเจ้าภาษีนายอากรรับผูกขาดมายังกรมสรรพากรเป็นอย่าง ๆ โดยลำดับมา ในรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๑ นี้ โปรดให้ยกอากรการพนันตามหัวเมืองมาให้กรมสรรพากรนอกจัดเก็บ และต่อมาถึงรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๒ โปรดให้ยกอากรการพนันในมณฑลกรุงเทพ ฯ มาให้กรมสรรพากรในเป็นพนักงานเก็บ และโปรดให้แก้ไขวิธีอากรการพนันนั้น คงเก็บเงินอากรแต่การเล่นซึ่งได้เสียกันมากๆ เช่นเล่นไพ่เป็นต้น ส่วนการเล่นอันเป็นเครื่องรื่นเริงสำหรับมหาชน ดังเช่นวิ่งม้า วิ่งวัวคนและแข่งเรือเป็นต้นนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้เอาออกจากอากร ปล่อยให้ราษฎรเล่นได้ตามชอบใจหลายอย่าง

ถึงรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๒ ตรงกับปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๔๖ ต้องกลับตั้งบ่อนเบี้ยขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราชกับมณฑลชุมพรอีก แต่ให้แก้ลักษณะบ่อนเบี้ยในมณฑลภูเก็ต อันยังมิได้ลดหย่อนมาแต่ก่อนให้เป็นแบบเดียวกันทั้ง ๓ มณฑล เหตุที่จะต้องกลับตั้งบ่อนเบี้ยและจัดการแก้ไขดังกล่าวมานี้ เกิดแต่เรื่องพวกจีนกุลีทำการขุดแร่หาแร่อยู่

ตามเหมืองในมณฑลทั้ง ๓ นั้น แต่ก่อนมาเวลาว่างการเคยเล่นเบี้ยเป็นการรื่นเริงสำหรับแก้รำคาญ ครั้นห้ามเล่นเบี้ยเสีย พวกจีนกุลีก็พากันรวนเรไม่อยากจะอยู่ทำเหมืองสินค้าดีบุกตกต่ำไป จึงโปรดให้จัดการใหม่ คือ ให้มีบ่อนเบี้ยแต่เฉพาะตำบลที่มีจีนกุลีอยู่ทำเหมืองมาก ๆ มิให้มีบ่อนในที่อื่นนอกจากนั้น และให้เล่นเบี้ยได้แต่จีน นอกจากจีนมิให้ใครเล่นทั้ง ๓ มณฑล แต่ผ่อนให้เล่นอย่างนี้เพียง ๒ ปี ต่อมาเทศาภิบาลคิดหาการเล่นอย่างอื่นมิต่อแต้มและไพ่ผ่องเป็นต้นให้จีนกุลีเล่นแทนถั่วโปได้ ก็เลิกบ่อนเบี้ยอีก

ถึงรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔ ตรงกับปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลิกบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองอีก ให้เลิกหมดทีเดียว ๗ มณฑล ลดบ่อนเบี้ยลง ๔ มณฑล คือ

มณฑลภูเก็ต เลิกหมดทั้งมณฑล

มณฑลนครศรีธรรมราช เลิกหมดทั้งมณฑล

มณฑลชุมพร (คือมณฑลสุราษฎร์) เลิกหมดทั้งมณฑล

มณฑลพิษณุโลก	เลิกหมดทั้งมณฑล
มณฑลจันทบุรี	เลิกหมดทั้งมณฑล
มณฑลบูรพา	เลิกหมดทั้งมณฑล
มณฑลอุดร	เลิกหมดทั้งมณฑล
มณฑลกรุงเก่า	เลิก ๒๒ ตำบล
มณฑลนครไชยศรี	เลิก ๕ ตำบล
มณฑลราชบุรี	เลิก ๗ ตำบล
มณฑลปราจีนบุรี	เลิก ๑๐ ตำบล

ในมณฑลกรุงเทพฯ ก็โปรดให้เลิกบ่อนเบี้ยในปีมะเส็งนั้นอีก ๕ บ่อนคือ

๑. บ่อนบางระมาด

๒. บ่อนตลาดขวัญ

๓. บ่อนปากเกร็ด

๔. บ่อนป่ากลัด

๕. บ่อนเมืองสมุทรปราการ

ยังคงเหลือบ่อนเบี้ยในมณฑลกรุงเทพฯ ๑๓ บ่อน หัวเมืองยังมีบ่อนเบี้ยอยู่ ๔ มณฑล เป็นจำนวนบ่อนเบี้ยหัวเมืองเหลืออยู่หมดด้วยกัน ๒๒ บ่อน

ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ ตรงกับปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ โปรดให้เลิกบ่อนเบี้ยที่ยังมีอยู่ในหัวเมืองหมดทุกมณฑล คงเหลือบ่อนเบี้ยแต่ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ๑๓ บ่อน เพราะฉะนั้นเป็นอันหมดสิ้นบ่อนเบี้ยในหัวเมืองแต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ มา

ถึงตอนนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นจันทบุรีนฤนารถ เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ฯ

ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ตรงกับปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นปีที่สุดในรัชกาลที่ ๕ บ่อนเบี้ยซึ่งยังเหลืออยู่แต่ในกรุงเทพ ฯ ๑๑ ตำบลนั้น โปรดให้เลิกบ่อนเบี้ยที่บ้านขมิ้นตำบล ๑ กับบ่อนเบี้ยที่บ้านทวายตำบล ๑ รวมเป็น ๒ บ่อน ยังเหลือบ่อนเบี้ยมีต่อมาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ๙ บ่อน

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คงจัดการที่เลิกบ่อนเบี้ยต่อมา

ในรัตนโกสินทร์ศก ๑๓๐ ตรงกับปีกุน พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เลิกบ่อนเบี้ยที่ตลาดน้อยบ่อน ๑ กับบ่อนเบี้ยที่คลองบางกอกใหญ่บ่อน ๑ รวมเป็น ๒ ตำบล ถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๕ โปรดให้เลิกบ่อนเบี้ยที่สามเสนบ่อน ๑ กับบ่อนเบี้ยที่สะพานหันอีกบ่อน ๑ รวมเป็น ๒ ตำบล จึงเหลือบ่อนเบี้ยต่อมาแต่ ๕ ตำบล คือ

๑. บ่อนบางรัก

๒. บ่อนหัวลำโพง

๓. บ่อนเล่งบ่วยเอี๊ย

๔. บ่อนสะพานเหล็ก

๕. บ่อนตลาดนางเลิ้ง

ในระหว่างปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗ จนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ หาได้เลิกบ่อนเบี้ยไม่ เพราะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงพระคลังเตรียมการที่จะเลิกหวยและบ่อนเบี้ยให้หมดไปด้วยกัน จำนวนเงินหลวงจะต้องขาดถึงปีละ ๖,๗๕๕,๒๗๖ บาท จำต้องรวมเงินเหลือจ่ายประจำปีเตรียมไว้ทดแทนเงินที่จะตก จนกว่าผลประโยชน์แผ่นดินจะเจริญขึ้นในทางอื่น จึงต้องรอมาจนปีมะโรง พ.ศ.

๒๔๕๙ จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เลิกหวย เลิกหวยแล้วปี ๑ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลิกบ่อนเบี้ยพร้อมกันหมดทั้ง ๕ ตำบล และทรงตั้งพระราชบัญญัติห้ามมิให้ใครเล่นหวยเล่นถั่วโปในพระราชอาณาจักรต่อไปเป็นอันขาด

อากรบ่อนเบี้ยมีมาในเมืองไทย ตั้งแต่แรกตั้งขึ้นจนกระทั่งเลิก ถ้าจะประมาณเวลาก็ราวสัก ๒๐๐ ปี เงินอากรได้เป็นของหลวงอย่างสูงที่สุดเคยได้ในรัชกาลที่ ๕ ถึงปีละ ๖,๘๗๙,๕๒๖ บาท แต่ก็ไม่เป็นเหตุที่จะเปลี่ยนแปลงกระแสพระราชดำริที่จะเลิกบ่อนเบี้ยทิ้งปวงเสีย โดยมีพระราชประสงค์จะให้ไพร่บ้านพลเมืองได้เงินไว้ประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพให้เป็นประโยชน์แก่ตน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ลดจำนวนบ่อนเบี้ยโดยลำดับมาทั้ง ๒ รัชกาล ยอมให้เงินอากรตกต่ำลงโดยลำดับมา จนคงอยู่เพียง ๒,๘๘๖,๔๓๑ บาท ในปีที่สุดซึ่งมีบ่อนเบี้ย ก็ทรงสละขาดพระราชทานแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินโดยพระมหากรุณา อากรบ่อนเบี้ยจึงได้เลิกหมดสิ้น

กรุงสยามเมื่อวันที่ ๑ เมษายน ปีมะเส็ง พระพุทธศักราช ๒๔๖๐ ด้วยประการฉะนี้แล.

ตำนานหวย

ว่าด้วยเหตุที่จะเกิดเล่นหวยในเมืองไทย

วิธีเล่นหวยเกิดขึ้นในเมืองจีนดังกล่าวมาข้างต้น เกิดขึ้นแล้วไม่ช้าก็เข้ามาถึงเมืองไทย เรื่องมูลเหตุที่จะตั้งอากรหวยขึ้นในเมืองไทย มีในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้ดังนี้ ว่า "เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๗๔) น้ำมาก เมื่อปีมะโรง (พ.ศ. ๒๓๗๕) น้ำน้อยข้าวแพง ต้องซื้อข้าวต่างประเทศเข้ามาจ่ายขาย คนก็ไม่มีเงินจะซื้อข้าวกิน ต้องมารับจ้างทำงานคิดเอาข้าวเป็นค่าจ้าง เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่มีเงินจะส่ง ต้องเอาสินค้าใช้ค่าเงินหลวง ที่สุดจนจีนผูกปี้ก็ไม่มีเงินจะให้ ต้องเข้ามารับทำงานในกรุง ฯ จึงทรงพระราชดำริแคลงไปว่า เงินตราบัว เงินตราครุฑ เงินตราปราสาท(๑) ได้ทำใช้ออกไป

(๑) คือเงินบาทพดด้วงที่ทำเมื่อในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓

ก็มาก หายไปเสียหมด ทรงสงสัยว่าคนจะเอาเงินไปซื้อฝิ่นมาเก็บไว้ขายในนี้ จึงโปรดให้จับฝิ่นเผาฝิ่นเสียเป็นอันมาก ตัวเงินก็ไม่มีขึ้นมา และจีนหงพระศรีไชยบาน(๑) จึงกราบทูลว่า เงินนั้นตกไปอยู่ที่ราษฎรเก็บฝังดินไว้มากไม่เอาออกใช้ ถ้าอย่างนี้ที่เมืองจีนตั้งหวยขึ้นจึงมีเงินมา จึงโปรดให้จีนหงตั้งหวยขึ้น" ดังนี้ และมีในจดหมายเหตุอื่น(๒) แห่งหนึ่งว่า เจ้าสัวหงแรกออกหวยเมื่อเดือนยี่ ปีมะแม ก็ต้องด้วยกระแสพระราชนิพนธ์ จึงยุติได้เป็นแน่ว่า การเล่นหวยแรกมีขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะแม จุลศักราช ๑๑๙๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๘ ปี

เรื่องตำนานของการอากรหวย เล่ากันมาว่าเมื่อแรกเจ้าสัวหงทำอากรนั้นโรงหวยตั้งอยู่ในกำแพงเมืองใกล้สะพานหัน แล้วเลื่อนมาอยู่ที่หน้าวังบูรพาภิรมย์เดี๋ยวนี้ โรงหวยอยู่ตรงที่ว่านี้ตลอดมาจนในรัชกาลที่ ๕ เกิดไฟไหม้เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ จึงย้ายโรงหวยมาอยู่ที่ริมสะพานข้าม

---

(๑) ตำแหน่งเป็นนายอากรสุรา เรียกกันว่า เจ๊สัวหง

(๒) นายกล่ำกล่าวไว้ในกลอนเพลงยาวกำเนิดหวย

คลองหลอดเหนือประตูสามยอด ตลอดจนกระทั่งเลิกอากรหวยในรัชกาลปัจจุบันนี้

เจ๊สัวหงออกหวยเวลาเช้าวันละครั้ง ต่อมาไม่ช้าพระศรีวิโรจน์ ดิศ เห็นเจ๊สัวหงมีกำไร จึงกราบบังคมทูลขอตั้งหวยอีกโรงหนึ่ง โรงหวยของพระศรีวิโรจน์อยู่ทางบางลำพู ออกหวยเวลาค่ำวันละครั้ง หวยจึงมีเป็น ๒ โรง เรียกกันว่าโรงเช้าโรงหนึ่ง โรงค่ำโรงหนึ่ง ต่อมาหวยโรงพระศรีวิโรจน์ ทำการไม่เรียบร้อย ที่สุดอากรหวยจึงไปรวมอยู่ที่โรงเจ๊สัวหงแห่งเดียว เป็นต้นเหตุที่จะออกหวยเป็น ๒ เวลา และคงเรียกตามมูลเหตุเดิมว่า หวยโรงเช้าเวลาหนึ่ง หวยโรงค่ำเวลาหนึ่ง มาจนกระทั่งเลิกอากรหวยเงินอากรหวยนั้นได้ยินว่าเมื่อแรกตั้งอากรหวยในรัชกาลที่ ๓ เงินอากรราวปีละ ๒๐,๐๐๐ บาท เจ๊สัวหงจะได้ทำอยู่กี่ปี และผู้ใดจะได้ทำต่อมาหาทราบไม่ ปรากฏแต่ว่าต่อมาจัดเป็นอากรให้ว่าประมูลกันคราวละปีเหมือนกับอากรบ่อนเบีย และผู้ที่ได้เป็นนายอากรหวยมีบรรดาศักดิ์เป็นที่ขุนบานเบิกบุรีรัตน คนทั้งหลายจึงได้พากันเรียกนายอากรหวยว่า "ขุนบาน" (๑) เหมือน

---

(๑) ชื่อขุนบาลเบิกบุรีรัตน ดูทำนองเป็นชื่อคิดในรัชกาลที่ ๔

อย่างเรียกนายอากรบ่อนเบี้ยว่า "ขุนพัฒน์" ฉะนั้น เมื่อการออกหวยมีการประมูลกันเป็นอากร เงินหลวงก็เพิ่มทวีขึ้นโดยลำดับมา

เมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีผู้ขอผูกอากรหวยออกไปตั้งที่เมืองเพชรบุรีอีกแห่ง ๑ และที่กรุงเก่าอีกแห่ง ๑ แต่เล่นอยู่ได้ไม่ช้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาส ทรงสังเกตเห็นราษฎรพากันยากจนลงไป จึงโปรดให้เลิกหวยที่เมืองเพชรบุรี และที่กรุงเก่าเสีย แต่นั้นรัฐบาลก็มิได้ยอมอนุญาตให้เล่นหวยในหัวเมืองอีก ต่อมาหวยจึงมีแต่ที่ในกรุงเทพ ฯ แห่งเดียว

ว่าด้วยลักษณะหวยที่แรกเล่นในเมืองไทย

ตามที่ได้ความในหนังสือซือยัง ว่าแรกจะเกิดหวยขึ้นในเมืองจีน มีผู้เอาชื่อคนมาตั้งเป็นตัวหวย ๓๔ ตัว ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ครั้นต่อมามีผู้คิดเพิ่มเติมหวยขึ้นอีก ๒ ตัว เมื่อแรกหวยมีเข้ามาในเมืองไทยจึงมีจำนวนหวยเป็น ๓๖ ตัวด้วยกัน และหวย ๓๖ ตัวนั้น ในเมืองจีนเขาเรียกตามชื่อคนที่สมมติเอามาเป็นตัวหวย ที่โรงหวยทำ

เป็นฉากเขียนเครื่องหมายไว้หลายอย่าง เพื่อจะให้คนแทงรู้จักตัวหวย คือ

เขียนภาพรูปคนซึ่งสมมติเป็นตัวหวยอย่าง ๑

เขียนหนังสือจีนกำกับรูปภาพ บอกชื่อคนที่เป็นตัวหวยอย่าง ๑

เขียนรูปสัตว์อันสมมติว่าเป็นชาติก่อนของคนที่เป็นตัวหวยกำกับไว้ให้เป็นที่สังเกตด้วยอีกอย่าง ๑

แต่เมื่อเอาหวยเข้ามาเล่นในเมืองไทย ไทยอ่านหนังสือจีนไม่ออก และพูดภาษาจีนไม่ได้ เห็นแต่ฉากรูปหวยก็รู้ไม่ได้ว่าเป็นตัวไหน ๆ เจ้าสัวหงจึงคิดอ่านเอาตัวอักษรไทยเข้าหมายกำกับ เพื่อให้ไทยรู้จักตัวหวย ดังนี้ คือ

อักษร ก หมายตัวอุปราช ชื่อสามหวย ชาติเป็นชะนี

อักษร ข หมายตัวนายทหาร ชื่อง่วยโป๊ ชาติเป็นเต่า

อักษร ฃ หมายตัวขุนนางผู้ใหญ่ที่จอหงวน ชื่อเจียมกวย ชาติเป็นปลา

อย่างเรียกนายอากรบ่อนเบี้ยว่า "ขุนพัฒน์" ฉะนั้น เมื่อการออกหวยมีการประมูลกันเป็นอากร เงินหลวงก็เพิ่มทวีขึ้นโดยลำดับมา

เมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีผู้ขอผูกอากรหวยออกไปตั้งที่เมืองเพชรบุรีอีกแห่ง ๑ และที่กรุงเก่าอีกแห่ง ๑ แต่เล่นอยู่ได้ไม่ช้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาส ทรงสังเกตเห็นราษฎรพากันยากจนลงไป จึงโปรดให้เลิกหวยที่เมืองเพชรบุรี และที่กรุงเก่าเสีย แต่นั้นรัฐบาลก็มิได้ยอมอนุญาตให้เล่นหวยในหัวเมืองอีก ต่อมาหวยจึงมีแต่ที่ในกรุงเทพ ฯ แห่งเดียว

ว่าด้วยลักษณะหวยที่แรกเล่นในเมืองไทย

ตามที่ได้ความในหนังสือซื่อยัง ว่าแรกจะเกิดหวยขึ้นในเมืองจีน มีผู้เอาชื่อคนมาตั้งเป็นตัวหวย ๓๔ ตัว ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ครั้นต่อมามีผู้คิดเพิ่มเติมหวยขึ้นอีก ๒ ตัว เมื่อแรกหวยมีเข้ามาในเมืองไทยจึงมีจำนวนหวยเป็น ๓๖ ตัวด้วยกัน และหวย ๓๖ ตัวนั้น ในเมืองจีนเขาเรียกตามชื่อคนที่สมมติเอามาเป็นตัวหวย ที่โรงหวยทำ

เป็นฉากเขียนเครื่องหมายไว้หลายอย่าง เพื่อจะให้คนแทงรู้จักตัวหวย คือ

เขียนภาพรูปคนซึ่งสมมติเป็นตัวหวยอย่าง ๑

เขียนหนังสือจีนกำกับรูปภาพ บอกชื่อคนที่เป็นตัวหวยอย่าง ๑

เขียนรูปสัตว์อันสมมติว่าเป็นชาติก่อนของคนที่เป็นตัวหวยกำกับไว้ให้เป็นที่สังเกตด้วยอีกอย่าง ๑

แต่เมื่อเอาหวยเข้ามาเล่นในเมืองไทย ไทยอ่านหนังสือจีนไม่ออก และพูดภาษาจีนไม่ได้ เห็นแต่ฉากรูปหวยก็รู้ไม่ได้ว่าเป็นตัวไหน ๆ เจ้าสัวหงจึงคิดอ่านเอาตัวอักษรไทยเข้าหมายกำกับ เพื่อให้ไทยรู้จักตัวหวย ดังนี้ คือ

อักษร ก หมายตัวอุปราช ชื่อสามหวย ชาติเป็นชะนี

อักษร ข หมายตัวนายทหาร ชื่อง่วยโป๊ ชาติเป็นเต่า

อักษร ฃ หมายตัวขุนนางผู้ใหญ่ที่จอหงวน ชื่อเจียมกวย ชาติเป็นปลา

อักษร ก หมายตัวผู้หญิงชาวตลาดสองคน ชื่อ หะตั๋ง ชาติเป็นหอยแครง

อักษร ค หมายตัวภรรยาเจ้าเมืองชื่อเม่งจู ชาติเป็นปลาตะเพียน

อักษร ฆ หมายตัวหลวงจิ้น ชื่อยิกซัว ชาติเป็นไก่

อักษร ง หมายตัวนายทหารโจร ชื่อจิเกา ชาติเป็นสิงโต

อักษร จ หมายตัวนางชี ชื่ออันสะ ชาติเป็นแมวป่า

อักษร ฉ หมายตัวคนฆ่าหมูขาย ชื่อจิ่ตก ชาติเป็นแมวลาย

อักษร ช หมายตัวหลเมือง ชื่อฮกซุน ชาติเป็นสุนัข

อักษร ซ หมายตัวคนใช้ ชื่อแซหงวน ชาติเป็นไก่

อักษร ฌ หมายตัวขุนนาง ชื่อฮวยกัว ชาติเป็นไก่ฟ้า

อักษร ญ หมายตัวคนใช้ของเจ้าเมือง ชื่อย่องเซ็ง ชาติเป็นห่าน

อักษร ฎ หมายตัวหลวงจีนเป็นที่ปรึกษา ชื่อ กวางเหม็ง ชาติเป็นม้า

อักษร ฏ หมายตัวคนแจวเรือจ้าง ชื่อปึกติด ชาติเป็นหมู

อักษร ฐ หมายตัวขุนนาง ชื่อพันกุ้ย ชาติเป็นหอยสังข์

อักษร ฑ หมายตัวนางงาม ชื่อเซียงเจี่ยว ชาติเป็นนกอีแอ่น

อักษร ฒ หมายตัวเจ้าเมือง ชื่อไท่เผง ชาติเป็นมังกร

อักษร น หมายตัวหลวงจีน ชื่อเทียนสิน ชาติเป็นปู

อักษร บ หมายตัวหลวงจีน ชื่อแจหลี ชาติเป็นตะพาบน้ำ

อักษร ป หมายตัวพลเมือง ชื่อกังสือ ชาติเป็นงู

อักษร ค หมายตัวผู้หญิงชาวตลาดสองคน ชื่อหะตั๋ง ชาติเป็นหอยแครง

อักษร ฅ หมายตัวภรรยาเจ้าเมืองชื่อเม่งฐ ชาติเป็นปลาตะเพียน

อักษร ฆ หมายตัวหลวงจีน ชื่อยิดซัว ชาติเป็นไก่

อักษร ง หมายตัวนายทหารโจร ชื่อจิเกา ชาติเป็นสิงโต

อักษร จ หมายตัวนางชี ชื่ออันสือ ชาติเป็นแมวป่า

อักษร ฉ หมายตัวคนฆ่าหมูขาย ชื่อจีติด ชาติเป็นแมวลาย

อักษร ช หมายตัวพลเมือง ชื่อฮกซุน ชาติเป็นสุนัข

อักษร ซ หมายตัวคนโซ ชื่อแซหงวน ชาติเป็นไก่

อักษร ฌ หมายตัวขุนนาง ชื่อฮวยกัว ชาติเป็นไก่ฟ้า

อักษร ญ หมายตัวคนใช้ของเจ้าเมือง ชื่อย่องเซ็ง ชาติเป็นห่าน

อักษร ฅ หมายตัวหลวงจีนเป็นที่ปรึกษา ชื่อกวางเหม็ง ชาติเป็นม้า

อักษร ต หมายตัวคนแจวเรือจ้าง ชื่อปักติ๊ค ชาติเป็นหมู

อักษร ถ หมายตัวขุนนาง ชื่อพันกุ้ย ชาติเป็นหอยสังข์

อักษร ท หมายตัวนางงาม ชื่อเซียงเจียว ชาติเป็นนกอีแอ่น

อักษร ธ หมายตัวเจ้าเมือง ชื่อไท้เผง ชาติเป็นมังกร

อักษร น หมายตัวหลวงจีน ชื่อเทียนสิน ชาติเป็นปู

อักษร บ หมายตัวหลวงจีน ชื่อแจหลี ชาติเป็นตะพาบน้ำ

อักษร ป หมายตัวพลเมือง ชื่อกังสือ ชาติเป็นงู

อักษร ผ หมายตัวคนตกเบ็ด ชื่ออิวหลี ชาติเป็นเหยี่ยว

อักษร ฝ หมายตัวคนโซ ชื่อง่วนกุ้ย ชาติเป็นกุ้งฝอย

อักษร พ หมายตัวคนโซ ชื่อกิคขึ้น ชาติเป็นแกะ

อักษร ฟ หมายตัวลูกเขยเจ้าเมือง ชื่อเกาก๊วชาติเป็นกา

อักษร ภ หมายตัวโจรที่เป็นแม่ทัพ ชื่อคุณซัวชาติเป็นเสือ

อักษร ม หมายตัวขุนนางนายทหาร ชื่อหันหุนชาติเป็นควาย

อักษร ย หมายตัวขุนนาง ชื่อฮ่องซุน ชาติเป็นนกยูง

อักษร ร หมายตัวน้องสาวเจ้าเมือง ชื่อกิมเง็กชาติเป็นผีเสื้อ

อักษร ล หมายตัวหลวงจีน ชื่อเทียนเหลียง ชาติเป็นปลาไหล

อักษร ว หมายตัวหลวงจีน ชื่อแชหุน ชาติเป็นนกกระสา

อักษร ส หมายตัวขุนนาง ชื่อฮะไฮ้ ชาติเป็นกบ

อักษร ห หมายตัวคนขายถ่าน ชื่อข้องหลิม ชาติเป็นผึ้ง

อักษร ฬ หมายตัวคนโซ ชื่อง่วนกิด ชาติเป็นเนื้อทราย

อักษร อ หมายตัวนักเรียน ชื่อบ้วนกิ่ม ชาติเป็นงูดิน

อักษร ฮ หมายตัวขุนนางนายทหารรักษาด่าน ชื่อเจี๊ยสูน ชาติเป็นหมูป่า

เพราะเหตุที่เอาอักษรไทยเข้ากำกับดังนี้ รัฐบาลจึงเรียกว่า "อากรหวย ก.ข." และพวกไทยที่เล่นหวยจึงมักเรียกตัวหวยด้วยชื่อตัวอักษร และชื่อจีนกำกับกันดังเช่นว่า "กอสามหวย ข้องง่วยโป๊ สอฮะไฮ้" เป็นต้น บางตัวก็เอาคำไทยใช้แทนชื่อจีน เช่นว่า "จอหลวงชีฉอขายหมู ตอเรือจ้าง" บางตัวก็เอาภาษาไทยเข้าแทน

ที่เดียว ดังเช่น "ผอผี ฝอฝน ฟอไฟ" ฉะนี้ก็มี แต่ส่วนจีน ถึงจีนในเมืองนี้เขาเรียกชื่อตัวหวยแต่ตามภาษาจีนว่า "สามหวย" และ "ง่วยโป๊" เป็นต้น หาได้เรียกตัวอักษรไทยด้วยไม่ ได้ยินว่าเมื่อจีนเอาหวยเข้าไปตั้งเล่นในกรุงกัมพูชา ไม่ได้เอาอักษรเขมรเข้ากำกับตัวหวยอย่างในเมืองไทย เอารูปสัตว์ชาติหวยออกเป็นตัวหวยให้แทง ท่านองเขมรก็เห็นจะเรียกชื่อตัวหวยตามชื่อสัตว์นั้น ๆ ในภาษาเขมร แต่ส่วนจีนในเมืองเขมรก็เรียกชื่อหวยตามภาษาจีนเหมือนกับที่อื่น

ได้ยินเล่ากันมาว่า หวยครั้งเจ๊สัวหงนั้น เขียนฉากรูปตัวหวยมีเครื่องหมายพร้อมทุกอย่างแขวนไว้ให้คนดูชุด ๑ และมีป้ายตัวหวยสำหรับออก ทำเป็นป้ายย่อม ๆ เขียนแต่ชื่อหวยด้วยอักษรจีน และเขียนอักษรไทยที่หมายตัวหวยไว้ในป้ายนั้นเอาเก็บซ่อนไว้ในห้องข้างในโรงชุด ๑ ถึงเวลาจะให้คนแทงหวย เจ๊สัวหงก็เลือกป้ายใส่ถุงมาแขวนป้าย ๑ ใครจะแทงหวยต้องไปแทงที่โรงหวย กำหนดให้แทงได้ตัวละบาท ๑ เป็นอย่างมาก มีเสมียนนั่งคอยอยู่

หน้าโรง ใครจะแทงตัวไหนเท่าไรก็ไปบอกเสมียน เสมียนรับเงินไว้แล้วก็เขียนโพยหวยให้เป็นสำคัญแก่ผู้แทง ว่าได้แทงตัวนั้น ๆ เท่านั้น ๆ ครั้นแทงกันเสร็จแล้ว ได้เวลาเจ้าสัวหงก็ออกมาชักป้ายตัวหวยออกจากถุงให้คนรู้ว่าหวยออกตัวไหน ถ้าใครแทงถูกก็เอาโพยไปขึ้นเอาเงินที่เสมียนใช้ให้ ๓๐ ต่อ แต่ไม่คืนทุนเดิมให้ เพราะฉะนั้นผู้ที่ถูกคงได้แต่ ๒๙ ต่อ ส่วนผู้ที่แทงผิดนายอากรก็เอาเงินเสียหมด

กล่าวกันว่าครั้งเมื่อคนยังต้องไปแทงหวยถึงที่โรงหวยนั้น ถึงเวลาแทงหวยมีคนไปประชุมกันอยู่ที่หน้าโรงหวยวันละมาก ๆ มักมีคนร้องขอให้นายอากรบอกเค้าเงื่อนบ้าง ว่าเอาหวยตัวไหนออก นายอากรจะเอาใจคนแทงจึงบอกใบ้พรางให้คิดบ้าง ก็ถูกใจคนแทง ทีหลังมาถ้านายอากรไม่บอกใบ้ให้ คนก็ไม่พอใจ นายอากรจึงต้องหาคนไว้สำหรับคิดใบ้บอกคนแทงทุก ๆ วัน เลยเป็นประเพณีมา แต่ผู้ที่คิดใบ้ก็หารู้ว่านายอากรจะออกหวยตัวไหนไม่ จึงกลายเป็นแต่ใบ้สำหรับลวงคนแทงเท่านั้น

อนึ่ง เมื่อแรกเอาหวยมาเล่นในเมืองนี้ เล่นเต็มตามแบบจีนคือในหวย ๓๖ ตัวนั้น ถ้าออกตัวใดแล้ว ต้องเว้นหวยตัวนั้นและตัวอื่นที่มีชื่อพ้องกันเสีย ๓ วัน จึงจะเอากลับมาออกได้อีก จะยกตัวอย่างดังออกตัว ข. แจหลีแล้ว ต้องเว้นตัว ข. แจหลี ตัว ผ. เอี๋ยวหลี จะออกภายใน ๓ วันไม่ได้ฉะนี้เป็นต้น เล่ากันว่าเมื่อหวยยังมี ๒ โรง เจ้าสัวหงออกตัว ง. จีเกา มีคนแทงไม่ยอมให้เงิน ท่านองจะหาว่าเป็นตัวพ้องกับ ฬ. เกากัว หรือ ฉ. จีติด ที่ได้ออกแล้วหรืออย่างไรอย่างหนึ่ง เกิดวิวาทถึงจะตีรันฟันแทงกันครั้ง ๑ ฝ่ายข้างโรงพระศรีวิโรจน์ก็เกิดเหตุด้วยเรื่องออกตัว ธ. ไท้เผงครั้ง ๑ แต่จะเป็นเหตุอย่างไรหาปรากฏไม่ ถึงรัฐบาลต้องว่ากล่าวจึงตกลงลดตัวหวยเสีย ๒ ตัว คงให้มีแต่ ๓๔ ตัว แต่ยอมให้ออกติดต่อกันได้ ไม่ต้องเว้น ๓ วันตามแบบจีน จึงได้ยกตัว ง. จีเกา และตัว ธ. ไท้เผง อันเป็นตัวเกิดความเสีย ไม่ได้ออกแต่นั้นมา

ลักษณะหวยเมื่อแรกตั้ง ได้ความดังกล่าวมานี้ ครั้นล่วงเวลามาเมื่อคนชอบเล่นมากขึ้น และประมูลเงินอากรมากขึ้น นายอากรขอขยายการให้คนแทงหวยได้สะดวกขึ้น

กว่าแต่ก่อน จึงได้เกิดมีเสมียนหวยเที่ยวตั้งร้านรับแทงหวยในที่อื่น ๆ แล้วเกิดจัดแขวงหวยมีผู้รับช่วงไปเที่ยวตั้งร้านให้ราษฎรแทงหวยทั่วทุกตำบลในจังหวัดกรุงเทพ ฯ การอากรหวยก็ค่อยขยายรูปโดยลำดับมา จนลักษณะการอากรหวยเป็นเช่นปรากฏในชั้นหลัง ดังจะกล่าวต่อไปนี้

ว่าด้วยลักษณะอากรหวย

อากรหวยผิดกับอากรอื่นเป็นข้อสำคัญในเบื้องต้นที่อากรหวยต้องว่าประมูลทีหลังภาษีอากรอย่างอื่น ๆ หมด มักจะตกลงรู้ว่าใครจะเป็นนายอากรก่อนขึ้นปีใหม่เพียง ๒ วันเท่านั้นเพราะถ้าตกลงก่อนหลายวันนัก นายอากรเก่ากลัวคนในโรงหวยจะเอาใจออกห่างไปเข้ากับนายอากรใหม่ บอกเค้าเงื่อนให้แทงหวยถูก จึงต้องว่าอากรหวยทีหลังอากรอื่น

อนึ่ง การออกหวยมีทางเสียที่ต้องระวังมากกว่าทำบ่อนเบี้ยหลายอย่างด้วย ลักษณะการเล่นพนันที่มีเจ้ามือผิดกันเป็น ๒ ชนิด ชนิด ๑ เจ้ามือไม่สามารถจะรู้ผลได้ก่อนดังเช่นถั่วก็ดีหรือโปก็ดี เจ้ามือไม่สามารถจะรู้หรือกำหนดล่วงหน้าได้ว่าจะออกแต้มใด การเล่นชนิดนี้ที่จะได้เสียแล้วแต่ลักษณะของการเล่นนั้นประกอบด้วยโชคชัยทั้ง ๒ สถาน

แต่การเล่นอีกชนิด ๑ เจ้ามืออาจกำหนดได้ก่อนว่าจะให้ออกแต้มใด เล่ากันมาแต่ก่อนว่าการเล่นโปปั่นชั้นเดิมเจ้ามือก็ดูล้นโปรู้ก่อนว่าประตูออกจะอยู่ด้านไหน ที่หลังมีนักเลงฉลาดขึ้น เวลาปั่นโปทำขยับจะแทงด้านนั้นแล้วด้านนี้ สังเกตดูสีหน้าเจ้ามือไปด้วย ว่าจะพอใจหรือไม่พอใจ โดยกระบวนนี้แทงโปถูกไม่ใคร่พลาด จนบางคนชื่อเสียงเลื่องลือถึงขุนพัฒน์กลัวไม่อยากจะเล่นด้วย ถ้าผู้นั้นเข้าไปบ่อนไหนเป็นบ่อนพอดีพอร้าย นายบ่อนก็นับเงินสี่บาทสามตำลึงใส่พานยื่นให้เป็นของกำนัล ขออย่าให้ผู้นั้นเล่นโป ที่หลังมามีจีนเจ้าความคิดรู้อุบายของผู้แทงจึงคิดแก้คราวนี้เอาลิ้นใส่โปไม่ให้ตัวของตัวเองรู้ว่าแต้มออกอยู่ด้านไหน เอาออกมาให้แทงก็กินผู้ชำนาญหมดพวก ด้วยผู้ชำนาญหมดที่สังเกตแต่นั้นมาพวกทำโปปั่นก็เอาอย่างกัน หลับหูหลับตาเอาลิ้นใส่โปออกไปให้นักเลงแทง โปปั่นจึงกลายเป็นได้เสียโดยลักษณะและโชคชัยเหมือนกับโปกำและถั่วใหญ่ ส่วนหวยนั้นขุนบาลต้องเลือกตัวออก รู้ว่าจะออกตัวไหนก่อนทุกคราว ถึงนักเลงจะเข้ามาจ้องสังเกตดูหน้าขุนบาลไม่ได้อย่างวิธีแทงโปปั่นที่ว่ามาก็ดี นักเลงยังมีวิธีคิดยักดีอีก คือ วันไหนหวยออกตัว

ไหนจดไว้ทุก ๆ วัน เมื่อหลายวันเข้าตรวจพิเคราะห์ดูลำดับตัวหวยที่ออก มักรู้วิถีจิตของขุนบาลได้ว่าชอบเลือกตัวหวยอย่างไร คือ ออกตัว ๑ แล้วมักเลือกข้ามลำดับไปกี่ตัว หรือมักเว้นเสียกี่วันจึงออกตัวเดิมอีกครั้ง หนึ่งดังนี้เป็นต้น เมื่อรู้วิถีจิตของขุนบาลได้ก็อาจจะแทงถูกได้มาก ๆ เพราะหวยมีประตูกินมากกว่าถั่วโปก็จริง แต่มีประตูถูกมากกว่าเหมือนกันเป็นต้นว่าโดยจะแทงสัก ๑๐ ตัว ถ้าถูกตัว ๑ ก็ยังได้กำไรมาก พวกนักเลงจึงชอบเล่นกันมาก และนักเลงที่เล่นหวยกับนักเลงที่เล่นเบี้ยมักจะผิดกัน การเล่นเบี้ยต้องไปเล่นถึงบ่อน เพราะฉะนั้นนักเลงที่เล่นเบี้ยมักจะเป็นแต่คนชั้นต่ำ ส่วนนักเลงเล่นหวยอยู่ที่ไหน ๆ แม้ที่สุดอยู่ในมุ้งม่านบ้านช่องไม่ต้องให้ปรากฏตัวก็เล่นได้ มักเป็นคนชั้นสูงขึ้นมา จึงมีคนเข้าความคิดที่จะคอยต่อสู้ขุนบาลมากกว่าพวกที่ต่อสู้ขุนพัฒน์หลายเท่า เป็นนายอากรหวยจึงต้องระวังมิไหวพริบยิ่งกว่าการพนันอย่างอื่น ๆ ข้าพเจ้าได้เคยถามพวกออกหวยว่าเหตุไรจึงไม่หลับตาออกหวยเสียเหมือนอย่างพวกออกโปบ้างบ้าง เขาตอบว่าทำอย่างนั้นไม่ได้ ด้วยเงินเดิมพันที่ได้จากพวกหลับตาแทง หรือแทงตามลัทธิเชื่อผีสาง น้อยกว่า

เดิมพันที่ได้จากจำพวกที่แทงถูกใจขุนบาล ถ้าไม่ให้ถูกใจขุนบาลได้ เดิมพันก็คงตกมาก ขุนบาลจะใช้เงินอากรไม่ไหวจึงจำต้องล่อให้คนถูกทายใจใช้ระวังยักย้ายถ่ายเทหาช่องทางตรวจวิถีจิตของคนแทง คอยหลีกเลี่ยงอย่าให้เสียที่คนแทงได้ การทำอากรหวยยากกว่าภาษีอากรอย่างอื่นด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ วิธีขุนบาลจัดการอากรหวยอย่างไรจะอธิบายต่อไป (๑)

ว่าด้วยจัดแขวงหวย

เมื่อผู้ใดได้เป็นนายอากรหวย ในชั้นแรกเป็นแต่เอาพวกพ้องไปกำกับตรวจตราการในโรงหวย กับเปลี่ยนป้ายตัวหวยและเปลี่ยนกลองสัญญาใบหนึ่ง (เหตุใดป้ายตัวหวยกับกลองสัญญาจึงเป็นของสำหรับตัวผู้เป็นนายอากรก็หาทราบไม่) แต่การอื่นยังต้องอาศัยคนเดิมครั้งนายอากรคนเก่าทั้งนั้น เพราะอากรหวยตกลงต่อวันจวนสิ้นปีไม่มีเวลาพอจะตระเตรียมตัว ด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว ต่อเมื่อนายอากรใหม่

---

(๑) วิธีอากรหวยที่จะกล่าวต่อไปนี้ แต่งตามอธิบายของนายฮวด กระแสเวศ ซึ่งเคยเป็นหลงจู๊ใหญ่ในโรงหวย

เข้าทำการแล้วจึงตั้งต้นจัดการอากรบ่ของตน เริ่มด้วยออกประกาศกำหนดวันนัดประมูลแขวงหวยก่อนอย่างอื่น

แขวงหวยจัดเป็น ๒ อย่าง เรียกว่าแขวงในกรุง ฯ คือแขวงท้องที่ใกล้ไปมาถึงโรงหวยได้ทุกวันนั้นอย่างหนึ่ง เรียกว่าแขวงหัวเมือง คือแขวงท้องที่ไกล จะไปมากับโรงหวยไม่ได้ทุกวันนั้นอย่างหนึ่ง แต่แขวงคงอยู่ในมณฑลกรุงเทพ ฯ ทั้ง ๒ อย่าง เพราะรัฐบาลไม่ยอมให้เล่นหวยในมณฑลอื่น ที่เรียกว่าแขวงในกรุง ฯ มีประมาณ ๑๙ แขวง แขวงหัวเมืองก็มีประมาณ ๑๙ แขวงเท่า ๆ กัน การปันแขวงทั้งปวงนี้ มีเขตแดนกันชัดเจน แต่ไม่ได้ถือเอาเขตบ้านเมือง หรือขนาดท้องที่เป็นกำหนด ถือเอาแต่จำนวนผู้คนอันอยู่ในท้องที่เป็นประมาณ หรือว่าโดยย่อ คือให้พอเหมาะแก่จำนวนคนที่จะแทงหวยบางแห่งท้องที่เล็ก แต่เป็นที่ประชุมชนมีคนแทงหวยมากก็แบ่งเป็นหลายแขวง ปันแขวงกันในถนนสายเดียวก็มี การกำหนดแขวงไม่มีข้อบังคับนายอากรจะเปลี่ยนแปลงเมื่อใดก็ได้ แต่เพราะเคยทำกันมาเสียจนเรียบร้อย เข้าใจกันซึมทราบ นายอากรจึงมักคงแขวงอยู่อย่างเดิม หาใคร่จะเปลี่ยนแปลงไม่

หน้าที่ของแขวงหวยในกรุงเทพ ฯ กับแขวงหวยหัวเมืองผิดกัน แขวงในกรุง ฯ มีธุระเพียงเป็นผู้รับหวยที่ราษฎรแทงในท้องที่ทั้งเงินเดิมพันที่ราษฎรแทงหวยส่งโรงหวยทุก ๆ วัน ถ้าใครแทงถูกแขวงก็รับเงินของนายอากรไปใช้ให้เขาตามสัญญา แต่แขวงหวยหัวเมืองเพราะเหตุที่อยู่ห่างไกลจะรับหวยมาส่งยังโรงหวยทุกวันไม่ได้ จึงต้องจัดให้แขวงหัวเมืองเป็นเจ้ามือหวยในแขวงนั้นเองเป็นแต่ต้องถือตัวหวยที่ออกในกรุงเทพ ฯ เป็นที่ได้และเสีย จะขาดทุนได้กำไรเป็นของแขวงทั้งสิ้น เพราะหน้าที่ของแขวงผิดกันดังกล่าวมานี้ ลักษณะการที่แขวงเกี่ยวข้องกับนายอากรจึงต้องจัดผิดกัน แขวงในกรุง ฯ เป็นแต่ผู้ทำการให้ขุนบาล ขุนบาลไม่ต้องออกหนุนทุนรอนอย่างไร แต่แขวงหัวเมืองนั้นขุนบาลต้องไปเข้าหุ้นด้วยครึ่งหนึ่งหรือยาทละสลึงตามแต่จะตกลงกันทุกแขวง หาไม่ก็ไม่มีใครจะกล้ารับเป็นแขวง เพราะกลัวขุนบาลจะลอยไปแทงเอง

ผลประโยชน์ที่ขุนบาลเรียกจากแขวงทั้งปวงนั้นก็ต่างกัน แขวงในกรุง ฯ ขุนบาลเรียกเอาเงินแป๊ะเจี๊ยะ แปลว่าเงินเปล่า ใครยอมให้แป๊ะเจี๊ยะมากกว่าผู้อื่น ก็ให้คนนั้น

เป็นแขวง และเงินแป๊ะเจี๊ยะนั้นต้องส่งเป็นเงินสดทั้งหมดตั้งแต่แรกได้เป็นแขวง เพราะขุนบาลอาศัยเงินแป๊ะเจี๊ยะที่มาส่งเป็นเงินล่วงหน้าเข้าพระคลัง ถ้าหากจะให้ขุนบาลผ่อนผันติดค้างบ้างก็ต้องเสียดอกเบี้ยให้ขุนบาล ส่วนแขวงหัวเมืองนั้นขุนบาลให้ช่วยเสียเงินอากร ใครรับเสียเงินอากรมากกว่าผู้อื่น ผู้นั้นก็ได้เป็นแขวง

นอกจากเสียแป๊ะเจี๊ยะและเงินอากรดังได้กล่าวมา ผู้เป็นแขวงยังต้องหานายประกันและผู้รับเรือนให้ขุนบาลให้มั่นคงอย่างหนึ่ง และต้องส่งเงินประกันไว้ด้วยอีกอย่างหนึ่ง เงินประกันแขวงกรุงเทพ ฯ นั้น ขุนบาลเรียกมากหรือน้อยตามที่เป็นแขวงมีผลประโยชน์มากหรือน้อย ไม่เสมอกันทุกแขวง และยังต้องให้แขวงทำหนังสือสัญญาให้ขุนบาล ยอมรับประพฤติ ข้อ ๑ ว่าจะไม่ฉ้อฉลบิดบังเดิมพันอากรหวย ถ้าทำผิดข้อนี้ยอมให้ขุน บาล ริบเงิน ประกัน และ ถอด จาก แขวง ข้อ ๒ รับจะเปิดเผยบัญชีและกิจการทั้งปวงให้ผู้ตรวจของขุนบาลตรวจได้ทุกเมื่อ ถ้าทำผิดข้อนี้เมื่อใดยอมให้ตัดค่าน้ำอันเป็นส่วนลดของแขวงทุกครั้ง ข้อ ๓ ยอมสัญญาว่าจะส่งโพยหวยและเงินเดิมพันให้ทันกำหนด ของ ขุน บาล ทุก

เมื่อ ถ้าทำผิดเช่นนี้ ย่อมให้คืนเงินค่าน้ำทุกครั้งเหมือนกัน และยังมีข้อสัญญาในการอย่างอื่นเบ็ดเตล็ดอีกหลายข้อ ที่ยกมาว่าแต่เฉพาะข้อสำคัญ ส่วนพวงหัวเมืองนั้น ขุนบาลให้ส่งเงินอากรล่วงหน้า ๓ เดือน คิดเป็นเงินอากรสำหรับเดือนนั้น คือเดือน ๕ หรือเดือนที่ขายนั้นเดือนหนึ่งเป็นเงินประกัน ๒ เดือน ต่อไปพวงต้องส่งเงินอากรล่วงหน้าเป็นรายเดือน เลื่อนเดือนที่ ๓ ไปเดือนละครั้ง จนถึงเดือนที่ ๑๑ ขุนบาลจึงยอมให้หักเงินประกันมาใช้เป็นเงินอากร ส่วนข้อสัญญาที่พวงหัวเมืองต้องทำให้ขุนบาลนั้น มีข้อสำคัญแต่ที่ต้องยอมให้ตรวจของขุนบาล ตรวจ บัญชี และการงานได้ทุกเมื่อ

อนึ่ง แขวงหวยทั้งในกรุง และหัวเมืองต้องรับซื้อสมุด "โผ" สำหรับจดบัญชีการอากรหวยในแขวงนั้นไปจากขุนบาลแต่แห่งเดียว จะใช้สมุดอื่นไม่ได้ เพราะสมุดโผเป็นหลักสำหรับตรวจสอบบัญชี ต้องมีตราขุนบาลประทับประจำทุกใบสมุด การจำหน่ายสมุดโผนี้ กล่าวกันว่าขุนบาลมักให้เป็นผลประโยชน์ของภรรยา เพราะสั่งสมุดโผมาแต่เมืองจีนราคาประมาณเล่มละ ๑๕ สตางค์ เอามาประทับตรา

ขุนบาลแล้วขายให้แขวงเล่มละบาท ๑ มีกำไรปีละมาก ๆ แขวงเอาไปขายเสมียนหวยเล่มละบาท ๑ กับ ๕๐ สตางค์ แขวงได้กำไรอีกชั้น ๑ จึงไม่รังเกียจ

มีข้อบังคับอีกอย่าง ๑ ว่า ผู้ที่เป็นแขวงหวยต้องตั้งที่ทำการอยู่ในท้องที่แขวงของตนแห่งหนึ่ง และต้องทำป้ายปิดไว้ที่ที่ทำการนั้นเป็นสำคัญ บอกว่าแขวงหวยแขวงนั้น ๆ ให้ผู้ที่มีกิจธุระไปมารู้ได้เสมอ อีกประการหนึ่ง ต้องมีดวงตรายี่ห้อประจำแขวง จะใช้ตราอย่างไรก็ได้ แต่ต้องลงทะเบียนไว้ที่ขุนบาลและอย่าให้ซ้ำกับแขวงอื่น

ใครผูกแขวงหวยแขวงใดได้ไป ก็มีอำนาจแต่ผู้เดียวที่จะอนุญาตให้ผู้อื่นตั้งม้าเขียนหวย (คือรับราษฎรแทงหวย) ในแขวงนั้น จะอนุญาตให้ตั้งม้าเขียนหวยสักกี่แห่ง ๆ ก็ได้ตามชอบใจ ใครจะเป็นเสมียนเขียนหวยหาผลประโยชน์ในแขวงนั้น ต้องมาขออนุญาตต่อแขวงต้องตกลงยอมให้เงินต่อแขวงตามอัตราที่แขวงกำหนด ถ้าเป็นท้องที่มีคนแทงเงินเดิมพันมากแขวงก็เรียกค่าอนุญาตมาก ท้องที่เงินเดิมพันน้อยแขวงก็เรียกน้อยลงมา อัตราค่าอนุญาตที่แขวงเรียกจากเสมียนเขียนหวย เรียกเป็นรายม้าที่ตั้งเขียน ม้า ๑ ตั้ง

เมื่อ ถ้าทำผิดข้อนี้ ยอมให้ตัดเงินค่าน้ำทุกครั้งเหมือนกัน และยังมีข้อสัญญาในการอย่างอื่นเป็นเบ็ดเตล็ดอีกหลายข้อ ที่ยกมาว่าแต่เฉพาะข้อสำคัญ ส่วนแขวงหัวเมืองนั้น ขุนบาลให้ส่งเงินอากรล่วงหน้า ๓ เดือน คิดเป็นเงินอากรสำหรับเดือนต้น คือเดือน ๕ หรือเดือนเมษายนนั้นเดือนหนึ่งเป็นเงินประกัน ๒ เดือน ต่อไปแขวงต้องส่งเงินอากรล่วงหน้าเป็นรายเดือน แต่ขึ้นเดือนที่ ๒ ไปเดือนละครั้ง จนถึงเดือนที่ ๑๑ ขุนบาลจึงยอมให้หักเงินประกันมาใช้เป็นเงินอากร ส่วนข้อสัญญาที่แขวงหัวเมืองต้องทำให้ขุนบาลนั้นมีข้อสำคัญแต่ที่ต้องยอมให้คนของขุนบาลตรวจบัญชีและการงานได้ทุกเมื่อ

อนึ่ง แขวงหวยทั้งในกรุง และหัวเมืองต้องรับซื้อสมุด "โผ" สำหรับจดบัญชีการอากรหวยในแขวงนั้นไปจากขุนบาลแห่งเดียว จะไปใช้สมุดอื่นไม่ได้ เพราะสมุดโผเป็นหลักสำหรับตรวจสอบบัญชี ต้องมีตราขุนบาลประทับประจำทุกใบสมุด การจำหน่ายสมุดโผนี้ กล่าวกันว่าขุนบาลมักให้เป็นผลประโยชน์ของภรรยา เพราะสั่งสมุดโผมาแต่เมืองจีนราคาประมาณเล่มละ ๑๕ สตางค์ เอามาประทับตรา

ขุนบาลแล้วขายให้แขวงเล่มละบาท ๑ มีกำไรปีละมาก ๆ แขวงเอาไปขายเสมียนหวยเล่มละบาท ๑ กับ ๕๐ สตางค์ แขวงได้กำไรอีกชั้น ๑ จึงไม่รังเกียจ

มีข้อบังคับอีกอย่าง ๑ ว่า ผู้ที่เป็นแขวงหวยต้องตั้งที่ทำการอยู่ในท้องที่แขวงของตนแห่งหนึ่ง และต้องทำป้ายปิดไว้ที่ที่ทำการนั้นเป็นสำคัญ บอกว่าแขวงหวยแขวงนั้น ๆ ให้ผู้ที่มีกิจธุระไปมารู้ได้เสมอ อีกประการหนึ่ง ต้องมีดวงตราผู้หรือประจำแขวง จะใช้ตราอย่างไรก็ได้ แต่ต้องลงทะเบียนไว้ที่ขุนบาลและอย่าให้ซ้ำกับแขวงอื่น

ใครผูกแขวงหวยแขวงใดได้ไป ก็มีอำนาจแต่ผู้เดียวที่จะอนุญาตให้ผู้อื่นตั้งม้าเขียนหวย (คือรับราษฎรแทงหวย) ในแขวงนั้น จะอนุญาตให้ตั้งม้าเขียนหวยสักกี่แห่ง ๆ ก็ได้ตามชอบใจ ใครจะเป็นเสมียนเขียนหวยหาผลประโยชน์ในแขวงนั้น ต้องมาขออนุญาตต่อแขวงต้องตกลงยอมให้เงินต่อแขวงตามอัตราที่แขวงกำหนด ถ้าเป็นท้องที่มีคนแทงเงินเดิมพันมากแขวงก็เรียกค่าอนุญาตมาก ท้องที่เงินเดิมพันน้อยแขวงก็เรียกน้อยลงมา อัตราค่าอนุญาตที่แขวงเรียกจากเสมียนเขียนหวย เรียกเป็นรายม้าที่ตั้งเขียน ม้า ๑ ตั้ง

แต่เดือนละ ๑๐ บาท ลงมาจนเดือนละ ๔ บาท ตามท้องที่ที่หรือเลวดังกล่าวแล้ว

ผู้ที่ได้รับอนุญาตตั้งม้าเขียนหวย ต้องมีประกันสัญญาต่อแขวงคล้าย ๆ กับที่แขวงมีต่อขุนบาลฉะนั้น และต้องรับดวงตราสำคัญไปจากแขวงดวงหนึ่ง ในดวงตรามีอักษรบอกว่าเป็นม้าที่เท่านั้น ๆ ในแขวงนั้น ๆ แขวงคิดเอาค่าตราจากผู้เขียนหวยดวงละ ๒๕ สตางค์ แต่เมื่อจะไม่เขียนหวยต่อไปต้องส่งตราคืนให้แขวง อีกอย่างหนึ่ง ต้องรับซื้อสมุดโผไปจากแขวงด้วย การที่กล่าวมานี้เหมือนกันทั้งเสมียนที่เขียนหวยแขวงในกรุง ฯ และแขวงหัวเมือง

อนึ่ง ผู้ที่ผูกแขวงหวยไปนั้นยังต้องมีผู้ช่วยอีกแขวงละหลายคน ที่สำคัญนั้น คือผู้ดูการต่างหูต่างตาแขวง เรียกว่าผู้จัดการคนหนึ่ง ผู้รักษาเงินคนหนึ่ง และผู้ทำบัญชีคนหนึ่ง ผู้ช่วยของแขวงในกรุง ฯ แล้วแต่ตัวนายแขวงจะเลือกหาขุนบาลไม่เกี่ยวข้อง แต่ผู้ช่วยแขวงหัวเมืองขุนบาลต้องเห็นชอบด้วยจึงตั้งได้ เพราะขุนบาลเป็นผู้มีหุ้นส่วนอยู่ด้วย ขุนบาลมักตั้งคนของตัวไปอยู่กำกับแขวงละคนเป็นอย่างน้อย

ผลประโยชน์ที่แขวงหวยและเสมียนเขียนหวยได้ในการอากรหวยนั้น แขวงในกรุง ฯ ได้มีผลประโยชน์ ๓ ทาง คือทางที่ ๑ ได้ค่าอนุญาตตั้งม้าเขียนหวย ถ้าในแขวงใดมีร้านเขียนหวยมากก็ได้เดือนละมาก ๆ ถ้ามีน้อยก็ได้น้อยลงมา ทางที่ ๒ ได้ค่าน้ำ คือส่วนลดในเดิมพันที่นำส่งโรงหวย ขุนบาลยกให้ร้อยละ ๒ ครึ่ง แต่ต้องแบ่งไปแจกร้านเขียนหวยเสียกึ่งหนึ่ง แขวงคงได้ส่วนลดแต่ร้อยละ ๑ กับเศษหนึ่งสี่ตามจำนวนเดิมพันของแขวงนั้น ทางที่ ๓ ได้กำไรค่าจำหน่ายสมุดโผ ค่าจำหน่ายตรา และถ้าแขวงต้องไปรับโพยหวยถึงร้านใด ยังได้ค่าเดินทางจากเสมียนหวยร้านนั้น บวกขึ้นในค่าอนุญาตอีกเดือนละ ๖ สลึง เหล่านี้นับเป็นรายได้เบ็ดเตล็ด ส่วนแขวงหัวเมืองเพราะเหมือนเป็นตัวขุนบาลในแขวงนั้นดังกล่าวมาแล้ว มีทางที่จะได้ผลประโยชน์เป็น ๔ ทาง ผิดกับแขวงในกรุง ฯ คือทางที่ ๑ ได้เดิมพันที่หวยกิน แต่ถ้าหวยถูกก็ต้องออกเงินใช้เขา ทางที่ ๒ ได้ค่าน้ำชักจากผู้ถูกหวยเท่าทุนต่อหนึ่ง ทางที่ ๓ ได้ค่าอนุญาตร้านเขียนหวย เหมือนแขวงในกรุง ฯ ทางที่ ๔ ได้ผลประโยชน์เบ็ดเตล็ด คือขาย

สมุดโผ เป็นต้น ส่วนเสมียนเขียนหวยนั้นมีผลประโยชน์ ๒ บาท คือทางที่ ๑ ได้ค่าน้ำของขุนบาลร้อยละ ๑ กับเศษหนึ่งส่ตามจำนวนเดิมพันที่ส่งไป่ ทางที่ ๒ ได้ค่าน้ำจากผู้แทงหวย ถ้าใครถูกเสมียนหวยชักค่าน้ำเท่าทุนที่ถูกต่อหนึ่งเหมือนกัน ทั้งเสมียนเขียนหวยแขวงในกรุง ฯ และแขวงหัวเมือง

ว่าด้วยแทงหวย

เครื่องล่อลวงให้คนแทงหวยมีหลายอย่าง เป็นต้นคือที่เจ้ามือยอมใช้ถึง ๓๐ ต่อ ข้อนี้เป็นเหตุให้คนคิดเห็นว่าจะรวย เพราะถึงจะแทงผิดไปสัก ๑๐ ครั้ง ๒๐ ครั้ง ถูกเข้าครั้งเดียวก็ยังได้กำไร หรือมิฉะนั้นหากว่าจะแทง ๑๐ ตัว ๒๐ ตัว ถูกเข้าตัว ๑ ก็ยังได้กำไร ถ้ายิ่งเป็นคนเชื่อความคิดและวิชาของตน ว่าอาจจะแทงตัวเดียวสองตัวให้ถูกได้ในคราวเดียว ก็ยิ่งเห็นช่องที่จะรวยกว้างขวาง เพราะคนเล่นหวยไม่คิดเห็นความจริงว่าเหมือนตัวคนเดียวจะไปสู้คนตั้ง ๓๐ จึงพากันชอบเล่นหวยและฉิบหายกันเพราะแทงหวยเป็นอันมาก

ข้อใหญ่ใจความอันสำคัญของคนแทงหวย ก็คือที่จะต้องคิดให้ถูกว่า หวยจะออกตัวไดแล้วก็แทงหวยตัวนั้น การเลือกตัวหวยที่จะแทงนี้เรียกว่าหาหวยดี มีวิธีของนักเลงเล่นหวยหลายอย่าง บางคนก็ใช้ความคิด บางคนก็เที่ยวหาโดยทางความรู้ จะอธิบายเฉพาะแต่วิธีที่มีหลักฐานอยู่บ้าง

วิธีหาหวยดีด้วยความคิดนั้น ใจความก็คือคิดเดาใจขุนบาลว่าจะออกหวยตัวใด เช่นกระบวนคิดยิดต่อก ดังได้กล่าวไว้ในที่อื่นแล้วนั้นเป็นต้น มีตำราของจีนตั้งไว้สำหรับให้คิดก็หลายอย่าง ดังเช่นเขารวมตัวหวยที่เป็นคนชนิดเดียวกัน จัดไว้เป็นพวก ๆ ในตำราว่าเป็น ๖ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ตัว ถ ย ญ ซ ๔ ตัวนี้ จีนเรียกว่าสี่จอหงวน แปลว่า หมวดขุนนาง ๔ คน

หมวดที่ ๒ ตัว ฆ ข จ น ว ล ๖ ตัวนี้ จีนเรียกว่าลักเต้าสือ แปลว่า พระทั้ง ๖

หมวดที่ ๓ ตัว ฝ ฬ พ ซ ๔ ตัวนี้ จีนเรียกว่าสี่กีดเจี่ยะ แปลว่า คนโซทั้ง ๔

หมวดที่ ๔ ตัว ท ร ค ต ๔ ตัวนี้ จีนเรียกว่า สี่ขาโบ๊ แปลว่า ผู้หญิงทั้ง ๔

หมวดที่ ๕ ตัว ข ม ท ธ ภ ๕ ตัวนี้ จีนเรียกว่าโง่วโฮ้วจั๋ง แปลว่า เสือทั้ง ๕

หมวดที่ ๖ ตัว ซ ย ด ฉ ผ ห ส อ ก ฟ ฌ ๑๑ ตัวนี้ จีนเรียกว่าซุ่ยยี่ แปลว่าหวยนอกเกณฑ์

ที่จัดเป็นหมวดดังนี้หวังจะให้เป็นเครื่องกำหนดสำหรับสังเกตเหตุการณ์ที่จะทำให้อารมณ์ผู้ออกหวยหมกมุ่นอยู่ในบุคคลจำพวก ใดจะยกตัวอย่างดังเช่นวันใดขุนบาลทำบุญมีถึงเด็ก คาดว่าเวลาขุนบาลเลือกตัวหวยในวันนั้นอารมณ์คงนึกอยู่ถึงพระ ก็แทง ฆ ย จ น ว ล ดักไว้ หรือมิฉะนั้นถ้าวันใดเป็นวันฤกษ์วันมงคลของขุนบาล ดังเช่นวันประเดิมออกหวย คาดว่าขุนบาลไม่ออกตัวหวยอันเป็นอัปมงคล ดังเช่นหวยในจำพวกโจรและจำพวกคนโซ ก็กันตัวหวยพวกนั้นออกเสีย แล้วคิดคาดเหตุการณ์ประกอบว่าขุนบาลจะเลือกหวยตัวมงคลประเภทไหนก็แทงหวยประเภทนั้นดัก ขุนบาลต้องมีไหวพริบคอยระวังเหตุการณ์ที่เขาจะคาดอยู่เสมอ ถ้าเผลอก็อาจจะเป็น

ดังเขาคาดได้จริง ๆ ยังมีเกณฑ์อย่างอื่นที่จะคิดแทงดักใจขุนบาลได้อีกหลายอย่าง บางทีเกิดไฟไหม้ในวันนั้นขุนบาลไม่ทันคิดเฉลียว ปล่อยอารมณ์ให้ไปเลือกตัว ฬ ออกมา หวยก็ถูกพวกไทยแทงดักได้มาก ๆ มีเรื่องหนึ่งเกิดขึ้นเมื่อก่อนเลิกหวยไม่ช้านัก มีจีนผู้ดีคนหนึ่งไปเล่นเบี้ยที่บ่อนซึ่งผู้เป็นขุนบาลนั้นรับผูกอยู่บ่อนหนึ่งเสียไปกว่า ๑๐,๐๐๐ บาท นึกว่าค่ำวันนั้นขุนบาลคงเอาเรื่องชนะไปเป็นนิมิตออกหวย ดักแทงตัว ข ง่วยโป๊ ก็ถูกได้เงินขุนบาลไปราว ๒๐,๐๐๐ บาท แต่การที่แทงจะแทงดักใจขุนบาลหรือแทงอย่างใด ๆ ก็ตาม ต่อแทงถูกจึงเกิดเล่าลือรู้เรื่องกันที่ดักผิดหวยกินฉิบหายนั้น ไม่มีใครเล่าลือก็เงียบหายไป

ยังการที่หาหวยโดยกระบวนสืบสวนนั้น ก็คือการที่เที่ยวสืบถามตรวจตราหาเค้าเงื่อนว่าขุนบาลจะออกหวยตัวไหนในวันหนึ่งวันใด มีวิธีหลายอย่างเหมือนกัน เบื้องต้นก็คือพยายามที่จะถามตัวขุนบาลเอง อันนี้เป็นวิธีเก่ามีมาแต่ครั้งเจ้าสัวหง ขุนบาลถูกถามรำคาญจึงจ้างคนคิดใบ้ลวงบอกไว้หน้าโรงหวยทุกวัน แต่บางทีขุนบาลถูกผู้ที่อยู่

ใกล้ชิดอ้อนวอนถาม บอกใบ้ให้จริง ๆ เขาแทงถูกก็มีบ้าง มีตัวอย่างครั้งหลวงอุดรพัณฑ์พานิช เต็ง แรกออกหวยไม่ชำนาญ ต้องอาศัยท่านผู้หนึ่ง เป็นผู้ช่วยเหลือเลือกตัวหวย วันหนึ่งมีคนที่ท่านผู้นั้นใช้สอยอยู่ในเรือนขอใบ้หวย ท่านคิดอยู่แล้วว่าวันนั้นจะออกตัวไหนจึงบอกใบ้ให้หมายว่าพอจะให้คิดทายเล่นสนุก ๆ ครั้นเวลาค่ำท่านผู้นั้นไปโรงหวยบอกแนะนำให้หลวงอุดรออกหวยตัวที่คิดไว้แล้ว กลับมาบ้านจึงรู้ความว่ามีผู้อื่นมาวานคนในเรือนให้ขอใบ้ พอรู้เข้าก็ตกใจให้คนรีบไปบอกหลวงอุดรว่า อย่าให้ออกหวยตัวที่แนะให้เป็นอันขาด คนบอกไปถึงจวนเวลาออกหวย พอหลวงอุดรเปลี่ยนตัวหวยทัน หาไม่หวยคืนนั้นก็เห็นจะถูกเข้าถนัด นอกจากที่จะพยายามไต่ถามขุนบาล ยังมีพวกที่คิดลักดูเครื่องกำหนดจดจำของขุนบาล คือโพยเถาเป็นต้น เอาไปเป็นหลักคิดทายใจขุนบาล พวกนี้มักเป็นคนในโรงหวยเอง หรือมิฉะนั้นก็ยนบานคนในโรงหวยให้เอาใจออกห่าง เพราะเหตุนี้ขุนบาลจึงมิใคร่ไว้ใจคนในโรงหวย ยังพวกที่หาหวยดีโดยทางวิทยาคม เช่นยนบานขอหวยต่อวัตถุและบุคคลที่คนนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ก็มี วิธีที่ขอหวยจากวัตถุทั้งปวงนั้นจะ

ยกไว้ จะยกตัวอย่างแต่ที่ขอต่อบุคคลและไม่กล่าวถึงพวก อสัจ อลัชชี ที่ให้หวยเขาโดยมิจฉาชีพ บางทีคนดี ๆ เช่นพระสงฆ์ ซึ่งคนทั้งหลายนับถือคุณวุฒิ ถ้าองค์ใดมักชอบประพฤติแปลก ๆ ก็มักมีคนเลยเข้าใจไปว่าท่านให้หวยให้เป็นทาน เคยมีพระราชาคณะองค์หนึ่ง ที่มักประพฤติแปลก ๆ อย่างนั้น แต่งวัดรับเสด็จกฐินปีหนึ่ง เอาตุ๊กตากระดาษที่เขาทำเป็นรูปช้างมาตั้งราย ตามกำแพงแก้ว พวกนักเลงหวยที่ไปในกระบวนพระกฐินวันนั้น เอาช้างเป็นนิมิตมาแทงตัว ฉ ช ฌ หวยเจ้ากรรมออกตัว ฌ ถูกกันได้จนเลื่องลือครั้งหนึ่ง ต่อมามีพระครูอีกองค์หนึ่ง ซึ่งมีชื่อเสียงในทางวิปัสสนาธุระผู้คนนับถือมาก พวกนักเลงหวยไปพูดจาเลียบเคียงหาเลศนัย ท่านพระครูหลงพูดด้วยโดยซื่อไม่รู้ว่าเขาขอหวย พวกนักเลงจับเลศนัยมาคิดแทงหวยถูกสักครั้ง ๑ หรือ ๒ ครั้ง ก็เกิดเลื่องลือว่า ท่านพระครูองค์นั้นให้หวยแม่น ทีนี้ก็มีแต่คนพากันไปเลียบเคียงขอหวย ท่านพระครูจะพูดจาว่ากระไร หรือทำอย่างไร ก็กลายเป็นให้หวยไปหมด ครั้นท่านพระครูรู้ตัวว่าเขามาลวงขอหวยก็ขัดใจ คราวนี้เห็นใครไปพูดจาเลียบเคียงเข้าใจว่าจะไป

ขอหวยก็ขับไล่เสียจากกุฎี การที่ขับไล่นั้นคนกลับเข้าใจว่าให้หวยให้ตัว ล ฬ ยังพากันกลับไปขออีก ที่สุดท่านพระครูฉวยพลองลากออกมาจะขู่ คนก็เข้าใจว่าให้ตัว ผ พ ภ จนท่านพระครูไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร ต้องปิดประตูกุฎีลั่นกลอนไม่รับแขกอยู่เป็นช้านาน พวกศิษย์หาญาติโยมพากันสงสาร คอยห้ามปรามคนไม่ให้ขอหวยคนจึงค่อยเสื่อมซาไป วิธีหาหวยดีไม่มีขีดคั่นความเชื่อของมนุษย์ แม้ที่สุดจนพระพุทธรูปหรือต้นไม้ก็มีคนไปอธิษฐานขีดถูรอยตัวหวย เพื่อจะผุดโผล่ขึ้นมาให้บ้าง แต่วิธีที่ประหลาดจริง ๆ นั้นเกิดขึ้นเมื่อก่อนจะเลิกหวยไม่กี่ปีนัก ใครจะเป็นผู้คิดก็หาทราบไม่ เกิดเป็นลัทธิอันหนึ่ง ถึงวันเข้าพระวัสสาเขียนตัวหวยครบทุกตัวแล้วเอาคว่ำไว้ในที่ซ่อนเร้น เช่นในหม้อเป็นต้น ปิดผนึกเสียให้แน่นแล้วบูชาอธิษฐานไปจนตลอดพรรษา เมื่อถึงวันก่อนจะออกพรรษาเปิดผนึกดู ถ้าหวยตัวใดหงายขึ้นในนั้นก็เชื่อว่าจะออกตัวนั้นเมื่อวันออกพรรษา คนเชื่อถือวิธีนี้แพร่หลายมาก จนเกิดเป็นประเพณี พอถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ มีคนเข้ามากรุงเทพ ฯ มากมายหลายร้อยหลายพันมาทั้งทางรถไฟและทางเรือ ถึง

เพลาค่ำลงคนแน่นท้องถนน ตั้งแต่หน้าโรงหวยสามไปจนถึงในถนนเจริญกรุง ทุกปีเสมอ มิงานอะไร เป็นการใหญ่ของขุนบาลอย่างหนึ่ง ที่แท้ก็เสมอพากันเข้ามาอำนวยพรขุนบาลนั้นเอง เพราะหวยดีโดยทางวิทยาคม ขุนบาลไม่กลัวเหมือนหวยดีโดยทางความคิด ยิ่งแทงมากก็ยิ่งชอบใจ แต่คนแทงก็ยังเชื่อถือกันอยู่นั่นเอง จำนวนคนแทงหวยจึงไม่ลดถอยน้อยลง มีคนแทงทุกแขวงทุกวันไม่ขาด

ลักษณะแทงหวยแทงได้ ๒ อย่าง คือแทงอย่างสามัญอย่าง ๑ แทงอย่างวิสามัญเรียกว่า "แทงหั่ง" แปลว่าแทงแขวงอย่าง ๑ จะว่าด้วยลักษณะอย่างสามัญก่อน แทงอย่างนี้ต้องไปแทงที่เสมียนเขียนหวย

วิธีที่เสมียนเขียนหวยมีการแปลก ซึ่งควรจะต้องอธิบายโดยเฉพาะอยู่ ๓ อย่าง คือวิธีใช้ภาษาอย่างหนึ่ง วิธีเขียนหนังสือไทยอย่างหนึ่ง วิธีคิดเงินอย่างหนึ่ง

วิธีใช้ภาษานั้น ขุนบาลยอมให้ใช้ภาษาจีนและภาษาไทยได้เหมือนกันทั้ง ๒ ภาษา เสมียนหวยร้านใดถนัดภาษาจีน จะเขียนหวยและทำบัญชีแต่ด้วยอักษรและภาษาจีนก็ได้ ถ้าเสมียนหวยร้านใดชำนาญภาษาไทยจะเขียน

หวยและทำบัญชีด้วยอักษรและภาษาไทยก็ได้เหมือนกัน แต่จะใช้อย่างใดก็ให้ใช้แต่อย่างนั้นอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้คนแทงจะเป็นไทยหรือจีนก็เลือกร้านแทงหวยตามภาษาที่ตนเข้าใจได้

วิธีเขียนอักษรไทยในการแทงหวยนั้น ไม่เหมือนกับที่เขียนกันในอักขรวิธี เพราะต้องระวังมิให้เปลี่ยนปลอมตัวอักษรหนึ่งไปเป็นตัวอักษรอื่นได้โดยกระบวนเขียนต่อเติมแก้ไข ดังเช่นแก้อักษร ก เป็น ถ เป็น ภ เป็น ฌ เป็นต้น เล่ากันว่าเคยเกิดลักแก้ตัวอักษรตั้งแต่ครั้งเจ้าสัวหง เจ้าสัวหงจึงต้องคิดวิธีเขียนเครื่องหมายไว้สำหรับกันแก้ ดังเช่นอักษร ก ต้องให้มีไม้ไต่คู้อยู่ข้างบน ก็ ดังนี้ และตัว ข ต้องให้เขียน ขํ ดังนี้เป็นตัวอย่าง คนเขียนหวยต้องระวังเครื่องหมายเหล่านี้เผลอไม่ได้ แม้เสมียนเขียนหวยเขียนขาดเครื่องหมาย ดังเช่นเขียน ก ขาด ๘ ส่งไป ถ้าหวยออกตัว ก ขุนบาลที่กินไม่ยอมใช้ เสมียนผู้เขียนก็ต้องใช้ผู้แทงเอง อาจจะขาดทุนได้มาก ๆ

วิธีคิดเงินในการแทงหวยนั้น ใช้เงินไทยแต่คิดตามมาตราจีนคือ ๑,๐๐๐ กระแปะต่อตำลึง ๑ คิดเอา

เงินไทย ๑๐ สลึง เป็นตำลึง กำหนดบาท ๑ เป็น ๔๐๐ แปะ แล้วกระจายเศษออกไป สลึง ๑ เป็น ๑๐๐ แปะ เฟื้อง ๑ เป็น ๕๐ แปะ ในบัญชีที่แทงหวยใช้จดเป็นแปะทั้งนั้น เรื่องคิดเงินเป็นมาตราจีนนี้ เห็นจะเพื่อประโยชน์ให้คิดลูกคิดสะดวก เพราะมาตราเงินไทยในสมัยนั้นเศษไม่เป็นสิบเสมอกันเหมือนมาตราจีน การที่แปลกมี ๓ อย่างดังอธิบายมานี้

เวลาสำหรับคนแทงหวยอย่างสามัญนั้น โดยปรกติเสมียนหวยออกนั่งม้ารับเขียนหวยตั้งแต่ตลาดออกเวลาบ่าย ประสงค์จะให้เหมาะแก่เวลาคนไปตลาด ยอมให้คนแทงไปจนเวลา ๑๐ นาฬิกา ล.ท. อันเป็นเวลาต้องส่งโพยไปยังโรงหวยเป็นที่สุด หรือว่าอีกนัยหนึ่ง ก็ราววันละ ๖ ชั่วโมง ถ้าแขวงอยู่ไกลออกไป ต้องส่งโพยก่อน ๑๐ ล.ท. ก็เลื่อนเวลาออกนั่งม้าให้วันเข้า คงให้ได้มีเวลาคนแทงหวยราววันละ ๖ ชั่วโมง แต่แขวงที่อยู่ใกล้โรงหวยเช่นแขวงประตูสามยอดเป็นต้น ยอมให้คนแทงจนเวลาราว ๑ ก.ท. ส่งโพยต่อจวนตีกลองปู่โหละ ขุนบาลก็ยอม

เพราะอยากให้เดิมพันมาก ส่วนแขวงหัวเมืองนั้นไม่ต้องส่งโพยไปยังแขวง จะเขียนเวลาไรไปจน ๑๐ ล.ท. ก็ได้ แต่พ้นเวลา ๑๐ นาฬิกา ก.ท. ไม่ยอมให้รับ

คนแทงหวยต้องแทงตั้งแต่ ๕๐ แปะ คือเฟื้อง ๑ ขึ้นไป เสมียนหวยจึงยอมให้แทง แต่ ๕๐ แปะนั้นจะแทงหวยสักกี่ตัว ถ้าไม่ต่ำกว่าตัวละ ๕ แปะแล้วก็แทงได้ ฝ่ายข้างมากคงกำหนดให้แทงหวยได้เพียงตัวละบาทหนึ่งเป็นอย่างมากเหมือนอย่างเมื่อครั้งเจ้าสัวหง ถ้าแทงหวยตัวใดมากกว่าบาทหนึ่งขึ้นไปเสมียนไม่เขียนให้ แต่ความข้อนี้ที่จริงเป็นแต่อุบายในบัญชีเท่านั้น ถ้าหากว่าใครจะแทงหวยตัวหนึ่ง มากกว่าบาทหนึ่ง ขึ้นไป บอกบัญชีแทงตัวนั้นให้เป็นหลายคน แทงหนละบาทหนึ่ง จะแทงสักกร้อยบาทเสมียนก็ยอมให้แทง

ลักษณะการแทงหวย ผู้แทงต้องเอาเงินวางให้เสมียนหวยก่อน แล้วบอกว่าจะแทงหวยโรงเช้าตัวใดเป็นเงินเท่าใด และโรงค่ำจะแทงอย่างไร ด้วยลักษณะแทงหวยโรงค่ำมีวิธีแทงได้หลายอย่าง เป็นต้นว่า จะแทงถูกยกผิดซ้ำ

เช่นแทงตัว ก โรงเช้า ถ้าถูกเป็นเสร็จเพียงเท่านั้น ถ้ากินให้แทงซ้ำตัว ก ในโรงค่ำอีก ฉะนี้ก็ได้ หรือจะแทงคู่ เช่นแทงตัว ก ตัว ข โรงเช้า ถ้าถูกตัวใดตัวหนึ่งให้เอาเงินที่ขุนบาลใช้แทงอีกตัว ๑ ทั้งหมด หรือแต่เท่าหนึ่งเท่าใดฉะนี้ก็มี ยกมาแสดงพอเป็นตัวอย่าง เสมียนหวยเรียกเงินไว้แล้วจึงลงมือเขียนบัญชี

บัญชีของเสมียนเขียนหวยมี ๓ อย่างด้วยกัน คือสมุดโผอย่าง ๑ ใบตอบอย่าง ๑ ใบโพยอย่าง ๑

สมุดโผ คือสมุดที่ขุนบาลจำหน่ายไป เป็นตัวบัญชีใหญ่สำหรับร้านเขียนหวยต้องเขียนลงเดือนวันไว้ข้างบน ใครแทงหวยตัวใดเงินเท่าใดก็จดลงไปไม่ต้องลงชื่อผู้แทง ใช้ประทับตราประจำต่อกับใบตอบเป็นสำคัญสำหรับตัวคน

ใบตอบนั้น คือใบสำคัญทำให้แก่ผู้แทงหวย เขียนว่าวันนั้นแทงหวยตัวนั้น ๆ เงินเท่านั้น ๆ แทงอย่างนั้น ๆ เมื่อเขียนแล้วเอาใบตอบนี้ วางลงในสมุดโผประทับดวงตราประจำต่อไว้ในช่องบัญชีที่ผู้นั้นแทง แล้วมอบใบตอบให้ผู้แทงถือไว้ ถ้าหวยถูกจะได้นำมาขึ้นเอาเงิน

ใบโพยนั้น ทำสำหรับส่งโรงหวย ต้องทำเป็นโพย

หวยโรงเช้าส่วนหนึ่ง โพยหวยโรงค่ำส่วนหนึ่งไม่ปะปนกัน ตอนหัวค่ำทำแต่โพยโรงเช้า ส่วนโพยโรงค่ำทำต่อเมื่อหวยโรงเช้าออกแล้ว ลักษณะการเขียนโพยมีข้อบังคับว่า หวยในโพยใบหนึ่ง ไม่ให้แทงเกินตัวละ ๔๐๐ แปะคือบาทหนึ่ง และจำนวนเงินในโพยใบหนึ่ง จะเป็นหวยกี่ตัวก็ตาม ไม่ให้จำนวนเงินเกิน ๒,๐๐๐ แปะ คือ ๕ บาท เมื่อเขียนโพยเสร็จแล้ว พับเหน็บกระดาษเป็นรูปสี่เหลี่ยมรี ยาวประมาณ ๔ นิ้ว กว้างประมาณนิ้ว ๑ เหมือนกันทุกใบ ต้องพับไม่ให้แลเห็นตัวหวยข้างใน แต่ต้องเขียนบอกจำนวนเงินไว้ข้างหลังว่าในนั้นจำนวนเงินเท่านั้นแปะประทับตราร้านเป็นสำคัญทุกใบ แล้วรวมโพยเข้าเป็นมัด และเขียนใบนำบอกว่าวันนั้นโพยเท่านั้นใบ รวมเป็นเงินเท่านั้น เหน็บไว้กับมัดโพยสำหรับส่งแขวงพร้อมกับโพย

ครั้นถึงเวลากำหนด (ราว ๑๐ ล.ท. หรือก่อน-หลังตามร้านที่ใกล้และไกล) เสมียนหวยจึงเอาโพยกับใบนำไปส่งยังแขวง (ถ้าขอให้แขวงไปรับต้องเสียเงินค่าเดิน ดังกล่าวมาแล้ว)

ลักษณะการที่เสมียนหวยส่งโพยไปแขวงผิดกัน คือแขวงใกล้ซึ่งอาจจะกลับไปเขียนโพยหวยโรงค่ำเมื่อหวยโรงเช้าออกแล้วได้นั้น ส่งแต่โพยหวยโรงเช้า ส่วนแขวงไกลซึ่งจะกลับไปเขียนโพยหวยโรงค่ำส่งมาไม่ทัน ส่งโพยหวยโรงเช้าแล้ว ต้องมอบโผให้แขวง แขวงเอาโผมาหาที่เขียนโพยโรงค่ำที่ใกล้ ๆ โรงหวย

แขวงหัวเมืองนั้น เสมียนหวยเขียนแต่โผกับใบตอบไม่ต้องเขียนโพยเอาโผไปส่งแขวงแทนโพยทุกวัน แขวงเอาโผใส่กำบั้นลั่นกุญแจ ๓ ดอก คือกุญแจของผู้แทนขุนบาลหนึ่ง ของแขวงหนึ่ง ของเสมียนบัญชีดอกหนึ่งรักษาไว้จนรู้ว่าหวยออกตัวใดแล้วจึงไขกำบั้น

แขวง (ในกรุง ฯ) รับโพยจากเสมียนหวยแล้วตรวจจดบัญชีโพยและบัญชีเงินไว้สำหรับแขวงส่วนหนึ่งและรวมทำใบนำ บอกนามแขวง บอกวันเดือน บอกจำนวนโพย และบอกจำนวนเงินลงในใบนำนั้น แล้วคุมโพยกับใบนำสำหรับหวยโรงเช้ามาส่งยังโรงหวย ต้องส่งในระหว่างแต่เวลาโรงหวยตีกลองสัญญาเรียกโพย จนตีกลองปุโหละ

บอกห้าม คือในระหว่างเวลาแต่ ๑๑ ล.ท. ไปจนราว ๑๒ ก.ท.

วิธีแทงหวยหิ้งนั้น สำหรับพวกนักเลงขาใหญ่ที่จะแทงดักใจขุนบานด้วยจำนวนเงินมาก ๆ ขุนบาลยอมให้พวกแทงหวยหิ้งเขียนโพยเอง และเอาโพยของตนไปส่งที่โรงหวยได้เหมือนอย่างกับเป็นแขวง แต่ว่าต้องแทงคราวหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๒๒ บาทลงมา และต้องทำโพยให้ถูกต้อง แบบแผนอย่างโพยหวยสามัญ คือวิธีเขียนตัวอักษรและกำหนดในโพยใบหนึ่ง ไม่ให้แทงมากกว่าตัวละบาทหนึ่ง และรวมเงินในโพยใบหนึ่ง ไม่ให้เกิน ๕ บาทเหล่านี้ ลักษณะแทงหวยหิ้งกับแทงหวยสามัญที่ผิดกันเป็นข้อสำคัญนั้น คือแทงหวยสามัญ เมื่อหวยโรงเช้าออกแล้ว ขุนบาลแก้โพยออกดูรู้ว่าผู้แทง ๆ หวยตัวไหนมาก อาจจะคาดใจคนแทงว่า โรงค่ำคงจะแทงตัวไหน ๆ คิดยักย้ายตัวหวยโรงค่ำไปเสียให้ห่างได้ แต่การที่แทงหิ้ง ต่อแทงถูกผู้แทงจึงยอมให้เปิดโพยออกดูว่าแทงตัวใด ถ้าแทงผิดไม่ยอมเปิดโพยให้ขุนบาลรู้ว่าได้แทงตัวใดทีเดียว ประสงค์จะไว้ดักแทงโรงค่ำต่อไป บางที

พวกแทงหุ้งอาจจะแทงถูกเอาเงินขุนบาลได้ถึง ๑๐,๐๐๐ และ ๒๐,๐๐๐ บาทก็มี ด้วยเหตุนี้พวกนักเลงโตจึงชอบแทงหุ้ง

ลักษณะการในโรงหวย

ก่อนที่จะอธิบายถึงวิธีออกหวย จะกล่าวถึงลักษณะที่ขุนบาลจัดการในโรงหวยก่อน จำนวนคนประจำการโรงหวยซึ่งขุนบาลต้องให้เงินเดือนและต้องตั้งโรงครัวเลี้ยงอาหารเวลาทำการ รวมเบ็ดเสร็จประมาณ ๒๐๐ คน จัดเป็นตำแหน่งผู้ใหญ่ผู้น้อยมีหน้าที่ต่างกันดังนี้ คือ

หลงจู๊ใหญ่มีคนหนึ่ง เป็นผู้ดูแลการงานทั้งปวงต่างหูต่างตาของขุนบาล หลงจู๊ใหญ่นี้มักเปลี่ยนตามตัวขุนบาล

หลงจู๊รองมีประมาณ ๑๘ คน เป็นผู้สำหรับเที่ยวตรวจตราการตามแขวงและร้านเขียนหวยทั่วไป มักเป็นคนทำการอยู่เสมอไป ไม่ใคร่ต้องผลัดเปลี่ยน

คนเก็บเงินคนหนึ่ง สำหรับเก็บรักษาเงินสดและรับเงินจ่ายเงิน มักเป็นคนของขุนบาลอย่างหลงจู๊ใหญ่

หลงจู๊รอง สำหรับตรวจตราการในโรงหวยมีอีก ๒ คน สำหรับตรวจการกลางคืนคนหนึ่งตรวจการกลางวันคนหนึ่งหลงจู๊ ๒ คนนี้มักเป็นคนทำการอยู่เสมอ ไม่ใคร่ต้องผลัดเปลี่ยน

นายเสมียน คือผู้ที่เป็นหัวหน้าทำการเสมียนมี ๓ คน เสมียนที่ ๑ สำหรับทำบัญชีเงินรับจ่ายทั้งปวงคนหนึ่ง เสมียนที่๒ สำหรับทำบัญชีโพยคนหนึ่ง เสมียนที่ ๓ สำหรับสอบบัญชีทั้งปวงคนหนึ่ง เสมียนทั้ง ๓ นี้เป็นผู้ชำนาญ มักเป็นคนประจำอยู่เสมอ

รองจากเสมียนถึงพวกพนักงาน มักเป็นคนอยู่ประจำและฝึกหัดทำการติดต่อพ่อลูกหลานลงมาเป็นพื้น พนักงานมี ๓ พวก คือ

พนักงานกองตรวจโพยมี ๖ กอง กองหนึ่งมีคนคิดลูกคิดคนหนึ่งคนติตราคนหนึ่ง

พนักงานกองเตียมเถามี ๑๐ กอง กองหนึ่งมีคนบอกคนหนึ่งคนจดคนหนึ่งในพวกพนักงานเตียมเถานี้ มีคนสำคัญของขุนยาลคน ๑ หรือ ๒ คน ซึ่งต้องเป็นคนที่ไว้ใจได้จริง ๆ สำหรับรวมบัญชีเตียมเถา คือรวมยอด

บัญชีว่าในวันนั้นคนแทงหวยตัวไหนเท่าไร ๆ รู้กันแต่กับขุนบาลสำหรับกะตัวหวยที่จะออกต่อไป ที่กล่าวเป็นพนักงานประจำหน้าที่ นอกจากนี้ยังมีพนักงานกลางสำหรับช่วยเหลือในหน้าที่ทั้งปวงตลอดจนคนทำครัว จึงรวมเบ็ดเสร็จประมาณ ๒๐๐ คน พนักงานในโรงหวยแบ่งกันเป็น ๒ พวก พวกพนักงานการกลางวันพวกหนึ่งพวกพนักงานการกลางคืนพวกหนึ่งพนักงานกลางวันมาทำงานแต่เช้าไปจนบ่าย พนักงานการกลางคืนต้องมาถึงโรงหวยเวลา ๑๐ ล.ท. ได้กลับไปต่อเวลาสว่างเสมอทุกคืน ส่วนตัวขุนบาลนั้นต้องมาออกหวยเองทั้งโรงเช้าและโรงค่ำทุกวัน นอกจากนั้นก็มาตรวจตราการในเวลาอื่นบ้าง

ว่าด้วยลักษณะการออกหวย

ถึงเวลา ๕ ทุ่ม (๑๑ ล.ท.) ที่โรงหวยตีกลองสัญญาเรียกโพยย่ำ ๓ ลา เป็นกำหนดให้แขวงเอาโพยหวยโรงเช้าไปส่ง แต่ชั้นก่อนตีกลองเรียกโพยหวยโรงเช้าแต่เวลายาม ๑ (๙ ล.ท.) ต่อมาขุนบาลประสงค์จะให้มีเวลาสำหรับคนแทงหวยได้มากขึ้นจึงเลื่อนเวลาเรียกโพยออกไป ๒ ชั่วทุ่ม เมื่อตีกลองเรียกโพยแล้ว พวกแขวงก็นำโพย

ไปยังโรงหวย ส่งใบนำให้ไปยังเสมียนคนที่ ๒ ส่วนโพยส่งไปยังพนักงานกองตรวจโพย

พนักงานกองตรวจโพยแก้มัดเอาโพยออกตรวจ คนหนึ่งประทับตราประจำวันของโรงหวยที่หลังใบโพยไปพลาง บอกยอดเงินที่เสมียนหวยเขียนไว้ที่หลังใบโพยไปพลาง อีกคนหนึ่งก็ดีดลูกคิดรวมเงินตามไปจนสิ้นโพยแขวงหนึ่งก็จดยอดเงินส่งไปยังเสมียนคนที่ ๒ สำหรับสอบกับใบนำที่แขวงท้ายนี้ทำดังนี้ไปจนครบทุกแขวง

ในตอนหวยเรียกโพยนี้เป็นเวลาที่พวกแทงหวยหิ้งจะส่งโพยเข้าไปยังโรงหวย เสมียนที่ ๒ เป็นพนักงานรับโพยหวยหิ้ง และรับเงินเดิมพันจากผู้แทง แล้วทำใบรับให้เป็นสำคัญ ส่วนโพยนั้นส่งไปให้เสมียนกองตรวจโพยตีตราประจำวันแล้วก็เอาขึ้นแขวนไว้ใกล้ข้างหน้าโรง ส่วนโพยสามัญเอาแขวนไว้ต่อเข้ามาข้างใน

เมื่อเสมียนคนที่ ๒ ตรวจยอดเงินที่พนักงานกองตรวจโพยส่งมา สอบกับใบนำของแขวงจนครบทุกแขวงแล้วจึงรวมยอดเงินขึ้นเสนอต่อขุนบานว่า เดิมพันหวยโรงเช้าวันนั้นเป็นเงินเท่านั้น เมื่อเสร็จการตรวจดังกล่าวมานี้แล้วก็

เป็นอันเสร็จ ขุนบาลจึงให้ตีกลองสัญญา ๓ ที เรียกว่าตีปีหละ บอกว่าจะไม่รับให้แทงหวยแต่เวลานั้นอีกต่อไป เป็นอันถึงเวลาที่จะออกหวย

หลักที่ขุนบาลจะเลือกตัวหวยออกนั้น สิ่งสำคัญก็โพยเถา คือ บัญชีคนแทงหวยวันก่อน ๆ ที่ให้ตรวจจดไว้ ว่าวันไหนคนแทงตัวใดมากน้อยอย่างไร ตรวจเทียบกันถอยหลังขึ้นไปตั้งเจ็ดวันแปดวัน คิดดูทางวิถีจิตของคนแทงหวยว่าจะเป็นอย่างไร แล้วคิดเลือกตัวหวยออก หลีกเลี่ยงอย่าให้แทงถูก โพยเถาของขุนบาลเป็นของที่ต้องปกปิดซ่อนเร้นอย่างที่สุด เพราะถ้านักเลงได้ไป จับหลักที่ขุนบาลเลือกตัวหวยได้แล้วก็อาจจะแทงถูกได้ไม่ยาก

เล่ากันว่า แต่ก่อนขุนบาลเอาตัวหวยออกมาแขวนไว้ในเวลาให้คนแทง เหมือนอย่างเมื่อครั้งเจ้าสัวหง แต่ถูกพวกในโรงหวยลักลอบดูตัวหวยบ้าง แม้ที่สุดจำตำหนิเชือกที่แขวนตัวหวยได้โดยความสังเกตบ้าง บอกให้คนข้างนอกแทงถูก จึงต้องเลิกวิธีเอาหวยออกแขวนก่อนนั้นเสีย รอจนถึงเวลาห้ามแทงแล้วขุนบาลจึงเข้าไปหยิบตัวหวยใส่ถุงเอาออกมาแขวนที่ในมณฑลกลางโรง แล้วเปลื้องถุงออก

ให้เห็นตัวหวยในขณะนั้น เป็นประเพณีดังนี้มาจนเลิกหวย

เมื่อขุนบาลออกหวยโรงเช้าแล้ว ลงมือจัดเรื่องโพยหิ้งก่อน ถ้าหวยกินเจ้าของก็คืนเอาโพยไป ถ้าหวยถูกก็ส่งโพยให้พนักงานแก้โพยออกตรวจ ตรวจโพยหวยหิ้งแล้วจึงตรวจโพยสามัญ ลักษณะตรวจโพยสามัญนั้น ต้องเรียกระดมคนทั้งพนักงานกองตรวจโพยและกองเตียมเถามาช่วยกันตรวจ แต่การที่ตรวจชั้นนี้ประสงค์เพียงจะดูว่าโพยแขวงไหนถูกกี่ใบ แก้ใบโพยออกดูตัวหวยที่เขียนไว้ข้างในแล้วกันโพยที่มีหวยถูกไว้พวกหนึ่ง กันโพยที่หวยกินไว้พวกหนึ่งครั้นกันเสร็จแล้วจึงรวมโพยที่หวยถูกส่งไปยัง "กองนับตัวถูก" อีกกองหนึ่งซึ่งเป็นผู้ชำนาญ และมีคนไว้ใจของขุนบานหรือตัวขุนบานอยู่กำกับด้วย ตรวจดูเห็นว่าเป็นการถูกต้องก็ประทับตราประจำวันลงตรงตัวหวยที่ถูกทุกใบโพย ถ้าหากว่าเห็นวิปลาศ ดังขาดเครื่องหมายตัวอักษรเช่น ก ขาดไม้ไต่คู้ ๘ เป็นต้น ขุนบาลก็ตัดสิน "ตีกิน" คือว่ากินให้ประทับตราลงที่ตัวหวยนั้นหลายดวง แล้วไม่ยอมใช้เงินให้

พอตรวจคิดจำนวนเงินรู้เป็นยุติว่าหวยหิ้งถูกเท่าใด ก็ใช้เงินให้ทันที ส่วนหวยสามัญแขวงใดมีหวยถูกเท่าใด เสมียนคนที่ ๒ ก็คิดบัญชีหักเงินกับแขวงให้เสร็จในขณะนั้น คือว่าหวยโรงเช้าวันนั้นเงินเดิมพันของแขวงนั้นเท่านั้น ถูกเท่านั้น กินเท่านั้น หักเดิมพันที่กินใช้หวยที่ถูกเป็นเงินเท่านั้น เหลือเงินเดิมพันที่แขวงจะต้องนำส่งโรงหวยหรือถ้าถูกมาก ๆ โรงหวยจะต้องเพิ่มเงินให้แขวงเท่านั้น เป็นยุติกันทุกแขวง

ในเวลาเมื่อขุนยาลตรวจโพยหวยถูกดังกล่าวมานี้ พวกพนักงานเตียมเถาก็ลงมือตรวจเตียมโพย ส่วนที่หวยกินพร้อมกัน การที่เตียมเถานั้นสำหรับจะให้ขุนยาลรู้ว่าหวยโรงเช้าวันนั้น ตัวไหนมีจำนวนคนแทงมากกว่ากันโดยลำดับลงมา เพื่อขุนยาลจะได้คิดออกหวยโรงค่ำหลีกเลี่ยงไม่ให้ถูกแทงหู้ ลักษณะเตียมนั้นแบ่งพนักงานออกเป็น ๑๐ กอง ประสงค์จะให้พนักงานเตียมรู้โพยเถาแต่คนละเล็กละน้อย ไม่ให้สามารถหาหลักฐานสำหรับแทงหวยได้ กองเตียมเถากองหนึ่ง มีคนขานโพยคนหนึ่ง คนแต้มคน ๑ คนขานโพยอ่านแต่ชื่อตัวหวยที่มีในใบโพยไม่ต้องบอกเรือนเงิน ผู้แต้ม

มีกระดาษเขียนตัวหวยเรียงกันไว้ในนั้น ผู้อ่านขานตัวไหนครั้งหนึ่ง ก็แต้มหมึกลงเป็นคะแนนที่ตัวหวยนั้นครั้งหนึ่งพอหมดจำนวนโพยในกองของตนก็เขียนรวมยอดบอกจำนวนที่แทงว่าตัว ก มีคนแทงกี่คน ตัว ข มีคนแทงกี่คนเป็นต้นจนตลอดทุกตัวหวย แล้วไปส่งให้ "เตียมใน" อันเป็นคนสนิทของขุนบาลที่เป็นผู้สำหรับรวมยอดเตียมเถาทุกแขวงเสนอต่อขุนบาล ครั้นเสร็จการเตียมเถาแล้วก็เป็นเสร็จการส่วนหวยโรงเช้า ถึงเวลาที่จะเตรียมการสำหรับออกโรงค่ำต่อไป

ลักษณะการออกหวยโรงค่ำ ก็เป็นทำนองเดียวกันกับหวยโรงเช้าหมดทุกอย่างจะต้องอธิบายแต่เรื่องเขียนโพยซึ่งแปลกออกไปสักเล็กน้อย เพราะเมื่อคนไปแทงหวยในตอนเย็น บอกเสมียนหวยไว้เสร็จว่า ให้แทงหวยโรงค่ำอย่างไร ๆ บางคนสั่งว่าหวยที่แทงวันนั้นถ้าโรงเช้ากินให้แทงตามโรงค่ำอีก ถ้าเช่นนี้เสมียนก็เรียกเงินไว้เสร็จ และบางทีถึงเขียนโพยเตรียมไว้แต่เวลาหวยโรงเช้ายังไม่ออก แต่บางคนสั่งว่าถ้าถูกโรงเช้าให้แทงหู้ คือเพิ่มเงินแทงหวยตัวนั้น ๆ โรง

เป็น ยกตัวอย่างดังว่าแทงตัว ก กับตัว ข ตัวละบาทหนึ่ง แล้วสั่งไว้ว่าถ้าหวยโรงเช้าออกตัวหนึ่งตัวใด ให้เอาเงินที่ขุนบาลใช้ให้แทงอีกตัวหนึ่ง ในโรงค่ำทั้ง ๓๐ บาทก็ดี หรือแต่ ๒๐ บาทก็ดี อย่างนี้เรียกว่าแทงหู ลักษณะแทงหูต้องถูกเสียตัวหนึ่งก่อนแล้วจึงแทงด้วยเงินกำไร เพราะฉะนั้นการที่จะได้แทงหรือไม่ได้แทงจะรู้ได้ต่อเมื่อหวยโรงเช้าออกแล้ว ด้วยเหตุนี้เสมียนหวยได้แต่จดคำสั่งไว้ในสมุดโผ ถ้าหวยโรงเช้าออกกินก็แล้วไป ถ้าถูกก็ต้องเขียนโพยแทงโรงค่ำแทงให้เขา แต่คนแทงมีหลายรายมากด้วยกันมักถูกบ้างกินบ้าง เป็นปรกติ เสมียนหวยจึงต้องคอยฟังหวยโรงเช้าออกทุก ๆ คืน | พอหวยออกคนโรงหวยก็เที่ยวเดินร้องบอกว่าหวยออกตัวไหน เสมียนหวยรู้ว่าหวยออกตัวไรแล้วก็ลงมือเขียนโพยหวยค่ำไปส่งแขวงอีกครั้งหนึ่ง เหมือนกับที่ส่งโพยหวยโรงเช้า แต่แขวงที่อยู่ห่างไกล เช่นแขวงสามเสนหรือถนนตกเป็นต้น ที่เสมียนจะรู้ตัวหวยออก และเขียนโพยส่งให้ไม่ทัน แขวงมาส่งโพยหวยโรงเช้าต้องรับเอาโผของเสมียนหวยมาด้วย มาหาที่ตรวจโผเขียนโพยหวยโรงค่ำที่แห่งใดแห่งหนึ่งใกล้โรงหวย ให้ทันส่งเวลาเรียกโพย

โพยหวยโรงค่ำค่ำน้อยกว่าโรงเช้า ตีกลองเรียกโพยเวลาราว ๓ นาฬิกา ก.ท. พอ ๔ นาฬิกาเศษ ก็ตรวจโพยเสร็จ ได้ออกหวยโรงค่ำ

เวลาออกหวยมีผิดปรกติบ้าง ๒ คราว คือเมื่อออกพรรษาคราวหนึ่งเพราะคนต่างจังหวัดเข้ามาเล่นหวยมากกว่าปรกติหลายเท่า กว่าจะได้ออกหวยโรงเช้าต่อราว ๔ นาฬิกา ก.ท. หวยโรงค่ำก็ต้องเลื่อนมาออกจนเวลาเช้าถึง ๘ หรือ ๙ นาฬิกา ก.ท. ทั้ง ๓ วัน อีกคราวหนึ่งก็ตรุษจีน นั้นขุนบาลประสงค์จะให้พวกที่ทำงานในโรงหวยได้ไปเล่นตรุษ ร่นเวลาเข้ามาเรียกโพยหวยโรงเช้าแต่บ่าย ๕ นาฬิกา ออกหวยโรงเช้าราว ๘ นาฬิกา หวยโรงค่ำออกราว ๑๑ นาฬิกา พอเที่ยงคืนก็ปล่อยให้คนกลับทั้ง ๓ วัน

การออกหวยในส่วนแขวงหัวเมืองนั้น พอเช้าขึ้นรู้ว่าหวยโรงเช้าโรงค่ำเมื่อคืนที่ล่วงแล้วออกตัวไร นายอากรแขวงก็เปิดกำปั่นเอาสมุดโผออกมาคิดบัญชีกินและถูก เหมือนอย่างในโรงหวยที่กรุงเทพ ฯ แล้วมอบโผคืนให้เสมียนหวยไปสำหรับเขียนหวยในวันนั้นต่อไป ลักษณะการออกหวยเป็นดังแสดงมานี้

ว่าด้วยเงินอากรหวย

ในบรรดาการงานที่ใช้คนมาก เห็นจะไม่มีการอันใดที่ทำเป็นระเบียบเรียบร้อยยิ่งขึ้นไปกว่าอากรหวย นับตั้งแต่วิธีจัดหน้าที่ต่าง ๆ ตลอดจนฝึกหัดผู้คนใช้สอยประจำการล้วนคล่องแคล่วชำนิชำนาญ ใครได้ไปดูในโรงหวย เพียงเห็นแต่พวกเด็ก ๆ ที่เขาหัดให้ตรวจโพยก็ต้องเห็นเป็นอัศจรรย์ บางทีถึงนึกว่าน่าเสียดาย การที่ทำได้เรียบร้อยถึงปานนั้นไปเป็นปรปักษ์เสียกับความเจริญของบ้านเมือง หาไม่ก็จะเป็นของควรอวดแขกบ้านแขกเมืองได้สักอย่างหนึ่ง ข้อที่การอากรหวยทำเป็นระเบียบเรียบร้อยได้นั้น เพราะเหตุที่นายอากรเป็นผู้ที่จะได้จะเสียในวิธีทำการ ถ้าทำดีก็รวย ถ้าทำพลาดก็ฉิบหาย เพราะฉะนั้นถึงนายอากรจะเปลี่ยนตัวกันเป็นปี ๆ ความมุ่งหมายของผู้เป็นนายอากรทุกคนย่อมเป็นอย่างเดียวกัน คือคิดอ่านแต่จะให้การสะดวกดีอย่างที่สุด และให้เปลืองตัวน้อยที่สุดด้วยกันทั้ง ๒ สถาน เมื่อนายอากรคนใดเห็นว่าวิธีการทำอย่างใดดี ก็เอาเป็นแบบอย่างทำตามต่อกันมา วิธีการอย่างใดจะต้องแก้ไขหรือจะต้องคิดขึ้นใหม่

ก็ต้องทำโดยความระมัดระวังไม่สุ่มสี่สุ่มห้า ครั้นได้วิธีอย่างใดดี คนภายหลังก็ต้องเอาอย่างนั้นเป็นแบบแผนทำต่อ ๆ กันมา ด้วยเหตุนี้การในอากรหวยจึงมีแบบแผนทำลงรูปเรียบร้อย จนแทบจะไม่มีทางที่จะแก้ไขให้สะดวกดียิ่งขึ้นไปได้ เว้นอย่างเดียวแต่เรื่องรักษาความสะอาดในโรงหวย ส่วนพวกคนทำการอากรหวยตั้งแต่เสมียนเขียนหวยจนพนักงานในโรงหวย เป็นคนทำประจำที่อยู่โดยมาก ใครทำการอย่างใดทำอย่างนั้นเสมอทุก ๆ วัน ก็ชำนิชำนาญ ว่าโดยย่อเพราะอากรหวยอาศัยความคุ้นเคยเป็นหลัก ทำติดต่อกันมาช้านานวิธีการจึงเป็นระเบียบเรียบร้อยถึงที่สุดที่จะเป็นได้ การอย่างอื่นในอากรหวยได้อธิบายมาเสร็จแล้ว ในตอนนี้จะกล่าวถึงการอันเกี่ยวด้วยเรื่องเงินในอากรหวยต่อไป

ประเพณีในการอากรหวยถือเป็นหลักอย่างหนึ่ง ที่ต้องใช้เงินสดกัน ไม่ให้ติดค้างที่จำเป็นจะต้องติดค้างบ้าง ก็มีกำหนดแน่นอนไม่หละหลวม ยกตัวอย่างเหมือนดังการส่งเงินเดิมพันที่เสมียนหวยส่งแขวงก็ดี ที่แขวงส่งขุนบาลก็ดีจะส่งเงินเดิมพันทุกวันพร้อมกับโพยหวยไม่ได้ ด้วยจะต้อง

มีเงินสำรองไว้สำหรับใช้คนถูกหวย ทั้งที่แขวงและที่ร้านเขียนหวย เขาจึงตั้งกำหนดเงินสำรอง เป็นต้นว่าเสมียนหวยคน ๑ แขวงยอมให้เอาเงินเดิมพันไว้เป็นเงินสำรองได้เท่านั้น ๆ เป็นกำหนด ต่างกันตามที่เป็นร้านมีคนแทงมากหรือน้อย ถ้าเงินเดิมพันอยู่ในมือมากกว่ากำหนดเมื่อใดต้องส่งทันที ถ้าขืนเอาไว้แม้เกินไปจนบาท หนึ่ง ก็ปรับส่วนแขวงขุนบาลก็กำหนดเงินสำรองให้อย่างเดียวกัน แต่ถึงเวลาหวยออก เมื่อคิดบัญชีเงินได้เสียเป็นต้องสอบให้รู้กันทุกวันว่ามีตัวเงินสดของขุนบาลอยู่ที่แขวงใดเท่าใด และแขวงก็สอบว่ามีตัว เงินสดของแขวง อยู่ที่ เสมียนหวยคนใด เท่าใดทุก ๆ วัน ดังนี้เป็นตัวอย่าง

ส่วนเงินอากรที่ขุนบาลต้องส่งพระคลังนั้น ได้ยินว่าเมื่อแรกตั้งอากรหวยในรัชกาลที่ ๓ เงินอากรหวยเพียงปีละ ๒๐,๐๐๐ บาท มาถึงรัชกาลที่ ๔ เงินอากรมากขึ้นเป็นปีละ ๒๐๐,๐๐๐ บาท(๑) เงินอากรหวยขึ้นมาก

(๑) ตามบัญชีของสังฆราชปัลกัวมีในหนังสือ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง

ไปยังโรงหวย ส่งใบนำให้ไปยังเสมียนคนที่ ๒ ส่วนโพยส่งไปยังพนักงานกองตรวจโพย

พนักงานกองตรวจโพยแก้มัดเอาโพยออกตรวจ คนหนึ่งประทับตราประจำวันของโรงหวยที่หลังใบโพยไปพลาง บอกยอดเงินที่เสมียนหวยเขียนไว้ที่หลังใบโพยไปพลาง อีกคนหนึ่งก็คิดลูกคิดรวมเงินตามไปจนสิ้นโพยแขวงหนึ่งก็จดยอดเงินส่งไปยังเสมียนคนที่ ๒ สำหรับสอบกับใบนำที่แขวงท้ายนำทำดังนี้ไปจนครบทุกแขวง

ในตอนหวยเรียกโพยนี้เป็นเวลาที่พวกแทงหวยหิงจะส่งโพยเข้าไปยังโรงหวย เสมียนที่ ๒ เป็นพนักงานรับโพยหวยหิง และรับเงินเดิมพันจากผู้แทง แล้วทำใบรับให้เป็นสำคัญ ส่วนโพยนั้นส่งไปให้เสมียนกองตรวจโพยตีตราประจำวันแล้วก็เอาขึ้นแขวนไว้ใกล้ข้างหน้าโรง ส่วนโพยสามัญเอาแขวนไว้ต่อเข้ามาข้างใน

เมื่อเสมียนคนที่ ๒ ตรวจยอดเงินที่พนักงานกองตรวจโพยส่งมา สอบกับใบนำของแขวงจนครบทุกแขวงแล้วจึงรวมยอดเงินขึ้นเสนอต่อขุนบานว่า เดิมพันหวยโรงเช้าวันนั้นเป็นเงินเท่านั้น เมื่อเสร็จการตรวจดังกล่าวมานี้แล้วก็

เป็นอันเสร็จ ขุนบาลจึงให้ตีกลองสัญญา ๓ ที เรียกว่าตีปิโหละ บอกว่าจะไม่รับให้แทงหวยแต่เวลานั้นอีกต่อไป เป็นอันถึงเวลาที่จะออกหวย

หลักที่ขุนบาลจะเลือกตัวหวยออกนั้น สิ่งสำคัญก็โพยเถา คือ บัญชีคนแทงหวยวันก่อน ๆ ที่ให้ตรวจจดไว้ ว่าวันไหนคนแทงตัวใดมากน้อยอย่างไร ตรวจเทียบกันถอยหลังขึ้นไปตั้งเจ็ดวันแปดวัน คิดดูทางวิถีจิตของคนแทงหวยว่าจะเป็นอย่างไร แล้วคิดเลือกตัวหวยออก หลีกเลี่ยงอย่าให้แทงถูก โพยเถาของขุนบาลเป็นของที่ต้องปกปิดซ่อนเร้นอย่างที่สุด เพราะถ้านักเลงได้ไป จับหลักที่ขุนบาลเลือกตัวหวยได้แล้วก็อาจจะแทงถูกได้ไม่ยาก

เล่ากันว่า แต่ก่อนขุนบาลเอาตัวหวยออกมาแขวนไว้ในเวลาให้คนแทง เหมือนอย่างเมื่อครั้งเจ้าสัวหง แต่ถูกพวกในโรงหวยลักลอบดูตัวหวยบ้าง แม้ที่สุดจำตำหนิเชือกที่แขวนตัวหวยได้โดยความสังเกตบ้าง บอกให้คนข้างนอกแทงถูก จึงต้องเลิกวิธีเอาหวยออกแขวนก่อนนั้นเสีย รอจนถึงเวลาห้ามแทงแล้วขุนบาลจึงเข้าไปหยิบตัวหวยใส่ถุงเอาออกมาแขวนที่ในมณฑลกลางโรง แล้วเปลื้องถุงออก

ให้เห็นตัวหวยในขณะนั้น เป็นประเพณีดังนี้มาจนเลิกหวย

เมื่อขุนบาลออกหวยโรงเช้าแล้ว ลงมือจัดเรื่องโพยหั้งก่อน ถ้าหวยกินเจ้าของก็คืนเอาโพยไป ถ้าหวยถูกก็ส่งโพยให้พนักงานแก้โพยออกตรวจ ตรวจโพยหวยหั้งแล้วจึงตรวจโพยสามัญ ลักษณะตรวจโพยสามัญนั้น ต้องเรียกระดมคนทั้งพนักงานกองตรวจโพยและกองเตียมเถามาช่วยกันตรวจ แต่การที่ตรวจชั้นนี้ประสงค์เพียงจะดูว่าโพยแขวงไหนถูกกี่ใบ แก้ใบโพยออกดูตัวหวยที่เขียนไว้ข้างในแล้วกันโพยที่มีหวยถูกไว้พวกหนึ่ง กันโพยที่หวยกินไว้พวกหนึ่ง ครั้นกันเสร็จแล้วจึงรวมโพยที่หวยถูกส่งไปยัง "กองนับตัวถูก" อีกกองหนึ่งซึ่งเป็นผู้ชำนาญ และมีคนไว้ใจของขุนบานหรือตัวขุนบานอยู่กำกับด้วย ตรวจดูเห็นว่าเป็นการถูกต้องก็ประทับตราประจำวันลงตรงตัวหวยที่ถูกทุกใบโพย ถ้าหากว่าเห็นวิปลาศ ดังขาดเครื่องหมายตัวอักษรเช่น ก ขาดไม้ไต่คู้ ๘ เป็นต้น ขุนบาลก็ตัดสิน "ตีกิน" คือว่ากินให้ประทับตราลงที่ตัวหวยนั้นหลายดวง แล้วไม่ยอมใช้เงินให้

พอตรวจคิดจำนวนเงินรู้เป็นยุติว่าหวยหั้งถูกเท่าใด ก็ใช้เงินให้ทันที ส่วนหวยสามัญแขวงใดมีหวยถูกเท่าใด เสมียนคนที่ ๒ ก็คิดบัญชีหักเงินกับแขวงให้เสร็จในขณะนั้น คือว่าหวยโรงเช้าวันนั้นเงินเดิมพันของแขวงนั้นเท่านั้น ถูกเท่านั้น กินเท่านั้น หักเดิมพันที่กินใช้หวยที่ถูกเป็นเงินเท่านั้น เหลือเงินเดิมพันที่แขวงจะต้องนำส่งโรงหวยหรือถ้าถูกมาก ๆ โรงหวยจะต้องเพิ่มเงินให้แขวงเท่านั้น เป็นยุติกันทุกแขวง

ในเวลาเมื่อขุนบาลตรวจโพยหวยถูกดังกล่าวมานี้ พวกพนักงานเตียมเถาก็ลงมือตรวจเตียมโพย ส่วนที่หวยกินพร้อมกัน การที่เตียมเถานั้นสำหรับจะให้ขุนบาลรู้ว่าหวยโรงเช้าวันนั้น ตัวไหนมีจำนวนคนแทงมากกว่ากันโดยลำดับลงมา เพื่อขุนบาลจะได้คิดออกหวยโรงค้ำหลีกเลี่ยงไม่ให้ถูกแทงหั้ ลักษณะเตียมนั้นแบ่งพนักงานออกเป็น ๑๐ กอง ประสงค์จะให้พนักงานเตียมรู้โพยเถาแต่คนละเล็กละน้อย ไม่ให้สามารถหาหลักฐานสำหรับแทงหวยได้ กองเตียมเถากองหนึ่ง มีคนขานโพยคนหนึ่ง คนแต้มคน ๑ คนขานโพยอ่านแต่ชื่อตัวหวยที่มีในใบโพยไม่ต้องบอกเรือนเงิน ผู้แต้ม

มีกระดาษเขียนตัวหวยเรียงกันไว้ในนั้น ผู้อ่านขานตัวไหนครั้งหนึ่ง ก็แต้มหมึกลงเป็นคะแนนที่ตัวหวยนั้นครั้งหนึ่งพอหมดจำนวนโพยในกองของตนก็เขียนรวมยอดบอกจำนวนที่แทงว่าตัว ก มีคนแทงกี่คน ตัว ข มีคนแทงกี่คนเป็นต้นจนตลอดทุกตัวหวย แล้วไปส่งให้ "เตี๋ยมใน" อันเป็นคนสนิทของขุนบาลที่เป็นผู้สำหรับรวมยอดเตี๋ยมเถาทุกแขวงเสนอต่อขุนบาล ครั้นเสร็จการเตี๋ยมเถาแล้วก็เป็นเสร็จการส่วนหวยโรงเช้า ถึงเวลาที่จะเตรียมการสำหรับออกโรงค่ำต่อไป

ลักษณะการออกหวยโรงค่ำ ก็เป็นทำนองเดียวกันกับหวยโรงเช้าหมดทุกอย่างจะต้องอธิบายแต่เรื่องเขียนโพยซึ่งแปลกออกไปสักเล็กน้อย เพราะเมื่อคนไปแทงหวยในตอนเย็น บอกเสมียนหวยไว้เสร็จว่า ให้แทงหวยโรงค่ำอย่างไร ๆ บางคนสั่งว่าหวยที่แทงวันนั้นถ้าโรงเช้ากินให้แทงตามโรงค่ำอีก ถ้าเช่นนี้เสมียนก็เรียกเงินไว้เสร็จ และบางทีถึงเขียนโพยเตรียมไว้แต่เวลาหวยโรงเช้ายังไม่ออก แต่บางคนสั่งว่าถ้าถูกโรงเช้าให้แทงทู คือเพิ่มเงินแทงหวยตัวนั้น ๆ โรง

เป็น ยกตัวอย่างดังว่าแทงตัว ก กับตัว ข ตัวละบาทหนึ่ง แล้วสั่งไว้ว่าถ้าหวยโรงเช้าออกตัวหนึ่งตัวใด ให้เอาเงินที่ขุนบาลใช้ให้แทงอีกตัวหนึ่ง ในโรงค่ำทั้ง ๓๐ บาทก็ดี หรือแต่ ๒๐ บาทก็ดี อย่างนี้เรียกว่าแทงหู ลักษณะแทงหูต้องถูกเสียตัวหนึ่งก่อนแล้วจึงแทงด้วยเงินกำไร เพราะฉะนั้นการที่จะได้แทงหรือไม่ได้แทงจะรู้ได้ต่อเมื่อหวยโรงเช้าออกแล้ว ด้วยเหตุนี้เสมียนหวยได้แต่จดคำสั่งไว้ในสมุดโผ ถ้าหวยโรงเช้าออกกินก็แล้วไป ถ้าถูกก็ต้องเขียนโพยแทงโรงค่ำแทงให้เขา แต่คนแทงมีหลายรายมากด้วยกันมักถูกข้างกินบ้าง เป็นปรกติ เสมียนหวยจึงต้องคอยฟังหวยโรงเช้าออกทุก ๆ คืน | พอหวยออกคนโรงหวยก็เที่ยวเดินร้องบอกว่าหวยออกตัวไหน เสมียนหวยรู้ว่าหวยออกตัวไรแล้วก็ลงมือเขียนโพยหวยค่ำไปส่งแขวงอีกครั้งหนึ่ง เหมือนกับที่ส่งโพยหวยโรงเช้า แต่แขวงที่อยู่ห่างไกล เช่นแขวงสามเสนหรือถนนตกเป็นต้น ที่เสมียนจะรู้ตัวหวยออก และเขียนโพยส่งให้ไม่ทัน แขวงมาส่งโพยหวยโรงเช้าต้องรับเอาโผของเสมียนหวยมาด้วย มาหาที่ตรวจโผเขียนโพยหวยโรงค่ำที่แห่งใดแห่งหนึ่งใกล้โรงหวย ให้ทันส่งเวลาเรียกโพย

โพยหวยโรงค่ำค้าน้อยกว่าโรงเช้า ตีกลองเรียกโพยเวลาราว ๓ นาฬิกา ก.ท. พอ ๔ นาฬิกาเศษ ก็ตรวจโพยเสร็จ ได้ออกหวยโรงค่ำ

เวลาออกหวยมีผิดปรกติปีละ ๒ คราว คือเมื่อออกพรรษาคราวหนึ่งเพราะคนตื่นกันเข้ามาเล่นหวยมากกว่าปรกติหลายเท่า กว่าจะได้ออกหวยโรงเช้าต่อราว ๔ นาฬิกา ก.ท. หวยโรงค่ำก็ต้องเลื่อนมาออกจนเวลาเช้าถึง ๘ หรือ ๙ นาฬิกา ก.ท. ทั้ง ๓ วัน อีกคราวหนึ่งก็ตรุษจีน นั้นขุนบาลประสงค์จะให้พวกที่ทำงานในโรงหวยได้ไปเล่นตรุษจีนเวลาเข้ามาเรียกโพยหวยโรงเช้าแต่บ่าย ๕ นาฬิกา ออกหวยโรงเช้าราว ๘ นาฬิกา หวยโรงค่ำออกราว ๑๑ นาฬิกา พอเที่ยงคืนก็ปล่อยให้คนกลับทั้ง ๓ วัน

การออกหวยในส่วนแขวงหัวเมืองนั้น พอเช้าขึ้นรู้ว่าหวยโรงเช้าโรงค่ำเมื่อคืนที่ล่วงแล้วออกตัวไร แขวงก็เปิดกำปั่นเอาสมุดโผออกมาคิดบัญชีกินและถูก เหมือนอย่างในโรงหวยที่กรุงเทพ ฯ แล้วมอบโผคืนให้เสมียนหวยไปสำหรับเขียนหวยในวันนั้นต่อไป ลักษณะการออกหวยเป็นดังแสดงมานี้

ว่าด้วยเงินอากรหวย

ในบรรดาการงานที่ใช้คนมาก เห็นจะไม่มีการอันใดที่ทำเป็นระเบียบเรียบร้อยยิ่งขึ้นไปกว่าอากรหวย นับตั้งแต่วิธีจัดหน้าที่ต่าง ๆ ตลอดจนฝึกหัดผู้คนใช้สอยประจำการล้วนคล่องแคล่วชำนิชำนาญ ใครได้ไปดูในโรงหวย เพียงเห็นแต่พวกเด็ก ๆ ที่เขาหัดให้ตรวจโพยก็ต้องเห็นเป็นอัศจรรย์ บางทีถึงนึกว่าน่าเสียดาย การที่ทำได้เรียบร้อยถึงปานนั้นไปเป็นปรปักษ์เสียกับความเจริญของบ้านเมือง หาไม่ก็จะเป็นของควรอวดแขกบ้านแขกเมืองได้สักอย่างหนึ่ง ข้อที่การอากรหวยทำเป็นระเบียบเรียบร้อยได้นั้น เพราะเหตุที่นายอากรเป็นผู้ที่จะได้จะเสียในวิธีทำการ ถ้าทำดีก็รวย ถ้าทำพลาดก็ฉิบหาย เพราะฉะนั้นถึงนายอากรจะเปลี่ยนตัวกันเป็นปี ๆ ความมุ่งหมายของผู้เป็นนายอากรทุกคนย่อมเป็นอย่างเดียวกัน คือคิดอ่านแต่จะให้การสะดวกดีอย่างที่สุด และให้เปลืองตัวน้อยที่สุดด้วยกันทั้ง ๒ สถาน เมื่อนายอากรคนใดเห็นว่าวิธีการทำอย่างใดดี ก็เอาเป็นแบบอย่างทำตามต่อกันมา วิธีการอย่างใดจะต้องแก้ไขหรือจะต้องคิดขึ้นใหม่

ก็ต้องทำโดยความระมัดระวังไม่สุ่มสี่สุ่มห้า ครั้นได้วิธีอย่างใดดี คนภายหลังก็ต้องเอาอย่างนั้นเป็นแบบแผนทำต่อ ๆ กันมา ด้วยเหตุนี้การในอากรหวยจึงมีแบบแผนทำลงรูปเรียบร้อย จนแทบจะไม่มีทางที่จะแก้ไขให้สะดวกดียิ่งขึ้นไปได้ เว้นอย่างเดียวแต่เรื่องรักษาความสะอาดในโรงหวย ส่วนพวกคนทำการอากรหวยตั้งแต่เสมียนเขียนหวยจนพนักงานในโรงหวย เป็นคนทำประจำที่อยู่โดยมาก ใคระทำการอย่างใดทำอย่างนั้นเสมอทุก ๆ วัน ก็ชำนิชำนาญ ว่าโดยย่อเพราะอากรหวยอาศัยความคุ้นเคยเป็นหลัก ทำติดต่อกันมาช้านาน วิธีการจึงเป็นระเบียบเรียบร้อยถึงที่สุดที่จะเป็นได้ การอย่างอื่นในอากรหวยได้อธิบายมาเสร็จแล้ว ในตอนนี้จะกล่าวถึงการอันเกี่ยวด้วยเรื่องเงินในอากรหวยต่อไป

ประเพณีในการอากรหวยถือเป็นหลักอย่างหนึ่ง ที่ต้องใช้เงินสดกัน ไม่ให้ติดค้างที่จำเป็นจะต้องติดค้างบ้าง ก็มีกำหนดแน่นอนไม่หละหลวม ยกตัวอย่างเหมือนดังการส่งเงินเดิมพันที่เสมียนหวยส่งแขวงก็ดี ที่แขวงส่งขุนบาลก็ดี จะส่งเงินเดิมพันทุกวันพร้อมกับโพยหวยไม่ได้ ด้วยจะต้อง

มีเงินสำรองไว้สำหรับใช้คนถูกหวย ทั้งที่แขวงและที่ร้านเขียนหวย เขาจึงตั้งกำหนดเงินสำรอง เป็นต้นว่าเสมียนหวยคน ๑ แขวงยอมให้เอาเงินเดิมพันไว้เป็นเงินสำรองได้เท่านั้น ๆ เป็นกำหนด ต่างกันตามที่เป็นร้านมีคนแทงมากหรือน้อย ถ้าเงินเดิมพันอยู่ในมือมากกว่ากำหนดเมื่อใดต้องส่งทันที ถ้าขืนเอาไว้แม้เกินไปจนบาท หนึ่ง ก็ปรับส่วนแขวงขุนบาลก็กำหนดเงินสำรองให้อย่างเดียวกัน แต่ถึงเวลาหวยออก เมื่อคิดบัญชีเงินได้เสียเป็นต้องสอบให้รู้กันทุกวันว่ามีตัวเงินสดของขุนบาลอยู่ที่แขวงใดเท่าใด และแขวงก็สอบว่ามีตัวเงินสดของแขวงอยู่ที่เสมียนหวยคนใดเท่าใดทุก ๆ วัน ดังนี้เป็นตัวอย่าง

ส่วนเงินอากรที่ขุนบาลต้องส่งพระคลังนั้น ได้ยินว่าเมื่อแรกตั้งอากรหวยในรัชกาลที่ ๓ เงินอากรหวยเพียงปีละ ๒๐,๐๐๐ บาท มาถึงรัชกาลที่ ๔ เงินอากรมากขึ้นเป็นปีละ ๒๐๐,๐๐๐ บาท(๑) เงินอากรหวยขึ้นมาก

(๑) ตามบัญชีของสังฆราชปัลกัวมีในหนังสือ เซอร์ยอห์น เบาริง

ถึงที่สุดเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๓๐ ตรงกับปีกุน พ.ศ. ๒๔๕๔ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เป็นเงินปีละ ๓,๘๔๙,๖๐๐ บาท วิธีส่งเงินอากรหวย รัฐบาลให้ส่งเหมือนกับเงินภาษีอากรผูกขาดอย่างอื่น คือนายอากรต้องนำเงินส่งพระคลังล่วงหน้าเท่าอัตราเงินงวด ๓ เดือน รัฐบาลเอาไว้เป็นเงินประกัน ๒ เดือนเป็นเงินงวดสำหรับเดือนต้นเดือน หนึ่ง ต่อไปพอขึ้นเดือนใหม่นายอากรต้องส่งเงินงวดสำหรับเดือนนั้นล่วงหน้าตั้งแต่เดือนที่ ๒ เป็นต้นไป จนถึงเดือนที่ ๑๑ ที่ ๑๒ รัฐบาลจึงยอมหักเงินประกันให้เป็นเงินงวดต่อไปจนสิ้นปี

เงินเดิมพันคนแทงหวยในตอนหลังนี้ ทราบว่าหวยโรงเช้าราว ๓๐,๐๐๐ บาท หวยโรงค่ำราว ๑๐,๐๐๐ บาท รวมกันราวคืนละ ๔๐,๐๐๐ บาท เป็นปานกลาง บางทีถึงเดือนละ ๕๐,๐๐๐ บาทก็มี เวลาตรุษจีนเดิมพันมากกว่าปรกติราวคืนละ ๒๐,๐๐๐ บาท แต่ออกพรรษาวันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ๒ คืนนี้เงินเดิมพันขึ้นไปถึงคืนละราว ๑๒๐,๐๐๐ บาท บางปีถึง ๑๔๐,๐๐๐ บาทก็มี โดยปรกติ ขุนบาลจะต้องออกหวย

ให้กินคืนหนึ่งราวสัก ๑๐,๐๐๐ บาท จึ่งจะไม่ขาดทุน เพราะเงินอากรต้องส่งพระคลังมาก และค่าใช้สอยในการทำอากรหวยก็มาก และยังบางทีหวยตาย เขาแทงถูกขุนบาลต้องใช้เขามาก ๆ คืนหนึ่งตั้ง ๑๐,๐๐๐ บาท บางทีถึง ๓๐,๐๐๐ บาท ก็มักมีเนือง ๆ ทุกปีไม่ขาด แต่ถึงกระนั้นนายอากรก็คงได้กำไรมากบ้างน้อยบ้างทุกปี ที่จะขาดทุนนั้นน้อยนัก เคยได้ยินว่านายอากรหวยขาดทุนถึงรัฐบาลต้องให้คืนอากรกลางปีแต่ครั้งเดียว เหตุที่ขาดทุนครั้งนั้นเพราะไม่มีตัวเงินสดจะสำรองส่งเงินงวดของหลวง ด้วยธรรมดาการแทงหวยไม่เสมอกันตลอดปี ในตอนต้น ๆ ปีไปจนเข้าพรรษาเดิมพันหวยน้อยกว่าตอนปลายปี นายอากรออกหวยกินไม่ใคร่ท่วมเงินงวดของหลวง ต้องหาเงินจากที่อื่นมาสำรองไว้ส่งแทนเงินที่ขาด นายอากรคนนั้นหาเงินสำรองได้ไม่พอจึงต้องออกจากตำแหน่งขุนบาน แต่ก็ยังมีผู้อื่นที่จะรับทำอากรเป็นอันมาก จึงได้ประมูลอากรหวยมามิได้ขาดจนเมื่อปีที่สุดบ่อนที่จะเลิก เงินอากรหวยยังสูงถึง ๓,๔๒๐,๐๐๐ บาท

ว่าด้วยเลิกหวย

เรื่องที่จะเลิกอากรหวย เมื่อในรัชกาลที่ ๕ เป็นข้อซึ่งทรงพระราชดำริตกลงแล้วว่าจะเลิกก็จริง แต่ยังหาได้มีความคิดเป็นยุติว่าจะเลิกเมื่อไรในครั้งนั้นไม่ ด้วยเงินผลประโยชน์แผ่นดินที่ได้จากอากรบ่อนเบี้ยกับอากรหวยรวมกัน เคยได้อยู่เป็นอย่างมากถึงปีละ ๙,๑๗๐,๖๓๕ บาท จะตัดขาดหมดในทันที หรือแม้แต่ภายในน้อยปี เกรงผลประโยชน์สำหรับใช้ราชการแผ่นดินที่จะเกิดขึ้นทดแทนทางอื่นจะขึ้นไม่ทันกัน ก็จะกลับเป็นเหตุติดขัดในการงานที่จะทรงจัดราชการบ้านเมืองเพราะเงินไม่พอจ่าย ด้วยเหตุนี้ความมุ่งหมายในรัชกาลก่อนมีอยู่เพียงจะผ่อนลดบ่อนเบี้ยลงโดยลำดับ เมื่อเลิกบ่อนเบี้ยหมดแล้วจึงจะเลิกอากรหวยต่อภายหลัง

มาถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อโปรดให้เลิกบ่อนเบี้ยต่อมาจนเหลืออยู่แต่ ๕ ตำบล ความปรากฏเพียงว่ามีพระราชประสงค์จะให้เร่งเลิกบ่อนเบี้ยและอากรหวยให้เร็วกว่าแต่ก่อน ได้โปรดให้กระทรวงพระคลังรวบรวมเงินเหลือจ่ายประจำปีเตรียมไว้ทดแทนเงินที่จะตก คนทั้งหลายภายนอกยังเข้าใจกันอยู่ว่า กระทรวงพระคลังคงจะเลิกบ่อนให้หมดก่อน แล้ว

จึงจะคิดเลิกอากรหวยต่อไป เพราะเงินอากรทั้ง ๒ อย่าง รวมกัน แม้เมื่อเลิกบ่อนเบี้ยไปเป็นอันมากแล้ว ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ เงินยังมากถึงปีละ ๖,๖๐๐,๐๐๐ บาท อีกประการหนึ่งการที่จะเลิกอากรหวยไม่มีทางที่จะผ่อนลดลงได้เหมือนกับบ่อนเบี้ย ต้องคงไว้ทั้งนั้น หรือเลิกหมดในคราวเดียว ด้วยเหตุนี้คนภายนอกจึงไม่ได้คาดว่ากระทรวงพระคลังจะสามารถเลิกอากรหวยได้โดยเร็ว ไม่มีใครรู้ว่า พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนารถ เสนาบดีกระทรวงพระคลังได้ทรงพยายามตระเตรียมการมาแล้วหลายปี ครั้นเห็นประกาศปรากฏว่าทรงพระกรุณาโปรดให้เลิกอากรและห้ามการเล่นหวย ตั้งแต่ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ ไป ก็เป็นการผิดคาดประหลาดใจของคนทั้งหลาย เป็นเหตุให้ยังเกิดความชื่นชมยินดีในพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั่วไป

อากรหวย ก.ข. แรกตั้งขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๗๘ เลิกในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๑ เมษายน ปีมะโรง พระพุทธศักราช ๒๔๕๙

ประมวลเวลาอายุของอากรหวย ก.ข. ตั้งแต่เกิดขึ้นในเมืองไทยจนกระทั่งเลิกลับดับสูญ พอได้ ๘๑ ปี

ว่าด้วยคุณและโทษของหวยและบ่อนเบี้ย

จะกล่าวแถมท้ายถึงคุณและโทษของหวยและบ่อนเบี้ยต่อไปอีกสักหน่อย อากรทั้ง ๒ อย่างนั้น เป็นการค้าความชั่วก็จริง แต่จะค้นหาข้อที่เป็นคุณก็มีอยู่บ้าง จะว่าแต่ที่เป็นข้อสำคัญ คือ ที่เป็นอุบายการเก็บภาษีจากราษฎรอย่างหมดจด (ที่ว่าหมดจดนั้นไม่ได้หมายความว่าดี) ถ้าหากว่าประสงค์แต่จะให้ได้เงินเป็นประมาณแล้ว ไม่มีวิธีเก็บภาษีอากรอย่างอื่นจะสะดวกยิ่งกว่าอากรหวยและบ่อนเบี้ย เพราะรัฐบาลไม่ต้องตั้งพิกัดอัตราเรียกเร่งรบกวนให้ราษฎรบ่นว่าเดือดร้อน ราษฎรก็พากันสมัครหาเงินมาเสียให้รัฐบาล แม้สิ้นเนื้อประดาตัวที่สุดถึงจะต้องขายสมบัติบ้านช่องตลอดจนขายตัวเอง ก็ยังเต็มใจที่จะเสียภาษีโดยทางบ่อนเบี้ยและอากรหวย ไม่มีคนเสียคนใดที่จะบ่นว่าเดือดร้อนเพราะมีบ่อนเบี้ยหรือมีโรงหวยอย่างว่า เวลาโทรมนัสเมื่อเล่นหวยเล่นเบี้ยเสียทรัพย์มาก ก็โทษตัวเองว่าเพราะคิดไม่ถูกหรือ

เคราะห์ไม่ดี ที่จะโทษหวยและบ่อนเบี้ยนั้นหามิได้ ส่วนคุณของหวยและบ่อนเบี้ยเห็นมีอยู่เท่านี้ แต่ส่วนโทษนั้นมีเป็นอเนกปริยาย ว่าโดยย่อก็คือเป็นเหตุที่ทำให้ไพร่บ้านพลเมืองยากจน ไม่มีกำลังที่จะประกอบการให้ตนเองและบ้านเมืองมีความเจริญประการหนึ่ง เป็นเหตุให้ไพร่บ้านพลเมืองเกิดนิสัยเป็นคนพาลสันดานชั่วประการหนึ่ง แต่ถ้าจะพิจารณาต่อไปว่า หวยกับบ่อนเบี้ยให้โทษผิดกันอย่างไร เห็นว่าบ่อนเบี้ยให้โทษแก่คนชั้นต่ำเป็นพื้น เพราะการเล่นเบี้ยต้องไปเล่นถึงบ่อน จึงมักไปเล่นแต่คนชั้นต่ำ คนชั้นสูงที่ไปเล่นเบี้ยถึงบ่อนโดยตรง หรือลักเล่นเบี้ยตามบ้านเรือนมีไม่มากมายเท่าใดนัก ส่วนหวยนั้นให้โทษแก่คนชั้นสูงมากกว่าคนชั้นต่ำ เพราะอาจจะเล่นได้ในที่ลับไม่ต้องออกหน้าไปแทงถึงโรงหวย ผู้ดีจึงชอบเล่น กระบวนทางได้เสียก็ผิดกันเล่นเบี้ยนั้นมีทุนไปเล่นเท่าใดก็มักเล่นหมดพกในเวลาเดียว แต่เล่นหวยชักทุนทีละน้อยค่อยเล่นค่อยเปลืองไป ถ้าจะอุปมาว่าด้วยลักษณะที่เสียคนเล่นเบี้ยเหมือนเป็นอหิวาตกโรค คนเล่นหวยเหมือนวัณโรค ใครลงได้เป็นแล้วก็มักตาย ผิดกันแต่อย่างหนึ่งตายเร็ว อีกอย่างหนึ่งตายช้า ที่นักเลงเล่นเบี้ย

หรือเล่นหวยคนใดจะเล่นรวยจนถึงตั้งตัวได้เพราะการเล่นเบี้ย เล่นหวยนั้นยังไม่เคยปรากฏตัวเลย กล่าวกันว่า พระภาษี เล็ก ตั้งตัวได้จนถึงได้สร้างวัดด้วยเล่นเบี้ยมีอยู่คน ๑ แต่ ก็มิใช่รวยเพราะแทงถั่วโปหรือแทงหวย ที่ตั้งตัวได้เพราะ รับผูกอากรบ่อนเบี้ยและทำภาษีอากรอย่างอื่นด้วยจึงได้รวย จนได้สร้างวัดภาวนาภิรตาราม อันปรากฏอยู่ในคลอง บางกอกน้อยนั้น แต่ถึงจะมีบ้างก็ไม่ถึงหนึ่งในหมื่นในแสน ของจำนวนคนที่เสียทรัพย์เสียตัวขึ้นขี้ไปเพราะหลงเล่นเบี้ย และเล่นหวย เพราะฉะนั้นที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรง พยายามมาทั้ง ๒ รัชกาล จนได้เลิกหวยและบ่อนเบี้ยหมดสิ้น สยามประเทศนี้ ควรคนทั้งหลายจะระลึกถึงพระเดชพระคุณ เป็นล้นเกล้า ฯ ทั่วกัน

แต่อีกฝ่ายหนึ่ง ที่ใครจะหวนกลับไปติโทษรัฐบาล แต่ก่อน แม้แต่ครั้งกรุงเก่าในข้อที่ตั้งอากรบ่อนเบี้ยและ อากรหวยขึ้นก็ดี หรือในข้อที่ยอมให้อากรทั้ง ๒ นี้มาเป็น ช้านานก็ดีก็หาควรไม่ เพราะรัฐบาลทั่วทุกประเทศจำต้อง มีเงินสำหรับใช้สอยในการปกครองบ้านเมือง ก็ต้องขอเฉลี่ย

เรี่ยไรมาจากราษฎร จึงต้องคิดวิธีเก็บภาษีอากร โดยประสงค์จะให้ได้เงินมาให้พอใช้ในการปกครองบ้านเมืองนั้นอย่างหนึ่ง จะเก็บแต่พอสมควรแก่กำลังที่ราษฎรเสียได้ คือใครมีน้อยก็ให้เสียแต่น้อย ใครมั่งมีมากก็ให้เสียมากขึ้นไปตามกำลังนั้นอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงต้องคิดวิธีเก็บภาษีอากรเป็นหลายอย่างหลายประการ แต่เมื่อจะคิดเก็บภาษีอากรอย่างใด ย่อมคิดโดยตั้งใจจะมิให้ราษฎรได้ความเดือดร้อน และมิให้เป็นการเสื่อมเสียแก่บ้านเมือง ก็อากรบ่อนเบี้ยก็ดี อากรหวยก็ดี มิได้เป็นการบังคับเรียกเอาเงินทองแล้วแต่ใครจะสมัครเล่นก็เล่น ไม่สมัครเล่นก็แล้วไป จึงนับว่าไม่เป็นการเดือดร้อนแก่ราษฎร ข้อที่เกรงว่าจะเป็นการเสื่อมเสียแก่บ้านเมืองนั้นเล่า ในชั้นแรกเมื่อคนยังเล่นกันน้อยก็ยังไม่ปรากฏการเสื่อมเสียอย่างใด ต่อนานมาเมื่อคนชอบเล่นกันแพร่หลายไปทั่วทั้งบ้านทั้งเมือง โทษที่เกิดแต่อากรบ่อนเบี้ย และ อากรหวย จึง ปรากฏ กระจ่าง ขึ้น โดย ลำดับ มารัฐบาลเมื่อแลเห็นโทษของบ่อนเบี้ยและอากรหวย ประสงค์จะเลิกก็ยังติดขัดด้วยเงินอากร ๒ อย่างเพิ่มพูนมาโดยลำดับจนเป็นผลประโยชน์อย่างสำคัญในทางได้ของรัฐบาลส่วน ๑

ซึ่งตัดขาดในทันทีจะเสียราชการบ้านเมือง เพราะเหตุนี้จึงยังมีอากร ๒ อย่างนั้นมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ จึงได้เริ่มจัดการที่จะเลิกบ่อนเบี้ยและอากรหวย ดังแสดงมาในเรื่องตำนาน

จบเรื่องตำนานเลิกหวยและบ่อนเบี้ยเพียงนี้ ฯ

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๘

เรื่อง

จดหมายเหตุในแผ่นดิน

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

คำนำภาคที่ ๑๘

เรื่องหนังสือซึ่งรวมมาพิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๘ นี้มี ๓ เรื่องด้วยกัน ล้วนเป็นเรื่องราวในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งชาวต่างประเทศแต่งทั้งนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเขียนอธิบายไว้ในคำนำ เมื่อพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ว่าดังนี้

"เรื่องที่ ๑ เรื่องการค้าขายกับต่างประเทศครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เรื่องนี้ผู้ใดจะแปลเป็นภาษาไทยหาทราบไม่ ต้นหนังสือเดิมเข้าใจกันว่าเป็นรายงานของพ่อค้าอังกฤษคนหนึ่งชื่อยอชไวท์ บอกไปยังบริษัทอิสอินเดียอังกฤษ ยอชไวท์คนนี้มีเรื่องราวปรากฏในหนังสืออื่นว่าเป็นผู้พาวิชเยนทร์เข้ามาในเมืองไทย ด้วยเดิมวิชเยนทร์รับจ้างเป็นคนใช้ของยอชไวท์อยู่หลายปี ยอชไวท์เข้ามาเมืองไทยพาวิชเยนทร์เข้ามาด้วย ครั้นเมื่อยอชไวท์จะกลับไป ให้วิชเยนทร์อยู่ดูการค้าขายต่างตัว วิชเยนทร์จึงเลยอยู่ในเมืองไทยจนกระทั่งได้ทำราชการ ส่วนความในรายงานการค้าขายที่ยอชไวท์เขียนนั้น น่าเสียดายอยู่ที่ต้นหนังสือเดิมของยอชไวท์ชำรุดบุบสลายเสียมาก อังกฤษผู้ที่แรกพบ

หนังสือนั้นไม่ได้พบเต็มฉบับ จึงเขียนแต่เท่าที่พบ ถึงกระนั้นลักษณะการ ค้าขาย กับต่างประเทศ ครั้งแผ่นดิน สมเด็จพระ-นารายณ์ เพียงเท่าที่ปรากฏในหนังสือที่ได้พิมพ์นี้ ก็เป็นความรู้โบราณคดีน่าอ่านมาก

เรื่องที่ ๒ เรื่องประวัติวิชเยนทร์นั้น ใครแต่งหาปรากฏไม่ ผู้ที่แปลเป็นภาษาไทยดูเป็นสำนวนเดียวกับที่แปลเรื่องการค้าขายที่กล่าวมาแล้ว อันประวัติของวิชเยนทร์มีปรากฏหลายความ ถ้าพวกบาทหลวงแต่งมักจะสรรเสริญว่าวิชเยนทร์เป็นคนซื่อตรงฉลาดเฉลียว ถ้าพวกพ่อค้านายทหารแต่ง มักจะติเตียนว่าเป็นคนคดโกงปอกปลิ้น แต่สังเกตดูเข้าใจว่าจะกล่าวเกินไปด้วยกัน จะเชื่อฟังว่าจริงแท้ทีเดียวไม่ได้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย

เรื่องที่ ๓ เรื่องจดหมายเหตุราชทูตไทยไปยุโรปในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ครั้งที่สุด เป็นหนังสือพวกบาทหลวงแต่ง พระสารสาสน์พลขันธ์ เยรินี อาจารย์โรงเรียนนายร้อยทหารบกเป็นผู้แปล เรื่องราชทูตไทยไปยุโรป ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ไปถึง ๔ ครั้งด้วยกัน ไปครั้งแรกเรือแตก ทูตจมน้ำตายหายสูญไปหมด

คำนำ ภาคที่ ๑๘

ครั้งที่ ๒ ผู้ที่ไปเป็นแต่ไปสืบข่าวราชทูตที่หายไป ครั้งที่ ๓ โกษาปานเป็นราชทูตไป โกษาปานกลับมาถึงแล้ว เมื่อราชทูตฝรั่งเศสที่มากับโกษาปานจะกลับไป สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงแต่งราชทูตให้ไปกับราชทูตฝรั่งเศสอีกครั้งหนึ่ง เป็นครั้งที่สุดซึ่งปรากฏเรื่องราวในสมุดเล่มนี้ เวลาทูตที่ไปคราวนี้อยู่ในยุโรป ทางนี้สมเด็จพระนารายณ์สวรรคต สมเด็จพระเพทราชาขับไล่ฝรั่งเศสไปเสียจากเมืองไทย แต่เอาตัวสำคัญไว้เป็นตัวจำนำ จนฝรั่งเศสพาราชทูตไทยที่ไปคราวนี้กลับมาส่งจึงได้ปล่อยตัวจำนำไป หนังสือ ๓ เรื่องซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ มีเค้าเงื่อนดังแสดงมา”

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๔ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒

รายงานการค้าขาย
ในกรุงสยาม
ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์

รายงานการค้าขายกรุงสยาม ได้เขียนในปีคริสตศักราช ๑๖๗๘ หรือจุลศักราช ๑๐๔๐ แปลจากหนังสืออังกฤษ เกี่ยวข้องด้วยกรุงสยามครั้งโบราณใช้ด้วยตัวอักษรและตัวสะกดผิดกว่าปัจจุบันนี้ เมื่อเทียบสมัยตามศักราชก็ตกเป็นในปลายแผ่นดินพระนารายณ์มหาราช ครั้งกรุงทวารวดีศรีอยุธยาโบราณ ๒๑๕ ปีมานี้แล้ว

ผู้เขียนหนังสือเรื่องการค้าขายในกรุงสยามฉบับนี้ (หมายเลขที่และตัวอักษร โอ.ซี. ๔๖๙๖) เป็นลายมือเดียว เหมือนกันกับหนังสือฉบับหมาย โอ.ซี. ๔๖๔๑, กล่าวความว่าตัวเขาได้รับอนุญาตให้เข้ามาทำการในบริษัทอินเดียทิศตะวันออกแล้ว และว่าตัวเขาได้อยู่ในกรุงศรีอยุธยามาสี่ปีแล้ว บุคคลผู้เดียวเท่านั้นที่ต้องเป็นคนเขียน

หนังสือฉบับนี้ก็คือยอชไวต์,(๑) และการข้อนี้อาจที่จะชี้แจงให้เห็นชัดได้ว่าเหตุใดจึงได้เห็นว่า หนังสือทั้งสองฉบับนั้นเป็นลายมือคนเขียนผู้เดียวกัน

ถึงท่านผู้สมควรเป็นที่เคารพนับถือ โรเบอต ปาเกอ ผู้รับธุระสำหรับกิจการต่าง ของ บริษัท อินเดีย ทิศตะวันออกอังกฤษ อันมีเกียรติยศที่ประชุมปรึกษา ตั้งอยู่ ณ เมืองบันตัม(๒)

ไม่ได้ลงวันที่

ดูกรท่านผู้สมควรเป็นที่เคารพนับถือ และมีชื่อเสียงเกียรติยศเจ้าข้า

ท่านได้มีกรุณาอนุเคราะห์ตามน้ำใจที่ข้าพเจ้าสมัครอาสาเข้าทำการในบริษัท อันมีเกียรติยศของข้าพเจ้า โดยการที่อนุญาตให้ข้าพเจ้าเข้าทำการงานของท่านทั้งหลายนั้น ชักให้ข้าพเจ้ายินดีที่จะพากเพียรใช้ความพยายามอุตสาหของข้าพเจ้า เพื่อจะให้เกิดคุณประโยชน์แก่ท่านทั้งหลาย

---

(๑) ยอชไวต์คนนี้เป็นผู้พาวิชเยนทรเข้ามาเมืองไทย

(๒) เมืองบันตัมอยู่ที่เกาะชวาเป็นที่ตั้งห้างของอังกฤษในสมัยนั้น

ที่ยิ่งขึ้นไป และข้าพเจ้าจะทำการโดยซื่อสัตย์สุจริต และตั้งใจมั่นเอาใจใส่ทำการหน้าที่สำคัญ โดยเต็มกำลังและสติปัญญาสามารถของข้าพเจ้าเป็นอย่างดีที่สุด เพราะฉะนั้นก่อนที่ข้าพเจ้าจะสามารถยื่นรายงานสำคัญที่จะได้เป็นเครื่องให้ท่านเห็นความสวามิภักดิ์ของข้าพเจ้า ดีกว่านี้ขึ้น ไปอีกบ้าง ครั้ง นี้ ข้าพ เจ้า ขอ ส่งราย งาน เรื่อง การ ค้า ขาย ทั้ง ปวง ใน พระราชอาณาจักรสยามนี้มากำนัลท่านก่อน หวังใจว่ารายงานฉบับนี้คงจะเป็นคุณบ้างในทางดำริหารือเรื่องกิจการของบริษัทมิเกียรติยศในที่นี้ ล้วนเป็นความจริงแท้ทุกข้อความตามที่ข้าพเจ้าได้สืบสวน และสังเกตตลอดเวลาสี่ปีที่ข้าพเจ้าได้อยู่ที่นั่น ทำให้ข้าพเจ้าได้ทราบ

(ข้อแรกเขากล่าว ด้วย เรื่อง เงินตราสำ หรับ บ้านเมือง และถ้อยคำของเขาพรรณนาในการข้อนี้ ปรากฏยาวกว่าสองสามหน้ากระดาษ แต่อ่านเอาความไม่ได้ ด้วยว่าหนังสือนั้นชำรุดเสียมาก แท้จริงกระดาษทั้งห้าหน้าที่เขียนรายงานเต็มไปนั้นชำรุดเสียมาก เพราะชื้นหรือเพราะเพลิงในตอนล่างกึ่งหนึ่ง และยังต้องปิดกระดาษใหม่ทับให้แน่นหนาก็ทับตัวอักษรเสียหน้าหนึ่งอีกด้วย)

สินค้าที่เกิดขึ้นในบ้านเมือง

เมืองสยามนี้บริบูรณ์ด้วยสิ่งสินค้าต่าง ๆ ซึ่งเป็นประโยชน์และมีค่าอย่างยิ่งเกิดขึ้นในบ้านเมืองเอง การบรรทุกสินค้าออกไปจำหน่ายถึงหัวเมืองต่างประเทศนั้น อาจที่จะทำการค้าขายที่นี่ได้มากทีเดียว สิ่งสินค้าต่าง ๆ นั้นคือเนื้อไม้, หมาก, ดีบุก, ฝาง, ช้าง, เกลือสินเธาว์, ตะกั่ว, งาช้าง สินค้าทั้งปวงเหล่านี้พระมหากษัตริย์รวบรัดเอาเสียหมดและมอบให้เจ้าพนักงานคลังสินค้าของพระองค์เป็นผู้จำหน่ายขาย คนอื่นทั้งปวงนอกนั้นห้ามอย่างกวดขันมิให้ซื้อสินค้าเหล่านั้นจากมือคนอื่น และข้าพเจ้าได้เห็นการลงโทษอย่างแรง ได้ทำแก่ราษฎรบางคน ในการที่บังอาจล่วงพระราชโองการ แต่ถ้าคนต่างประเทศล่วงละเมิดทำผิดเช่นนั้นบ้าง เจ้าพนักงานมักจะทำเป็นไม่รู้ไม่เห็นเสียโดยความกรุณา.

เนื้อไม้

เนื้อไม้เมืองนี้เป็นอย่างเอกที่ฝรั่งเรียกกันว่าเนื้อไม้ขันนาเป็นอย่างวิเศษ นับถือกันยิ่งกว่าเมืองไหนในโลกนี้หมดเครื่องหอมอย่างอุดมนี้มีในป่าใกล้เขตกัมโพชา การค้า

เนื้อไม้นี้ตกอยู่ในเงื้อมมือแขกเปอร์เซียนผู้มีบรรดาศักดิ์ผู้หนึ่ง ซึ่งได้รับยศเป็นที่ออกพระศรีมโนราช เป็นคนพระมหากษัตริย์ทรงชุบเลี้ยง และได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอนุญาตให้ทำการค้าขายเฉพาะสินค้าอย่างนี้ได้ พ้นจากเป็นของต้องห้ามนับในสินค้าของหลวงมาหลายปี แต่ต่อมาก่อนเวลาท่านที่ล่วงแล้วถึงแก่กรรม การรับผูกขาดนั้นต้องคืน และการค้าเนื้อไม้เดี่ยวนี้เป็นหน้าที่เจ้าพนักงานคลังสินค้าของพระเจ้าแผ่นดิน ค้าขายเป็นของหลวง เนื้อไม้นี้พวกแขกมัวร์ใช้กันมากในเมืองฮินดูสตาน เมืองไฮโดรบัด และเมืองเบงคอล แต่ในเมืองเตอรกีและซีอาเรเบียยังยิ่งใช้มากขึ้นไปอีก และการที่เฉพาะต้องใช้มากนั้นก็คือในการบูชาพระ-มะหะหมัดในเมืองเมดินาและเมืองเมกกะ (หรือที่แขกเมืองไทยเรียกว่ากบิลพัสดุ์) ท่านออกพระใช้จำหน่ายขายเป็นราคาต่าง ๆ สุดแท้แต่ชนิดเนื้อไม้ดีเพียงใด อย่างดีที่สุดนั้นราคาหาบละ ๑๖ ชั่ง เนื้อไม้ที่ยังไม่ได้จำหน่ายอีกมาก ข้าพเจ้าได้ทราบว่าส่งไปขายที่เมืองโมกาในทะเลแดงเป็นราคาแฟรสเสล ต่อ ๓๐๐ ปอนด์ จำนวนนี้เกือบ

ตรงต่อหาบละ ๑,๕๐๐ ปอนด์ (ต่อไปในหน้านี้ยังมีความอีกมาก ว่าด้วยเรื่องต้องการดีบุก แต่ลบเลือนไปเสียหมด เอาความติดต่อกันไม่ได้ ถัดนั้นไปสังเกตเค้าว่าด้วยเรื่องช้าง พรรณนาถึงการบรรทุกลงกำปั่นที่เมืองตะนาวศรี แต่ก็อ่านไม่ได้ถนัดอีก เรื่องหมากนั้นเป็นข้อความที่กล่าวถัดนั้นไป).

หมาก

หมากนั้นมีที่สวนสำหรับเป็นที่เพาะปลูก ในระหว่างเมืองนนทบุรี (ชื่อเมืองนี้สงสัยเพราะสำเนียงไม่ชัดแต่ใกล้กว่าอื่น) นี้และปากแม่น้ำใกล้เมืองบางกอก ในสวนเหล่านี้เก็บได้ปีหนึ่งประมาณ ๒๕,๐๐๐ หาบ เจ้าของสวนนั้นถูกบังคับอย่างกวดขัน ต้องให้ขายหมากของตัวทั้งสิ้นแก่พระมหากษัตริย์เป็นราคาหาบละ ๖ สลึง และพระองค์โปรดให้ขายอีกต่อหนึ่งเป็นราคาหาบละ ๑ ตำลึงให้แก่โปรตุเกสที่เมืองมะเกาและจีนที่เมืองกึงตั๋ง มีเรือกำปั่นมาจากท่าเมืองทั้งสองนี้ปีละ ๕ หรือ ๖ ลำ และรับบรรทุกสินค้าต่าง ๆ มีสินค้าอย่างนี้เป็นสินค้าสำคัญ และยังมีพ่อค้าราษฎรในเมืองนี้อีกบ้างทำการค้าขายอย่างนั้นด้วย.

ฝาง

ไม้ฝางนั้นมีชุกชุมในหัวเมืองต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักรสยามมาก สินค้าอย่างนี้บรรทุกออกไปจำหน่ายเมืองญี่ปุ่น และเมืองจีน พระมหากษัตริย์ทรงรับซื้อจากราษฎรของพระองค์ ราษฎรขนมาส่งที่คลังสินค้าของพระเจ้าอยู่หัวเป็นราคาหาบละ ๒ สลึง ๑ เฟื้องและพระองค์โปรดให้จำหน่ายขายอีกเป็นราคาตามธรรมดาหาบละ ๖สลึง แต่ในปีคริสต์ศักราช ๑๖๗๗ (หรือจุลศักราช ๑๐๓๙) พระองค์โปรดให้ขึ้นราคาเป็นหาบละ ๒ บาท ด้วยทราบข่าวว่าราคาในเมืองจีนขึ้น ครั้นต่อมาก็กลับลดราคาลงอีกคงเท่าราคาเดิม ๖ สลึง.

เกลือสินเธาว์

เกลือสินเธาว์ของเมืองนี้นั้นเป็นชนิดอย่างดีที่เดียวและทำมาอย่างดีตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เคยเห็น พระมหากษัตริย์ขายพระราชทานแก่ราษฎรของพระองค์เป็นราคาหาบละ ๕ บาท แต่เมื่อจำหน่ายจากพระเจ้าอยู่หัว สินค้าอย่างนี้เป็นราคา

ถึง ๑๗ บาท ราคานี้เปนพิกัดราคาหลวง และตามราคานั้นได้ขายไปทุก ๆ ปี ๆ ละมาก ๆ ให้แก่นายห้างหลวงของเจ้าแผ่นดินที่เมืองเอ้หมึ่ง และเมืองสำหรับให้เจ้าในเมืองนั้นใช้ในการสงครามที่รบพุ่งกันติดต่อในระหว่างเมืองเอ้หมึ่ง และพวกตาด และเมืองญวนกับเมืองตังเกีย.

ตะกั่ว

ตะกั่วในเมืองนี้มีไม่สู้มากเหมือนดีบุกเปน(อ่านไม่ออก) มีพิกัดราคาหาบละ ๑๐ บาท.

งาช้าง

งาช้างนั้นราษฎรเที่ยวแสวงหากันในป่า (อ่านไม่ออก) ปีหนึ่งพาลงมายังพระนครประมาณ ๖๐๐ หรือ ๗๐๐ หาบ ผู้ที่พาลงมา (อ่านไม่ออก) โดยเจ้าพนักงานคลังสินค้าของพระองค์ เปนราคาดังต่อไปนี้ คือ

งา ๒ กิ่ง	ราคาหาบละ ๑๖	ตำลึง
,, ๓ ,,	,, ๑๔	,,
,, ๔ ,,	,, ๑๒	,,

งา ๕ กิ่งราคาหาบละ ๑๐ ตำลึง

" ๖ " " ๘ "

(ต่อไปนี้อีกสามบรรทัดอ่านไม่ออกทีเดียว)

สินค้าที่เลวลงไปดังต่อไปนี้นั้น คนทั้งปวงมีอิสรภาพที่จะค้าขายได้ คือ เหล็ก น้ำตาล ไม้ซุง เกลือ น้ำมันมะพร้าว เซรูน (ไม่รู้ว่าอะไร) เขาสัตว์.

๘
เหล็ก

แร่เหล็กนั้นมีในแขวงเมืองเหนือ อันเป็นพระราชอาณาจักรราวแถบเมืองสุโขทัยและเมืองพิษณุโลก ทำได้พอใช้สอยในบ้านเมือง และปีหนึ่ง ๆ ยังได้บรรทุกออกไปจำหน่าย ณ เมืองมะนิลาบ้าง ราคาตามธรรมดานั้น ๖ ถึง ๗ บาทต่อหาบ.

ข้าว

เมืองนี้เป็นเมืองอุดมสำหรับการเพาะปลูก ถ้าไม่ดีกว่าเมืองอื่น ๆ หมดทั่วพิภพบรรดาที่บริบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ก็นับเป็นเมืองที่มีข้าวมากอย่างยิ่ง หัวเมืองที่ใกล้เคียงแถบ

แหลมมลายูก็ได้ใช้ข้าวเมืองนี้ทุก ๆ ปี จำหน่ายออกไปไกลจนกระทั่งเมืองมะละกา และเมื่อปีใดเผอิญข้าวมีน้อย และข้าวแพงไปถึงเมืองชวาเหมือนเช่นได้เคยมีในปีคริสต์ศักราช ๑๖๗๖ และ ๑๖๗๗ (หรือจุลศักราช ๑๐๓๘ และ ๑๐๓๙)นั้น ชาววิลันดาและชาติอื่น ๆ พากันพาเรือกำปั่นเข้ามาบรรทุกข้าวในเมืองนี้ออกไปจำหน่ายเป็นหลายลำ สินค้าอย่างนี้ขายกันที่ตามมาตราอย่างหนึ่ง เรียกกันว่าภารา ๘๐ ภาราเป็น ๑ เกวียน ถ้าคิดเป็นน้ำหนักพอตรงกันกับ ๓๐ หาบพอดี ว่าตามธรรมดาที่เคยมาราคาอยู่ในเกวียนละ ๑๐ ตำลึง ๑๒ บาท แต่ปีนราคาข้าวขึ้นมากแพงถึงอีกเท่าตัว และการบรรทุกออกไปจำหน่ายในหัวเมืองต่างประเทศ ห้ามขาดอย่างกวดขันทีเดียว เพราะว่าน้ำท่วมครั้งนี้มากเกินที่เคยได้พบได้รู้ในความจำของมนุษย์ ทำให้ข้าวซึ่งได้หว่านไว้แล้วในแผ่นดินฉิบหายไปเสียมาก

น้ำตาล

น้ำตาลนั้นทำกันชุมมากที่เมืองพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร และเมืองสุโขทัย ได้บรรทุกไปจำหน่าย ณ เมือง

ญี่ปุ่นและเมืองมะละกาทุก ๆ ปีเป็นอันมาก ราคาธรรมดานั้นหาบละ ๒ บาท ๓ สลึง.

ไม้ซุง

เมืองนี้เป็นเมืองที่ในป่าทั่วไป (อ่านไม่ออก) เต็มไปด้วยไม้ซุงที่ล่องมาแล้ว (อ่านไม่ออก) พวกวิลันดาบรรทุกเอาออกไปจำหน่ายเมืองมะละกา (อ่านไม่ออก) (ต่อนี้ไปอีกสิบเอ็ดหรือสิบสองบรรทัดมีเค้าตัวอักษร แต่อ่านไม่ออกแท้ทีเดียว).

เขาสัตว์

เขากระบือ, โค, เนื้อและกวางลงมาจากเมืองข้างเหนือ ๆ มาก และพวกวิลันดาเขากว้านซื้อเอาหมด ด้วยเขาได้รับผูกขาดที่จะเป็นผู้ซื้อได้คนเดียว

เรือกำปั่นที่ใช้ในการค้าขาย

เรือกำปั่นที่ใช้นั้นพวกต่างประเทศที่คุ้นเคยไปมาค้าขายต่อท่าเมืองนี้ ก็คือมาจากเมืองกึงตั๋ง, เมืองมะเกา, เมืองเอ้หมึง, เมืองญวน, เมืองสุรัต และเมืองคอร์แมนเดล.

เมืองกึงตั้งและเมืองมะเกา

สิ่งสินค้าที่บรรทุกมาจากเมืองกึงตั๋ง และเมืองมะเกานั้นคือ ไหมดิบและแพรไหม, ปรอท, ทองขาว, ถ้วยชาม, ทองแดงแท่ง และเครื่องเหล็กเป็นกระทะและอื่นๆ.

ไหมดิบ

ไหมดิบนั้นตามธรรมเนียมขายกันประมาณราคาหาบละ ๕๐๐ บาท จนถึงคราวเข้ามามากเกินธรรมดาเช่นมีมาเมื่อปีกลายนี้ทำให้ราคาถูกลง คงหาบละ ๔๕๐ บาท สินค้าอย่างนี้พระมหากษัตริย์และพ่อค้าจีนรับซื้อไว้สำหรับเป็นสินค้าส่งไปเมืองญี่ปุ่น ที่ใช้ในพระราชอาณาจักรนั้นน้อยทีเดียว ถึงแพรก็เหมือนกันอย่างนั้น คือแพรหนังไก่, แพรต่วน, แพรดอกและแพรหลิน ก็บรรทุกออกไปด้วยเหมือนกัน.

ทองขาว

เครื่องทองเหลืองทองขาวก็บรรทุกออกไปจากเมืองนี้สู่ตลาดเมืองนั้นด้วยเหมือนกัน แต่ที่บรรทุกสิ่งสินค้าอย่างนี้ออกไปจำหน่ายมากนั้น มักบรรทุกไปพร้อมกันกับปรอทและเครื่องถ้วยชามอย่างดีนั้นไปเมืองสุรัต เมืองคอรแมนเดล และเมืองเบงคอล.

ทองแดงแท่งและเครื่องเหล็ก

ทองแดงแท่งนั้น ใช้ทำของหลายอย่าง เช่นขันน้ำ และโตกถาดสำหรับใช้เป็นเครื่องเรือนเหมือนดังเครื่องเหล็กก็ใช้เป็นเครื่องเรือนกันด้วยเหมือนกันที่เมืองนี้ และบรรทุกออกไปจำหน่ายยังหัวเมืองแขกมลายูด้วย.

ส่งสินค้าจากเมืองนี้

สินค้าต่าง ๆ ที่ส่งออกไปจำหน่ายเมืองกิงตั๋งและมะเกา นอกจากสิ่งสินค้าที่เกิดในพื้นบ้านพื้นเมืองนั้น ๆ ซึ่งกำปั่นเหล่านี้ต้องการบรรทุกตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว เขาก็ซื้อสิ่งสินค้าต่าง ๆ บรรทุกออกจากเมืองนั้น ๆ เหมือนเช่นกฤษณาจากเมืองติมอร์ พริกไทย การบูร และรังนก (อ่านไม่ออก) จากที่นี้โดยพวกแขกมลายู ในเรือสำเภาย่อม ๆ และผ้าต่างเมืองสุรัตบ้าง (อ่านไม่ออก) ก็ซื้อโดยจีนเมืองกิงตั๋งด้วยเหมือนกัน (อ่านไม่ออก).

ค้าขายต่อเมืองเอ้หมิง

เรามีปีหนึ่ง ๒ หรือ ๓ ลำ สำเภามาจากเมืองเอ้หมิง (ต่อไปนี้อ่านเอาความไม่ได้เลย).

ค้าขายกับเมืองญวน

เรือกำปั่นที่มาจากเมืองญวนนั้น เป็นของกษัตริย์เมืองนั้น มาเพราะมุ่งหมายเพื่อจะซื้อเกลือสินเธาว์และตะกั่ว สินค้าที่เขาพามานั้นมักเป็นทองคำ กับมีกลำพักบ้าง ไม้อย่างนี้ใช้อบร่ำเปลืองมากกว่าเนื้อไม้ ใช้กันมากในเมืองญี่ปุ่น ขายได้ที่นั้นแพง ๒ หรือ ๓ หนักกว่าน้ำหนักเงิน.

ค้าขายกับอินเดีย

เรือกำปั่นที่มาจากเมืองสุรัตและเมืองคอร์แมนเดลนั้น บรรทุกสินค้าผ้าต่าง ๆ หลายชนิด สำหรับใช้ในบางเมืองนั้น ๆ และบรรทุกไปยังเมืองญี่ปุ่น เมืองจีน และเมืองมะนิลา ซึ่งเขาแลกเอาดีบุก, ทองแดง, ทองเหลือง, ทองขาว, และเครื่องถ้วยชาม แต่ผ้าเป็นอันมากที่เรือกำปั่นเหล่านี้บรรทุกมายังท่านั้น ๆ พระมหากษัตริย์เมืองนี้โปรดให้เอามา และยังมีเรือกำปั่นเป็นหลายลำของพวกแขกมัวร์มาจากเมืองเบงคอล และเมืองเมตซเลปะตันมายังท่าเมืองตะนาวศรี ถึงแล้วขนขึ้นเดินบกมายังเมืองนี้ และการค้าขายอย่างนี้เดียวนี้ตกอยู่ในเงื้อมมือพวกแขกเปอร์เซียนและ

พวกแขกมัวร์รวยรัดทำเสียหมด ด้วยพวกแขกเหล่านี้เขากำลังมีอำนาจเป็นเจ้าเป็นนายเมืองแถบนั้นเสียทีเดียว เป็นทั้งเจ้าการค้าขายด้วย การที่เขามีกำลังขึ้นได้ก็เพราะความกรุณาเกื้อหนุนของท่านออกพระศรีมโนราช ซึ่งข้าพเจ้าได้เอ่ยถึงนามท่านมาแล้ว ท่านผู้นี้ ๓๐ ปีมานี้แล้วได้เป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของพระมหากษัตริย์กรุงสยาม ท่านตั้งความเพียรพยายามเป็นอย่างยิ่งยวด ถึงจะเป็นการเสียหายแก่ตัวท่านเองอย่างไรบ้างก็ไม่ว่า คิดแต่จะช่วยให้คนร่วมชาติในบ้านเมืองเดิมของท่านค้าขายดีทวีผลประโยชน์ยิ่งขึ้นอย่างเดียว และทั้งตั้งใจอุดหนุนแขกพวกที่นับถือศาสนามะหะหมัดด้วยกัน ความมาดหมายของท่านสำเร็จได้ดีทีเดียว หัวเมืองที่ท่านตั้งใจเพาะปลูกพวกชาติของท่านลงไว้ในเมืองแถบนั้น จนมีผู้คนมากมายเกือบจะเท่ากับพลเมืองเดิม แต่ยังยิ่งดีกว่าพลเมืองขึ้นไปเสียอีกโดยขวนมีทรัพย์สมบัติและอำนาจ ผู้สำเร็จราชการเมืองตะนาวศรีและ (อ่านไม่ออก) และเมืองมะริดก็เป็นแขกชาวเปอร์เซียนและยังหัวเมืองใหญ่ ๆ แถบนั้น ทางที่จะผ่านเข้ามากรุงศรีอยุธยาเช่นเมืองเพชรบุรี, เมืองปราณบุรี, เมืองกุยบุรี, และ

เมืองอื่น ๆ ก็เป็นแขกเปอร์เซียนด้วย นายเรือของพระมหากษัตริย์ที่ใช้ใบจากเมืองตะนาวศรีไปยังเมืองมะเกาและเมืองเบงคอล ก็เป็นแขกเปอร์เซียน นายห้างของพระเจ้ากรุงสยามซึ่งโปรดให้ไปอยู่ในเมืองโน้น ๆ สำหรับเป็นธุระดูแลราชภาระ ก็เป็นแขกเปอร์เซียนอีกด้วย การที่จะเอาใจให้มีมานะอุตสาหทะเยอทะยาน หาความชอบให้ได้ราชการนั้น ทรงยกย่องให้มีเกียรติยศเป็นถึงที่ราชทูต (อ่านไม่ออก) ในเมืองนนทบุรี (สงสัย) ที่นี้ก็มีพ่อค้ามาก (อ่านไม่ออก)

(ต่อไปนี้อีกประมาณหลายสิบบรรทัด เลือนเต็มที เหลือนิสัยซึ่งจะอ่านเอาความได้)

มีเรือสำเภาปีละลำหนึ่งบ้างสองลำบ้าง ส่งไปยังเมืองญี่ปุ่นและเมืองกึงตั๋ง และบางทีไปยังเมืองเอ้หมึง แต่พระมหากษัตริย์แต่ชั่วส่งไปยังเมืองมะนิลาปีละหนึ่งลำทุกปี การแต่งเรือทั้งการเดินเรือและการค้าขายนั้น ให้จีนจัดการทั้งที่ในเมืองนี้ก็เหมือนกันกับที่เมืองต่างด้าว ผู้จัดการนั้นเป็นนายห้างต้นเรือน หรือผู้รับใช้อีกต่อหนึ่ง ท่านเจ้าพนักงานใหญ่นั้นเป็นข้าราชการของพระมหากษัตริย์เป็นคนมีบุญอำนาจวาสนามาก ตำแหน่งยศของท่านนั้นออกญาศรีพิพัฒน์

เรือสำเภาอื่น ๆ ในท่าเมืองนี้เป็นของเจ๊ก แทบทั้งสิ้น เว้นไว้แต่ ๒ ลำหรือ ๓ ลำ เป็นของพ่อค้าชาติอื่น

เรือสำเภาที่ไปเมืองญี่ปุ่นนั้น ออกในเดือนมิถุนายน และกลับในเดือนมกราคม สินค้าที่เกิดในเมืองนี้ที่บรรทุกระวางเรือนั้นก็ตามที่ได้กล่าวแล้ว คือฝาง, น้ำตาล, เซรูน, (ไม่รู้ว่าอะไร) งาช้างและเขาต่าง ๆ บ้าง พวกจีนก็สามารถที่จะหาอำนาจแย่งพวกบริษัทวิลันดาที่ผูกขาดได้บ้างเหมือนกัน นอกนั้นยังบรรทุกผ้าต่าง ๆ เมืองสุรัตและเมืองคอร์แมนเดลไปเป็นอันมาก และเกือบจะขนสรรพสิ่งทั้งปวงที่ทำในประเทศยุโรป ส่งเข้ามาที่นี่กลับทวนส่งออกไปด้วยหมด เมื่อขากลับเขาบรรทุกสินค้าญี่ปุ่นมา คือโกแปง (ไม่รู้ว่าอะไร) ทองคำ, ทองแดง, และเครื่องถ้วยชาม.

โกแปง (ไม่รู้ว่าอะไร) ทองคำ

ราคาโกแปง (ไม่รู้ว่าอะไร) ทองคำที่เมืองนี้นั้นตกอยู่ในระหว่างท่อนหรืออันละ ๑๓ และ ๑๔ บาท.

ทองแดง

ทองแดงของพวกค้าสำเภานั้น มักเคยถูกเวลาจำเป็นที่ต้องรีบร้อนขายจะได้ซื้อสินค้าอื่น รีบกลับให้ทัน

ฤดูกาล เมื่อแรก ๆ มาถึงอาจที่จะซื้อได้หาบละ ๖ ตำลึง ๑ บาทเป็นเงินสด และในเวลาเดียวกันเรียกราคาหาบละ ๘ ตำลึง ในการที่จะแลกกับสินค้าอื่น ๆ และสินค้าอย่างนี้เคยราคาขึ้นในการซื้อขายด้วยเงินสดอีกทุกคราว เมื่อถึงฤดูที่จะขึ้นในปีหนึ่ง ๆ คือเมื่อเวลาจะบรรทุกสินค้าอย่างนี้ออกไปจำหน่ายที่เมืองสุรัตและเมืองคอร์แมนเดล แต่ก่อนพระมหากษัตริย์ทรงรวบกว้าน ซื้อสินค้าอย่างนี้ เอาเสียพระ-องค์เดียวมาก และใช้สินค้าแลกเปลี่ยนต่อสินค้าอย่างอื่นเป็นราคาหาบละ ๑๒ ตำลึง แต่ต่อมาอีกสองปีออกพระศรีมโนราชกราบทูลให้พระพุทธเจ้าอยู่หัวลดพิกัดราคาลงเป็นหาบละ ๘ ตำลึง และยอมอนุญาตให้คนทั้งปวงมีอำนาจซื้อขายได้โดยใจปรารถนา และคิดใช้พระราชทรัพย์ที่ขาดไปนี้ด้วยจัดเป็นวิธีชักภาษีสิบลดหนึ่ง เอาตามทองแดงทั้งปวงที่บรรทุกเข้ามา.

เครื่องถ้วยชามเมืองญี่ปุ่น

เดี๋ยวนี้พวกค้าสำเภาเขาพากัน บรรทุกเครื่องถ้วยชามเมืองญี่ปุ่นเข้ามามาก ข้าพเจ้าได้เลือกเอาเครื่องถ้วยชาม

อย่างดีต่ออย่างดีหรือเลวต่อเลวด้วยกันมาเทียบกันกับ ของเมืองจีนเมื่อปีก่อน เห็นปรากฏชัดได้ว่าดีสู้ของจีนไม่ได้เลย และเมื่อปีก่อนนี้พากันแตกตื่นบรรทุกเข้ามามากมายผิดปรกติ ราคาตกถูกลงมากทีเดียว.

เมืองมะนิลา

เรือสำเภาของพระมหากษัตริย์ ที่แต่งไปเมืองมะนิลา ปีละครั้งนั้นบรรทุก (อ่านไม่ออก) ของเมืองสุรัตและเมืองคอร์แมนเดล ไหมดิบและแพรต่าง ๆ ของเมืองจีน (อ่าน-ไม่ออก) เหล็ก และขากลับบรรทุก (ต่อนี้ไปมีสองบรรทัดอ่านไม่ออก)

ในเมืองนี้ไม่มีภาษีเข้าออกที่ต้องเสีย จะบรรทุกสินค้าอะไรเข้ามาหรือบรรทุกสินค้าอะไรออกไปก็ได้ เว้นไว้แต่สิบลดที่ได้ชักเอาแต่ทองแดงเมื่อก่อนนี้มาแล้ว แต่ไทยได้เรียนวิธีมาจากจีนที่จะเก็บภาษีวัดปากเรือ ไม่ว่าใครต้องเสียภาษีหมด เว้นไว้แต่อังกฤษกับวิลันดา.

บริษัทวิลันดาค้าขาย

พวกบริษัทวิลันดาเข้ามาทำการค้าขายในเมืองนี้ราวปี-คริสต์ศักราช ๑๖๗๐ (หรือจุลศักราช ๑๐๓๒) ที่พักของเขาตั้งห้างอยู่ริมแม่น้ำ มีคนไว้ใจเชื่อถือเขามาก และคุ้นเคยกันอย่างธรรมเนียมบ้านเมืองเรียบร้อยดีทีเดียว จำนวนฝรั่งในห้างของเขามีประมาณ ๒๕ คน คนเหล่านี้เป็นจำพวก-ช่างและคนเรือเสียกว่าครึ่ง และนายห้างของเขามีช่วงออกไปตั้งอยู่ที่ท่าอีกเมืองหนึ่ง ในพระราชอาณาจักรของพระ-มหากษัตริย์สยามเรียกกันว่าเมืองนครศรีธรรมราช ห่างกรุงศรีอยุธยาไปทางทิศใต้ประมาณราว ๑๒,๐๐๐ เส้น

การค้าขายในเมืองนี้แต่ก่อนเป็นผลประโยชน์แก่พวกวิลันดามาก เขาบรรทุกผ้าต่าง ๆ เป็นอันมากมาจากเมืองสุรัตและเมืองคอร์แมนเดลขายได้รวดเร็วมีกำไรมาก และทั้งได้กำไรในสินค้าดิบุกที่เขากว้านจัดซื้อเตรียมไว้ที่เมืองนี้สำหรับบรรทุกกลับออกไปจำหน่ายในท้องตลาดเมืองนั้น ๆ แต่กำไรที่หาได้ในสินค้าทั้งสองอย่างนี้เสื่อมโทรมลง ด้วยสินค้าผ้าต่าง ๆ ก็จืดจาง เพราะการค้าขายของพวกแขกมัวร์

เมืองตะนาวศรีทั่วยิ่งขึ้น และเรือกำปั่นออกจากเมืองสุรัต ก็ใช้ใบตรงมาเมืองนี้ทีเดียว และซ้ำทำให้มีผ้ามากมายหลายอย่างต่างๆนานา เหลือเพื่อเกินปรารถนา และลดตัดราคาลงต่ำกว่าผ้าพวกวิลันดาส่งมาจากเมืองบะเตเวียมาก ทั้งได้ทราบว่าผ้าของชาววิลันดาที่ส่งเข้ามา ก็ยังกำหนดราคาให้ขายราคาเท่านี้เท่านั้นสู้การค้าขายของพวกแขกเขาไม่ไหว ข้าพเจ้าได้ทราบความจากผู้ควรเชื่อถือได้แน่ว่าจำนานเงินที่-เขาขายผ้าได้ทั้งปีเดียวนี้ไม่คุ้มค่าต้นทุนเสียอีก.

(ต่อนี้ไปอีกกว่า สิบเจ็ด บรรทัดลบ เลือน เสียหมดอ่านไม่ออกมากเอาความไม่ได้เลย)

เขามีอำนาจผิดกว่าคนสามัญในการที่ทำให้การค้าขายของเขามีผลได้ อำนาจเหล่านั้นหัวข้อก็ผูกขาดขี้ดซื้อขี้ดขายดีบุกที่เมืองนครศรีธรรมราช และมีอำนาจที่จะซื้อดีบุกจากราษฎรที่นี่เป็นราคาภาราละ ๑๕ ตำลึง ๒ บาท ซึ่งทำให้เขารวยมากด้วยอำนาจรังแกราษฎรนี้ เขาได้ด้วยความเกื้อหนุนของออกญาพิชิต (สงสัย) แต่ได้เท่านี้ยังไม่พอโลภเจตนาของเขา ด้วยว่า เขายังได้ พยายามอีก เป็น หลาย ครั้งหลายคราเพื่อจะเขยิบอำนาจเอื้อมออกไปอีก และอยากที่จะ

ตั้งตัวเป็นเจ้าการค้าขายทั้งปวงเสียทีเดียว เขากราบทูลวิงวอนรบกวนพระเจ้าอยู่หัว จะให้โปรดยังคับให้คิบุกหลวงทั้งปวงตกมาเป็นของเขาด้วย ตั้งแต่ข้าพเจ้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาแล้ว ครั้งหนึ่งเขากราบทูลขอรับเหมาซื้อดีบุกทั้งบ้านทั้งเมืองบรรดาที่จะถลุงได้เป็นราคาภาราละ ๑๖ ตำลึง เป็นเงินสดหรือภาราละ ๑ ชั่ง กำหนดใช้เงินต่อปีหนึ่ง และการรับเหมานี้จะขอสัญญาติดต่อไปสิบปี แต่พระมหากษัตริย์ไม่ทรงรับ และกลับเป็นเคราะห์ดีของเขาในการที่พระเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธเสีย ด้วยสินค้าอย่างนั้นราคาตกลงมาก ที่เมืองสุรัตและเมืองอื่นๆเป็นการสุดกำลังไม่มีทางที่เขาจะหากำไรได้เลย แต่เป็นบุญที่เขายังมีสติพอ ที่ไม่คิดพยายาม ที่จะรวบซื้อ เอาคนเดียวหมดในคราวนี้ ข้าพเจ้าซ้ำได้ทราบว่าเขาบอกเบิดไม่รับซื้อดีบุกที่ผู้มาขายให้เสียอีก จำนวนดีบุกที่เขาได้จัดซื้อที่นี้ และที่เมืองนครศรีธรรมราชมีอยู่แล้วไม่เกิน ๘๐๐ ภารา ซื้อที่เมืองนครศรีธรรมราช ราคาภาราละ ๑๕ ตำลึง แต่ซื้อที่นี่เคยซื้อเป็นพิกัดราคาภาราละ ๑๕ ตำลึง ๒ บาท จนถึงเวลานี้นายหัวจึงขอร้องลดราคาลงทั้งที่เมืองนครศรีธรรมราชด้วย และยังได้ยินพูดว่าจะต้องลดราคาที่นี่และที่

โน่นลงอีก ข้าพเจ้าตรองเห็นอยู่แล้วว่าเป็นการสำคัญของ-เขา จำเป็นจริง ๆ ที่จะต้องทำเช่นนั้น เพราะราคาที่ซื้อที่นี่ภาราละ ๑๕ ตำลึง และที่สุรัตปอนด์ละ ๙ รูปี หรือ ๒๙ ปะโกดาส์ แกนต์ที่เมืองเมตซเลเปตัน (ด้วยว่าในบัดนี้เป็นราคาในท้องตลาดเมืองเหล่านั้น) คงจะไม่ใคร่พอที่จะเขม็ดแขม่เสียค่าระวาง นอกนั้นยังถูกค่าที่ซื้อด้วยเงินสดคองไว้อีก เดี๋ยวนี้พวกวิลันดาเขากำลังลงเงินลงทองซื้อเขาต่าง ๆ ซึ่งยังคงเป็นกำไรให้ทำการค้าขายใหญ่อยู่ที่นี่ ได้แทนการค้าใหญ่สองอย่างที่ไม่เป็นผล (อ่านไม่ออก)

(เหลือนี่อ่านไม่ออกทีเดียว)

เรื่องราวเจ้าพระยาวิชาเยนทร์

แปลจากหนังสือเรื่องอังกฤษ มาเกี่ยวข้องกับกรุงสยามครั้งโบราณ ที่ได้รวบรวมหนังสือที่คนในครั้งนั้นแต่ง ซึ่งยังรักษาไว้ในศาลากลางเมืองอินเดียบ้าง ที่พิมพ์ขึ้นไว้เปนเล่มบ้าง

เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ นามเดิมคอนสะแตนต์ฟอลกอนนั้น เปนคนเคราะห์ดีในไม่ช้าได้มีบุญวาสนาบารมี เปนอัครมหาเสนาบดีในกรุงสยาม ได้มีหนังสือไปมากับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ได้รับพระราชสาส์นตอบตรัสเรียกฟอลกอนนั้นว่า "สหายที่รัก" และได้ส่งบรรณาการไปมาถวายพระเจ้าเยมส์ที่ ๒ ราคาราว ๖๐๐ ชั่งโดยสมัคร เมื่อพิจารณาถึงเกียรติยศอย่างสูงของท่านแล้วก็เปนพยานให้เห็นการที่ฝรั่งได้เปนใหญ่กว่าเจ้าของเมือง

มีหนังสือได้ตีพิมพ์เล่าถึงเรื่องวงศ์ตระกูลของฟอลกอนนั้นเปนอันมากต่างแผกเพี้ยนกัน บ้างก็ว่าท่านเปนเทือกเถา

เหล่ากอชาติกรีก ชาติเยนัวและชาวเวนิส แต่ถึงมาตรว่าบิดามารดาของท่านจะเป็นเทือกเถาเหล่ากอชาติไหนก็ตามเถิด เป็นแต่รู้แน่ได้ว่า ตัวของท่านได้เกิดที่หมู่บ้านคัสโตด ในเกาะเซฟโลเนียร ในปีคริสต์ศักราช ๑๖๔๐ หรือจุลศักราช ๑๐๑๒ เป็นบุตรนายโรงข้าวแกงย่อมๆ ท่านทิ้งบ้านอาศัยไปในเรือกำปั่นใบอังกฤษเมื่ออายุท่านได้ ๑๐ ขวบ และปรากฏว่าอยู่ในอิงแลนด์ จนปีคริสต์ศักราช ๑๖๗๐ หรือจุลศักราช ๑๐๓๒ เมื่อท่านมายังประเทศแถบตะวันออกนี้ท่านเป็นบ่าวสำหรับวิ่งเต้นรับใช้สอยในเรือกำปั่นใบของยอชไวต์ ยอชไวต์เที่ยวค้าขายอยู่ห้าปี ในระหว่างแหลมโกโรแมนเดลและอ่าวเปอร์เซียน ในเวลานั้นก็ดูเหมือนฟอลกอนจะยังคงรับใช้อยู่กับยอชไวต์ด้วย และในปีคริสต์ศักราช ๑๖๗๕ หรือจุลศักราช ๑๐๓๗ ได้เข้ามายังกรุงศรีอยุธยากับยอชไวต์ด้วย และได้ช่วยทำการค้าขายเป็นนายห้างของไวต์ โดยอุบายนี้และฟอลกอนจึงค่อยสามารถที่จะเขม็ดแขม่เงินไว้ได้บ้าง ก่อนที่ไวต์ไปจากกรุงศรีอยุธยานั้น ฟอลกอนเก็บรวบรวมเงินของตนไว้ได้พอซื้อเรือซ้อเมริได้ลำหนึ่งและรู้วิชาวิธีเดินเรือและคุ้นเคยชำนิ

ชำนาญในการที่ตนได้เคยเดินเรือกับไว้มาแต่ก่อนบ้าง ท่านก็เป็นนายเรือของท่านเองแล่นออกทะเล แต่ถูกคลื่นลมจัดซัดกลับเข้ามาเสีย และถูกคลื่นลมพัดกลับเข้ามายังปากน้ำถึงสองครั้ง แต่มิได้มีอันตรายอย่างใด ฟอลกอนมานะแล่นเรือฝ่าคลื่นฝืนลมออกไปในทะเลอีกครั้งหนึ่ง ถูกเรือแตกอับปางลงในคราวที่สาม แต่ยังอุตส่าห์พยายามรักษาเงินไว้รอดได้จากฉิบหายในคราวเรือแตกนั้น ๒,๐๐๐ เหรียญ การครั้งนี้เป็นเคราะห์ร้ายจวนแจแก่ฟอลกอนทีเดียว ต้องทนลำบากยากเย็นไหนจะระวังตัวระวังทรัพย์ ทั้งเหน็ดเหนื่อยอ่อนเปลี้ยก็แสนแล้ว ท่านล้มหลับอยู่บนฝั่งทะเลวันหนึ่งและนิมิตฝันว่าท่านได้เห็นคนผู้หนึ่งท่าทางอย่างมหากษัตริย์เสด็จมาประทับทอดพระเนตรดูตัวท่าน แสดงพระอาการยิ้มแย้มออกพระโอษฐ์ตรัสว่า "กลับไปกลับไปยังที่ที่เจ้ามา" คำนี้แหละทำให้ชุ่มทรายหัวใจฟอลกอนอยู่มิรู้ลืม ท่านมิได้หยุดที่จะคิดถึงความฝัน จนท่านคิดที่จะจำหน่ายเงินของท่าน ๒,๐๐๐ เหรียญ หาซื้อเรือกำปั่นที่จะพาท่านกลับมายังกรุงสยามได้ ณ วันรุ่งขึ้นกำลังท่านเดินอยู่ตามฝั่งทะเล

ท่านแลไปเห็นคนผู้หนึ่งเดินตรงเข้ามาหาท่าน ผ้าผ่อนเปียก น้ำหมดมอลอมอแก ทั้งหน้าตาก็ซีดเศร้าสลด การข้อนี้แหละทำให้เห็นชัดได้ว่าคงจะเป็นคนถูกเรือแตกเหมือนตัวท่านเข้าอีก แต่คงไม่ใช่คนอื่นไกลนอกจากราชทูตของพระมหากษัตริย์กรุงสยาม ผู้ถูกเรือแตกเมื่อขากลับมาจากเมืองเปอร์เซียน เพราะฟอลกอนพูดภาษาไทยได้ ท่านก็พูดจาไต่ถามคนผู้นั้นด้วยภาษาอันเป็นสิ่นของเขา จึงได้ทราบความยากเข็ญของท่านราชทูตผู้นั้น ฟอลกอนจึงชวนให้ราชทูตกลับไปกรุงสยามพร้อมกับตัวท่าน โดยเรือที่ท่านตั้งใจจะซื้อใหม่ ท่านราชทูตสยามเห็นด้วยโดยขอบอกขอบใจเป็นล้นพ้น เมื่อมาถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว ท่านราชทูตก็พาฟอลกอนไปหาเจ้าพระยาพระคลัง และได้กล่าวคำสรรเสริญคุณความดีของฟอลกอนมาก ตั้งแต่นั้นมาฟอลกอนก็ฝากตัวรับใช้สอยเจ้าพระยาพระคลังต่อมา จนเป็นที่รักใคร่ไว้ใจอย่างสนิทสนม และชมเชยเอาไว้ใช้สอยการในกรมของท่าน ภายหลังได้อุดหนุนให้ฟอลกอนได้เป็นเจ้ากรมพระคลังสินค้าของพระมหากษัตริย์ ได้รับผิดชอบในหน้าที่ราชการตำแหน่งนี้มาไม่ทันนานก็เป็นขึ้นศิลา

ที่จะก้าวขึ้นไปยังอำนาจสำคัญในทางราชการ ซึ่งท่านพยายามยกตัวของท่านขึ้นเชิดชูได้ โดยความประพฤติจากนั้น เมื่อกำลังรับราชการอยู่ในตำแหน่งนี้ ท่านทำการค้าขายสำหรับตัวท่านเอง ด้วยเหมือนทำการสนองพระเดชพระคุณ ในราชการของพระมหากษัตริย์ฉะนั้น ทำไม่รู้ไม่เห็นเรื่องที่พวกบริษัทอินเดียทิศตะวันออก เอื้อมคิดทำการโดยเห็นแก่ตัวเป็นประมาณ คิดแต่จะรวบรัดทำการค้าขายในทิศตะวันออกเสียพวกเดียว ในอุบายเช่นนี้ท่านกล้าทำได้ ด้วยได้เคยรับคำสั่งสอนของยอชไวต์ซึ่งเป็นศัตรูตัวสำคัญของบริษัทนั้น ผลของการที่ท่านทำให้พวกบริษัทแค้นเคือง เหมาว่าท่านเป็นคนอวดดี ตั้งตนขึ้นด้วยถูกโชคเหมาะ และเที่ยวประจานลำเลิกว่าท่านได้เคยเป็นบ่าวสำหรับรับใช้ในห้องเรือของยอชไวต์ ฤทธิ์ที่ทำการพลาดพลั้งกลับเป็นช่องหาชื่อเสียงได้มิใช่ เพราะเป็นการคดโกงไวต์ เป็นผู้มีความรู้ในเรื่องการค้าขายในประเทศทิศตะวันออก ความเห็นอันเป็นที่พอใจของไวต์นั้น คือชอบหัวข้อการที่ปล่อยให้ค้าขายเป็นอิสระ ซึ่งสมควรจะต้องอุดหนุนและลงมือกระทำวิธีนี้ ได้ศึกษาจับสันดานลึกซึ่งมาจากหัวใจ

ของชาติกรีก ฟอลกอนได้รับราชการตำแหน่งที่เจ้ากรมพระคลังสินค้ามาได้อย่างดี เป็นที่พอพระทัยพระมหากษัตริย์ จนเมื่อเจ้าพระยาพระคลังถึงแก่พิราลัย ในปีคริสต์ศักราช ๑๖๘๓ หรือจุลศักราช ๑๐๔๕ พระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะใคร่ยกย่องฟอลกอน (ซึ่งเป็นพระวิชาเยนทร์) ให้มีเกียรติยศเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีว่าการต่างประเทศ แต่ฟอลกอนไม่เต็มใจรับพระราชทานเกียรติยศ ด้วยท่านกลัวว่าถ้าแม้นท่านขึ้นรับตำแหน่งสำคัญขึ้น ตัวท่านจะเป็นผู้จุดให้ความอิจฉาและเกลียดชังของขุนนางทั้งหลาย ลุกลามรุมเผาเอาตัวท่านผู้เดียว แต่ถึงจะอย่างไรต่อ ๆ มาท่านก็เลยหมดความกลัวเกรง พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเลือกตั้งแต่งให้เป็นเจ้าพระยาว่าราชการตำแหน่งพระคลังต่างพระเนตรพระกรรณ ทั้งเป็นสมุหนายกอัครมหาเสนาบดีว่าการหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมทั้งเมืองตะนาวศรีด้วย เมื่อท่านได้รับราชการในตำแหน่งสูงสุดเช่นนี้ พวกบริษัทอินเดียทิศตะวันออกเขาพากันพูดถึงท่านว่า "ท่านอัครมหาเสนาบดีของพระมหากษัตริย์กรุงสยาม" ตามคำที่พวกบริษัทอินเดียทิศตะวันออกเขาว่านั้น กล่าวกันว่า

ฟอลกอนได้ออกไปยังเมืองอินเดีย เป็นนายครัวเรือของบริษัทลำหนึ่ง เรือลำนั้นชื่อโฮปเวลและฟรานซิลเคเวนปอตได้ไปกับท่านด้วย ยอซไวต์นั้นว่าถ้าไม่เป็นกัปตันก็คงเป็นนายดูแลสินค้าเท่านั้น

มีเรื่องราวที่ได้พรรณนาถึงอาการกิริยาอัธยาศัยของฟอลกอนเป็นอันมาก ผู้แต่งหนังสือเล่มหนึ่งก็ว่าฟอลกอนหรือเจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นคนหละหลวมปลิ้นปล้อนเจ้าเล่ห์เพโทบาย และเป็นคนกลับกลอกโกงปลิ้นปล้อน ทำอะไรก็ซุ่ย ๆ ใจง่าย ยอมทำทุกอย่างไม่เลือกดีเลือกชั่ว และลิ้นตวัดง่าย ๆ เที่ยวยุแหย่ข่มเหงก่อโพยภัยมาก และเพราะเป็นคนนิสัยไม่ร้อนร้อนรนที่จะแสวงทางซึ่งเป็นที่สุดของตนโดยอุบายที่ชอบที่สุจริตอันเป็นที่เย็น แต่ถึงจะถูกติเตียนปานใดแล้วก็ยังต้องยอมว่าตัวฟอลกอนเป็นคนมีสติปัญญาสามารถที่จะกลับให้เป็นอย่างไรก็เป็นได้ คำพรรณนาถึงฟอลกอนที่ผิดกันตรงกับฉบับนี้ก็ยังมีอีกโดยหนังสือของฝรั่งชื่อ กิมป์เฟอ ผู้ซึ่งได้มาเยี่ยมเยียนกรุงศรีอยุธยาสองปีภายหลังเมื่อท่านฟอลกอนถึงแก่กรรมแล้ว ถูกเวลาเมื่อความริษยาในการที่ท่านทำราชการตั้งตัวได้สำเร็จดี ซึ่ง

ระดมกันรุมล้อมอยู่รอบทุกด้าน ในขณะยังมีชีวิตอยู่เสื่อมสูญไปเสียหมดแล้ว ยังคงเหลืออยู่แต่ส่วนความดีของท่านอย่างเดียวนั้น ก็มิใช่เพื่อพรรณนาถึงฟอลกอนว่าท่านเป็นคนมีความรู้เข้าใจการงานมาก กิริยาอัธยาศัยก็น่าสรรเสริญและเฉลียวฉลาดในโวหารในเชิงพูดจา ถึงมาตรว่าท่านจำเริญขึ้นด้วยมิได้ศึกษาก็จริงอยู่แล แต่ทว่าท่านได้เปลืองชีวิตตอนหนุ่มของท่าน อยู่ในทะเลระหว่างมนุษยชาติต่าง ๆ แต่อยู่ในพวกอังกฤษมากนั้น ท่านรู้ภาษาต่าง ๆ หลายชาติอนึ่งท่านเป็นคนมีสติปัญญาสามารถยวดยิ่ง และคงเป็นคนรู้ประหยัดบังคับความประพฤติตนสรรแต่ที่ดีได้โดยไม่ต้องสงสัย เพราะอาจที่จะประคองตัว ตั้งแต่ยังแสนขัดสนเป็นบ่าวสำหรับช่วงใช้ในห้องเรือ และภายหลังเป็นพ่อครัวในเรือกำปั่นค้าขาย จนยกตัวของตัวเองเชิดชูขึ้นเป็นถึงอัคร-มหาเสนาบดีในเมืองต่างประเทศแปลกจากชาติของตัวเองได้แหวกว่ายกระแสริษยาที่ดกันของข้าราชการในราชสำนักต่างประเทศได้โดยสะดวก การที่จะได้มีวาสนาบรรดาศักดิ์ในตำแหน่งสูงถึงเพียงนั้นนั้น ฟอลกอนคงต้องพากเพียรพยายามโดยความมานะอุตส่าห์เป็นอย่างยวดยิ่ง และยัง

ต้องประกอบด้วยความทะเยอทะยานและเชื่ออำนาจของตน เองอย่างอื่นอีกด้วย นั้นแลบางทีถูกโชคเหมาะจึงจะได้สมมุ่งมาดปรารถนา ความสามารถจัดการของท่านและความพยายามในการทำการค้าขายส่วนในตัวของท่าน แข่งขันประชันแย้งต่อผลประโยชน์ของบริษัทใหญ่ๆ อันมีอำนาจและกำลังมากก็ถึงสองบริษัท เหมือนเช่น บริษัทอินเดียทิศตะวันออก และบริษัทอินเดียทิศตะวันออกชาติวิลันดา ทีแรกก็ทำให้เขาพากันเพ่งตาเขม็งอยู่แล้ว และยังการที่สำเร็จเป็นประโยชน์แก่ท่านขึ้นเพียงไรทำให้เป็นที่เสียผลประโยชน์ของบริษัทลงเพียงนั้นๆ ไม่ต้องสงสัยเลยคงต้องเป็นเหตุให้บริษัททั้งสองรายนั้นตั้งริษยาอย่างร้ายแรง และเกลียดชังอาฆาตท่านไม่มีที่สุด ยังส่วนการที่ท่านรับราชการของพระมหากษัตริย์ ก็อีกเรื่องหนึ่งยิ่งทำให้เป็นข้อแค้นเคืองมุ่งร้ายหมายขวัญของพวกบริษัทเหล่านั้นหนักมือขึ้น และเมื่อบริษัทฝรั่งเศสมาปรากฏขึ้นในพระนครศรีอยุธยา ข้างท่านฟอลกอนก็นิยมชมชื่นคิดที่จะอุดหนุนเกื้อกูลประโยชน์ของฝรั่งเศส การค้าขายของบริษัทอินเดียทิศตะวันออกและวิลันดาที่หยั่งลงลึกเสียแล้วในทีแรกยากที่จะเพิกถอนได้ แต่

ก็ยังไม่มีความเย่อหยิ่งในความคิดของบริษัทพวกนั้น ซึ่งจะนึกว่าท่านไม่สามารถจะทำแก่พวกตนได้ เมื่อฟอลกอนได้เป็นสมุหนายกอัครมหาเสนาบดีขึ้น ความยากลำบากในตำแหน่งของท่านก็ทวีขึ้นเพราะว่าพระมหากษัตริย์ของท่านเป็นพ่อค้าใหญ่ในพระราชอาณาจักรของพระองค์เอง บรรดาการซื้อขายทั้งปวงต้องให้กระทำต่อนายห้างหลวงหรือกรมพระคลังสินค้า และทั้งฟอลกอนตกหนักเป็นเจ้าที่จะคิดอ่านการค้าของพระมหากษัตริย์ จะควรแบ่งปันแจกให้ในจำพวกชาติต่าง ๆ ผู้ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารฉันใดดี ตัวท่านต้องเป็นผู้ได้รับความเกลียดชังจากพ่อค้าทั้งปวง บรรดาที่คิดว่าความประสงค์ขอร้องของตัวมิได้รับจากฟอลกอนสมควรที่ตนจะพึ่งได้อนุเคราะห์ และท่านฟอลกอนยังได้สั่งสมความคิดของท่านต่างออกไปอีก คือใช้อุบายอยากจะให้ฝรั่งเศสได้เป็นใหญ่กว่าอำนาจฝรั่งอื่น ๆ บรรดาที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในพระราชอาณาจักร เพราะการที่ฟอลกอนคิดมิซื่อเองเช่นนี้จริงด้วย จึงยิ่งทำให้เจ็บร้อนพลุ่งพลั่งขึ้นในหัวอกชาวอังกฤษและวิลันดา ท่านฟอลกอนเกิดเห็นชอบยึดเอาอุบายนี้ตามความปรารถนาของพวกบาท-

หลวงเยซูอิต การข้อนี้และเป็นข้ออ่อนแอของท่าน แต่สติปัญญาความวินิจฉัยของท่านดูเหมือนตัวท่านเองจะเห็นว่าจะถูกต้องตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ด้วยเห็นทรงยกย่องพระราชอาณาจักรสยามโดยจะคิดทรงอุดหนุนผิดกว่าชาติอื่น ๆ โดยพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระปรารถนา เพื่อจะเพิ่มพูนเฉลิมพระเกียรติยศพระพุทธเจ้าอยู่หัวกรุงศรีอยุธยาในการส่งราชทูตและเครื่องมงคลราชบรรณาการเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีถึงพระราชสำนัก เป็นวิธีที่รู้อย่างใหม่ขึ้นแก่กรุงสยาม ในการที่จะคบค้าสมาคมกับอำนาจในประเทศยุโรป ๆ

เรื่องทูตานุทูต
ของสมเด็จพระนารายณ์ออกไปกรุงฝรั่งเศส
ครั้งสุดท้าย

ทูตานุทูตฝรั่งเศสที่มาเจริญทางพระราชไมตรีกรุงสยามกับราชทูตสยาม มีคุณปานเป็นต้นนั้น คือราชทูตฝรั่งเศสชื่อ มองซิเออร์ลาลูแบร์ ๑ อุปทูตชื่อ มองซิเออร์เซเบเร ๑ ครั้นเสร็จราชการงานแล้ว อุปทูตฝรั่งเศสจึงทูล

ลากลับไปทางเมืองกุยบุรีโดยทางบก จนถึงเมืองมะริดแล้วลงกำปั่นรบฝรั่งเศสที่นั่นกลับไปกรุงฝรั่งเศส แต่ราชทูตฝรั่งเศสนั้น ยังรอคอยทูตานุทูตสยามสำรับใหม่ซึ่งจะออกไปกรุงฝรั่งเศสด้วย จึงช้าอยู่หลายเวลา เพราะฉะนั้นราชทูตฝรั่งเศสจึงป่วยไม่สู้สบาย จึงได้ไปขอลาต่อท่านเสนาบดีสยามว่าขอให้กราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยจะรีบกลับไปกรุงฝรั่งเศสโดยเร็ว เสนาบดีสยามได้ขึ้นไปกราบบังคมทูลสมเด็จพระนารายณ์ที่ทะเลชุบศรกรุงลพบุรี ขณะนั้นสมเด็จพระนารายณ์ก็ไม่สู้จะทรงสบายพระองค์ แต่ทรงทราบว่าราชทูตฝรั่งเศสจะทูลลา จึงเสด็จเข้ามาทรงรับลาราชทูตฝรั่งเศสที่ในพระราชวังกรุงลพบุรี แล้วทรงฝากทูตานุทูตสยามสำรับใหม่ให้เชิญพระราชสาส์น ๒ ฉบับ กับเครื่องมงคลราชบรรณาการ ๒ สำรับ และบาทหลวงล่ามผู้หนึ่งออกไปกับราชทูตฝรั่งเศสครั้งนี้ด้วย เครื่องราชบรรณาการที่ส่งไปกรุงฝรั่งเศสครั้งนี้เป็นของวิเศษต่าง ๆ มีลูกช้างอย่างย่อม ๓ ช้าง พระราชทานไปเป็นพาหนะพระที่นั่งสำหรับพระราชโอรสพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทั้ง ๓ พระองค์ กับแรด ๒ แรดเป็นต้น พระราชสาส์นถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้น ดำเนิน

ความต้นว่าพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงเทพทวารวดี มหานครมหิศราธิปตัยในสยามประเทศเจริญทางพระราชไมตรีมาถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งกาแล เนาวะรา มหาราชาธิราชในประเทศฝรั่งเศส ความในสุดท้ายมีว่า "เราผู้เป็นมิตรสหายอันสุจริตและเป็นที่รักที่สุดของพระองค์ท่าน" แล้วทรงประทับพระราชลัญจกรสำหรับราชการแผ่นดิน เป็นรูปพระมหาอุณาโลมสถิตอยู่ในบุษบก มีฉัตรตั้งเคียงข้างละ ๒ คัน พระราชสาส์นส่งไปแต่พระราชวังกรุงลพบุรี ลง ณ วันเดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก พุทธศักราช ๑๒๓๑ ตรงกับจุลศักราช ๑๐๔๙ ปี ในที่สุดท้ายในพระราชสาส์นนั้นลงชื่อว่า "โฟกอง" คือ (เจ้าพระยาวิชาเยนทร์)

พระราชสาส์นอีกฉบับหนึ่งส่งไปถวายโป๊ป ณ กรุงโรม ดำเนินความต้นและลงท้ายคล้าย ๆ กันกับฉบับถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส

สำเนาพระราชสาส์นทั้ง ๒ ฉบับนั้น เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ได้แปลเป็นภาษาโปรตุเกส และประทับพระราชลัญจกรลงชื่อเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ เหมือนต้นพระราชสาส์น

ครั้น ณ วันเดือนอ้ายขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๐๔๙ ปีเถาะนพศกนั้น ทูตานุทูตสยามพร้อมด้วยราชทูตฝรั่งเศสที่รออยู่ ลงกำปั่นรบฝรั่งเศสที่คุณปานกลับมานั้น ใช้ใบออกไปจากปากอ่าวสยาม ทูตานุทูตสยามสำรับใหม่นี้ สามนาย มีออกขุนชำนาญ เป็นต้น มีบาทหลวงสามคน หนึ่งชื่อตาชาด์ มีบุตรขุนนาง ๕ นาย ซึ่งพระเจ้ากรุงสยามทรงฝากออกไปเรียนหนังสือฝรั่ง และวิชาต่าง ๆ ในโรงเรียนหลวงสำหรับบุตรขุนนางและบุตรผู้มีตระกูลสูง ซึ่งตั้งอยู่ในกรุงฝรั่งเศส ชื่อโรงเรียนพระเจ้าลูอิศมหาราชนั้น เดิมพระเจ้ากรุงสยามทรงพระราชดำริไว้ว่าจะส่งบุตรขุนนางออกไปเป็นนักเรียน ณ กรุงฝรั่งเศส ๑๒ นาย แต่เลือกคัดจัดส่งไปไม่ทัน ๗ นาย คงส่งไปแต่ ๕ นาย ผลัดเปลี่ยนเวียนกันส่งไปและกลับเข้ามาเสมอทุกคราวที่ควรจะไปมาได้ ทั้งหวังพระราชหฤทัยว่าถ้านักเรียนครั้งแรกกลับเข้ามาเล่าการดีให้บิดามารดาฟังแล้ว จะได้ไม่เป็นที่หวั่นหวาดแก่บิดามารดาผู้จะยอมให้บุตรออกไปเป็นนักเรียนนั้น ชาวสยามซึ่งไปราชการกรุงฝรั่งเศสในครั้งนี้คือทูตานุทูต ๓ นาย

นักเรียน ๕ นาย รวมเป็น ๘ นาย กับขุนนางพนักงาน และคนใช้สอยตามสมควร

กำปั่นรบที่รับทูตานุทูตสยามใช้ใบไปประมาณ ๒ เดือนเศษ จึงถึงหน้าแหลมเข็ม ซึ่งกำปั่นรบโปรตุเกสได้มาแตกที่ตรงนี้ เมื่อออกขุนชำนาญได้เห็นแหลมนั้นก็ระลึกถึงการเก่าซึ่งได้มีความลำบากในที่นี้เป็นอันมาก

ครั้นถึง ณ เดือนห้า ขึ้นหกค่ำ ปีมะโรงยังเป็นนพศกเวลาบ่าย ๕ โมง กำปั่นไปถึงอ่าวแหลมเคปออฟกู๊ดโฮปได้ทอดสมอในที่นั้นพักอยู่ ๑๐ วัน แล้วก็ใช้ใบต่อไป

ถึง ณ เดือน ๘ ขึ้นสิบห้าค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๐๕๐ กำปั่นไปถึงอ่าวเมืองบเรศต์ ทูตานุทูตสยามได้ขึ้นจากกำปั่นรบที่ไปนั้นแล้วเปลี่ยนไปลงกำปั่นรบเล็ก ๆ ลำใหม่ ใช้ใบต่อไปจนถึงเมืองรูเอ็น แล้วขึ้นรถเทียมม้าต่อไปหลายวันจนถึงกรุงปารีส ได้พักอยู่ที่ตึกรับแขกเมืองหลายวัน คอยว่าเครื่องราชบรรณาการจะไปถึง จึงจะเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ ครั้นเครื่องราชบรรณาการซึ่งเจ้าพนักงานฝรั่งเศสขนส่งไปถึงกรุงปารีสแล้ว ทูตานุทูตสยามได้ขอต่อเสนาบดีฝรั่งเศสว่าจะขอเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส

หาได้ประทับอยู่ในกรุงปารีสไม่ เสด็จไปประทับแรมอยู่ที่พระราชวังในเมืองฟอนเตนโบลนอกกรุงปารีส ครั้นพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ทรงทราบว่าราชทูตสยามมาถึงแล้วจึงมีรับสั่งกำหนดว่าจะเสด็จออกรับราชทูตสยามที่พระราชวัง ณ เมืองเวอร์ไซล์ เป็นที่ทรงพระประพาสนอกกรุงปารีส ณ เดือนอ้าย ขึ้นเจ็ดค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก ตรงกับวันที่ ๑๕ เดือนดีเซ็มเบอร์คือ เดือนธันวาคมข้างหน้านั้น ครั้นได้ทรงทราบว่าราชทูตสยามจะต้องไปถวายพระราชสาส์นต่อโป๊ปกรุงโรมด้วย จึงมีพระราชดำรัสสั่งเสนาบดีให้มาแจ้งความแก่ราชทูตสยามว่า ถ้าจะคอยเฝ้าตามวันกำหนดนั้น ก็จะไม่ทันไปเฝ้าโป๊ปกรุงโรม และจะไม่ทันฤดูลมที่จะกลับไปกรุงสยามได้ เพราะฉะนั้นให้ทูตานุทูตสยามรีบไปเฝ้าโป๊ป ณ กรุงโรมก่อนแล้วจึงกลับมากรุงฝรั่งเศส จึงจะได้เข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสพร้อมกัน แล้วจะได้กลับไปกรุงสยามให้ทันฤดูลม

ครั้นทูตานุทูตสยามได้ทราบพระราชดำรัสพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้นแล้ว เมื่อถึงวันที่ ๕ เดือนโนเว็มเบอร์ คือเดือนพฤศจิกายนตรงกับเดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำในปีนั้น ทูตานุทูตสยามก็ขึ้นรถออกจากกรุงปารีสพร้อมด้วยบาทหลวง

ล่ามผู้กำกับ และชาวสยามคนใช้ ๒ นาย ไปจนถึงเมือง (กัน) อันอยู่ชายทะเล ได้ลงเรือใบ ๒ ลำ ซึ่งเสนาบดีผู้ว่าราชการต่างประเทศสั่งให้จัดมารับใช้ใบออกจากเมืองนั้นต่อไป จนถึงปากอ่าวเมืองเยนูวาประเทศอิตาลี พักอยู่ที่นั่นสองสามวัน ก็ใช้ใบเลียบฝั่งต่อไปอีก ได้พักตามหัวเมือง (จิวิตา เวกเกีย) รายทางในทะเลหลายเมือง ถึงปากอ่าวเมืองชิวิตะเวกกิยะ ซึ่งเป็นปากอ่าวของกรุงโรม ในวันที่ ๒๐ เดือนธันวาคม ตรงกับเดือนอ้ายขึ้น ๑๒ ค่ำ ในปีนั้น เรือสองลำได้เข้าไปในลำน้ำวันหนึ่งก็ถึงหน้ากรุงโรม ได้ขึ้นรถเล่มหนึ่งเทียมม้า ๓ คู่ ซึ่งท่านมหาสังฆราชผู้ว่าราชการต่างประเทศกรุงโรมได้จัดมารับทูตานุทูตสยาม ทูตานุทูตสยามได้พักในที่ตึกใหญ่โตรโหฐานเป็นที่สำราญมาก ซึ่งท่านมหาสังฆราชจัดไว้รับรองและมีการเลี้ยงอย่างบริบูรณ์วันละ ๒ เวลา มีทหารรักษาพระองค์ของโป๊ปมาประจำรักษาประตูที่พักนั้นด้วย

ครั้นถึงวันที่ ๒๓ เดือนธันวาคมในปีนั้น กำหนดวันที่ทูตานุทูตสยามพร้อมกันจะได้เข้าเฝ้าโป๊ปนั้น ฝ่ายโป๊ปได้ทรงทราบว่าทูตานุทูตสยามถือศาสนาต่างกัน จะมีความ

รังเกียจในธรรมเนียมที่ต้องจูบพระบาทซึ่งแสดงความนับถือต่อโป๊ป ตามจารีตประเพณีของโรมันแต่โบราณสืบมา เพราะฉะนั้นจึงโปรดให้ยกเลิกธรรมเนียมที่ราชทูตจะต้องจูบพระบาทนั้นเสีย โปรดให้เข้าเฝ้าตามธรรมเนียมปรกติมิได้ต้องจูบ

ครั้นถึงเวลากำหนดนั้น ท่านมหาสังฆราชผู้ว่าราชการต่างประเทศจัดให้ขุนนางที่ ๒ ของเสนาบดีคนหนึ่ง กับบาทหลวง ๑ คุมรถที่นั่งของโป๊ป ๒ รถ ไปรับทูตานุทูตสยาม ตามธรรมเนียมราชทูตใหญ่ฝ่ายเมืองเอกราชรับราชทูตสยามมาในรถ รถมาตามถนน มีชาวกรุงโรมมาคอยดูราชทูตสยามตามถนนเป็นอันมากเหลือที่จะประมาณ รถทูตานุทูตสยามถึงประตูพระราชวังโป๊ปนั้น มีพลทหารรักษาพระองค์เป็นอันมากมายืนรับสองข้างถนน ตั้งแต่ประตูพระราชวังจนถึงในพระราชวัง รถทูตานุทูตสยามเข้าในพระราชวังจนถึงเชิงบันไดท้องพระโรงจึงลงจากรถ ขณะนั้นมหาสังฆราชซื่อจาโบ เป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่มายืนคอยรับราชทูตสยามอยู่ที่เชิงบันไดท้องพระโรงด้วย เวลานั้นมีพระสังฆราชและบาทหลวงผู้ใหญ่และข้าราชการฝ่ายฆราวาสเป็นอันมาก ยืนอยู่ตามท้องชาลาหน้าท้องพระโรง

และสองข้างบนท้องพระโรงเต็มแน่นอัดแอกันไม่มีช่องจะเดินได้ เพราะฉะนั้นนายทหารรักษาพระองค์ที่นำหน้าราชทูตสยาม จึงไล่คนที่ยืนตามบันไดให้หลีกเป็นช่องทางให้ราชทูตสยามเดินขึ้นไปได้ในท้องพระโรงนั้น ราชทูตเชิญพานแว่นฟ้าทองคำรับราชสาสน์ ๆ จารึกลงในแผ่นสุพรรณบัตรกว้าง ๖ นิ้วยาวศอกเศษ ม้วนบรรจุไว้ในผอบทองคำลงยาราชาวดีอย่างใหญ่ พระสุพรรณบัตรกับผอบรวมน้ำหนักประมาณทอง ๒ ชั่ง มีถุงตาดเทศดวงทองหุ้มผอบ และมีสายรัดผูกปากถุง มีภู่ทองสองภู่ติดที่ปลายสายรัดด้วย ผอบนั้นตั้งอยู่ในหีบถมตะทอง ๆ ตั้งอยู่บนพานแว่นฟ้าทองคำ

อุปทูตเชิญเครื่องมงคลราชบรรณาการ มีถุงตาดตาดกกะแตนหุ้มตั้งบนพานทองคำชั้นเดียว ตรีทูตเชิญของถวาย เจ้าพระยาวิชาเยนทร์อัครมหาเสนาบดีกรุงสยาม มีถุงเข้มขาบเขียวหุ้ม ๑ ถุง ตั้งบนพานถมตะทองสำหรับถวายโป๊ป ทูตานุทูตสยามทั้ง ๓ นาย แต่งกายเต็มยศตามธรรมเนียมสยาม คือนุ่งยกทองพื้นเขียวสวมเสื้อสักหลาดแดงขลิบทอง คาดเข็มขัดสายทองคำนอกเสื้อ

เห็นบกระบี่ฝักและด้ามทองคำ สวมพอกเกี้ยวกระจังทองคำสูงสามนิ้ว ปักดอกไม้ไหวเพชร มีสายสร้อยทองคำผูกนอกรัดคางเหมือนกันทั้ง ๓ นาย เดินเข้าไปในท้องพระโรงพร้อมด้วยบาทหลวงล่ามผู้กำกับไปจากกรุงสยามนั้น ฝ่ายโป๊ปทรงพระนามว่าพระเจ้าอินนอเซนต์ที่ ๑๑ เอกอัครมหาชนกาธิปตัยในกรุงโรม เสด็จออกประทับบนพระแท่นในท้องพระโรง มีมหาสังฆราชนั่งบนเก้าอี้ต่อหน้าพระที่นั่งออกมาสองข้าง ๆ ละ ๔ รูป ราชทูตสยามเชิญพานพระราชสาส์นเดินตรงเข้าไปตั้งไว้บนโต๊ะตรงหน้าพระแท่น แล้วเดินถอยหลังออกมาพักนั่งที่เฝ้า ขณะนั้นบาทหลวงล่ามผู้กำกับจึงเดินเข้าไปตรงพระแท่นในหน้าท้องพระโรงก็คุกเข่าลงถวายคำนับครั้งหนึ่ง และลุกเดินเข้าไปถึงกลางท้องพระโรงก็คุกเข่าลงถวายคำนับเป็นครั้งที่ ๒ แล้วลุกเดินเข้าไปถึงหน้าพระแท่นคุกเข่าลงถวายคำนับเป็นครั้งที่ ๓ แล้วจึงจูบพระบาทยุคล ฝ่ายโป๊ปจึงโปรดให้บาทหลวงล่ามนั้นยืนขึ้นแล้วจึงก้มศีรษะถวายคำนับ แล้วก็เดินหลังออกมาห่างจากหน้าพระแท่น แต่พอถึงที่สุดท้ายเก้าอี้ทั้งมหาสังฆราช ๘ ท่านนั้น จึงถวายคำนับอีกครั้งหนึ่ง แล้วทลเบิกทูตานุทูต

สยามเข้ามาเฝ้า กล่าวด้วยพระราชดำริของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า ทรงพระปรารภจะใคร่เจริญทางพระราชไมตรีต่อกรุงโรมเป็นข้อต้น และการที่ทรงพระมหากรุณาทำนุบำรุงบาทหลวงทั้งหลายที่สั่งสอนคริสตศาสนาอยู่ในกรุงสยามด้วย และกล่าวการที่เป็นมงคลอีกหลายประการ

ฝ่ายโป๊ปจึงตรัสตอบทรงแสดงความชื่นชมยินดีเป็นอันมาก บาทหลวงล่ามจึงเชิญพานพระราชสาส์นไปจากโต๊ะนำไปถวายต่อพระหัตถ์โป๊ป โป๊ปทรงรับพระราชสาส์นนั้นแล้ว ก็ทรงคลี่ออกทอดพระเนตรทราบสิ้นทุกประการ

บัดนี้จะขอกล่าวข้อความในพระราชสาส์นแต่ย่อ ๆ พอเป็นสังเขปใจความว่า "พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยามหาขัตติยราช ขอเจริญทางพระราชไมตรีมาถึงสมเด็จพระมหาสังฆราชาธิราชเจ้ากรุงโรม ทรงพระนามว่าโป๊ปอินนอเซนต์ที่ ๑๑ ทรงทราบด้วย ตั้งแต่เราได้ขึ้นครองราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยามหานครแล้ว ได้มีความปรารภปรารถนาจะใคร่ได้รู้จักกับพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ทั้งหลายในประเทศยุโรป และจะได้ผูกพันทางพระราชไมตรีมีพระราชสาส์นไปถึงกันและกัน เพื่อความประสงค์ของเรา

จะชักนำสรรพวิทยาคุณในประเทศยุโรป มาทำนุบำรุงกรุงสยามให้เป็นความสว่างรุ่งเรืองแก่อาณาประชาชนทั้งปวง ด้วยฝ่ายเรารำพึงอยู่อย่างนี้แล้ว แต่ยังไม่ทันจะแต่งพระราชสาส์นให้ราชทูตออกมายังท่าน (เฮลิโยโปลิส) ท่านก็ใช้บิชอปออฟเฮลิออโปลิสเชิญพระราชสมณสาส์นและเครื่องราชบรรณาการส่งเข้ามาถึงก่อน เราได้รับโดยความชื่นชมยินดีเป็นอย่างยิ่ง แล้วได้แต่งทูตานุทูตสยามสำรับหนึ่งเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการของเราออกไปถวายท่าน เป็นการแสดงความสนองโดยครองพระราชไมตรีของท่านให้สนิท ดุจดังเนื้อสุวรรณธรรมชาติในแผ่นเดียวกัน แต่เรามีความเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ทูตานุทูตของเราไปหาถึงท่านไม่ เป็นเหตุด้วยกำปั่นแตกที่แหลมเคปออฟ กู๊ดโฮป พระราชสาส์นกับเครื่องมงคลราชบรรณาการจมน้ำเสียในกลางทะเลทั้งสิ้น ทูตานุทูตของเราที่แต่งไปในครั้งนั้นจึงไปไม่ถึงท่าน เพราะฉะนั้นในกาลบัดนี้เราจึงได้ให้บาทหลวงชื่อตาชาด์นำทูตานุทูตสยาม เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการครั้งที่ ๒ ออกมาถวายท่านครั้งนี้ เป็นการแสดงความสามัคคีรสที่เราจะใคร่ได้ผูกพันทางพระราชไมตรี

สืบเนื่องราชทูตของเราที่เสียไปในครั้งก่อน ทั้งจะได้ทูลท่านให้ทราบว่าเราตั้งหฤทัยจะใคร่ทำนุบำรุงพวกบาทหลวงที่เข้ามาตั้งสั่งสอนคริสต์ศาสนาอยู่ในประเทศสยาม และชนทั้งปวงที่นับถือคริสต์ศาสนาด้วย ในข้อนี้เราขอรับเป็นภาระธุระเอง ขอท่านอย่าได้มีความปริวิตกเลย และเราได้สั่งบาทหลวงตาชาด์ให้ทูลความต่าง ๆ ในกรุงสยามให้ท่านทรงทราบทุกประการ ขอท่านจงรับเครื่องราชบรรณาการของเราที่มีความยินดีส่งออกไปถวาย โดยการแสดงทางพระราช-ไมตรีอันสนิทเสน่หาถาวรชั่วฟ้าและดิน

อนึ่ง เราขออำนาจสิ่งซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในสากลโลกนี้จงโปรดให้ท่านมีพระชนม์ยาวยืน จะได้ทำนุบำรุงพระศาสนาของท่านโดยช้านาน ให้รุ่งเรืองแผ่ไพศาลทั่วพิภพโลกทั้งปวง ความปรารถนาอันสุจริตของเรามีดังนี้เป็นต้น

เราเป็นมิตรที่สัตย์ซื่อของท่าน

(ที่ประทับพระราชลัญจกร)

(ลงชื่อ โฟกอง คือ เจ้าพระยาวิชาเยนทร์)

พระราชสาส์นส่งมาแต่พระราชวังลพบุรี ณ เดือนอ้ายขึ้นสามค่ำ ปีเถาะนพศก พุทธศักราช ๒๒๓๑

ครั้นโป๊ปทรงทอดพระเนตรพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงสยามเสร็จแล้ว จึงพระราชทานคืนกลับให้แก่บาทหลวงตาชาด์ ๆ มอบส่งให้บาทหลวงเจ้าพนักงานกรมวัง ๆ เชิญพระราชสาส์นนั้นไปเก็บไว้ในห้องทรงพระอักษรของโป๊ป แล้วบาทหลวงตาชาด์จึงไปรับเครื่องราชบรรณาการสิ่งสำคัญที่อุปทูตและของถวายออกญาวิชาเยนทร์ ที่ตรีทูตนำมาถวายต่อพระหัตถ์โป๊ป ๆ ทรงรับไว้ ราชบรรณาการในถุงที่อุปทูตถือมานั้นคือหีบทำด้วยลวดทองคำถักเป็นฝีมือช่างชาวสยามอย่างละเอียดงามที่สุด หนักทองสามตำลึง

ของออกญาวิชาเยนทร์ฝากมาถวายนั้น คือหีบเงินหนักประมาณ ๕ ชั่ง เป็นฝีมือช่างชาวญี่ปุ่นทำจำหลักลายกุดั่นเป็นรูปนกไม้และลายต่าง ๆ มีพานเงินรองหีบหนักประมาณ ๕ ชั่ง เป็นฝีมือช่างจีนทำด้วยลวดถักอย่างงามดี

ครั้นโป๊ปทรงรับเครื่องราชบรรณาการและของถวายแล้ว จึงรับสั่งให้บาทหลวงเรียกทูตานุทูตสยามเข้ามาใกล้พระองค์ ขณะนั้นทูตานุทูตสยามคลานมาสองสามก้าวก็

หยุดถวายบังคม ๓ หนครั้งหนึ่ง แล้วก็คลานเข้าไปอีกสองสามก้าวก็หยุดถวายบังคม ๓ หนอีกครั้งหนึ่ง แล้วคลานเข้าไปอีกสองสามก้าวใกล้กับพระแท่น แล้วจึงถวายบังคม ๓ หนอีกครั้งหนึ่ง ในครั้งที่สุดท้ายนั้นราชทูตถวายบังคมก้มศีรษะลงให้ยอดลำพอกจดชายฉลอง พระองค์ทั้งสามครั้ง แล้วคลานถอยหลังออกมาห่างพระแท่นถึงท้ายเก้าอี้มหาสังฆราชทั้ง๘รูป แล้วอุปทูตตรีทูตก็ผลัดกันคลานเข้าไปทำเช่นราชทูตนั้นทุกคนแล้ว จึงคลานออกมาเรียงอยู่ตามลำดับตำแหน่งยศทูตานุทูตในกลางท้องพระโรงนั้น

ฝ่ายบาทหลวงตาชาดจึงเข้าไปคุกเข่าตรงหน้าพระแท่นแล้วจึงก้มศีรษะลงจูบที่ฉลองพระบาทยุคลแล้ว เดินถอยหลังออกมายืนเฝ้าอยู่หลังราชทูตสยามตามเดิม

ในขณะนั้นมหาสังฆราชผู้หนึ่งเดินเข้ามาหยุดยืนอยู่ตรงหน้าพระแท่น แล้วจึงปลดพระภูษาที่คล้องพระสอทับนอกฉลองพระองค์นั้นออกแล้ว โป๊ปจึงตรัสพระราชทานพระพรแก่ทูตานุทูตสยามตามธรรมเนียมเสร็จแล้วจึงเสด็จ

ขึ้น

ฝ่ายทูตานุทูตสยามก็บาทหลวงล่ามผู้กำกับพร้อมกันถวายคำนับแล้วเดินออกจากท้องพระโรง และมหาสังฆราชอัครมหาเสนาบดีชื่อชิโบ ก็นำทูตานุทูตสยามลงไปยังห้องที่พักแห่งตนเชิญให้นั่งเก้าอี้มีพนัก แล้วจัดการต้อนรับโดยความยินดีเป็นอันมากและสนทนากับทูตสยามตามสมควรแล้ว ทูตานุทูตสยามก็ลาออกจากห้องนั้นมาขึ้นรถพระที่นั่งดังเดิมกลับไปยังที่พักของราชทูต ขณะนั้นทหารแตรก็เป่าแตรทำเพลงสรรเสริญรับรองราชทูตสยามตามธรรมเนียม

ขณะเมื่อราชทูตานุทูตสยามพักอยู่ในกรุงโรมนั้นได้ไปเที่ยวชมถิ่นฐานบ้านเมืองและตึกใหญ่น้อยและวัดวาอารามทุก ๆ แห่ง ในจังหวัดกรุงโรม และได้ไปดูสิ่งของโบราณมีตึกและโบสถ์วิหารเป็นต้นหลายแห่งเป็นที่พิศวงน่าชมล้วนประหลาดยิ่งนัก

ครั้นถึงวันที่ ๒๔ เดือนธันวาคมในปีนั้นซึ่งเป็นวันจ่ายตรุษฝรั่ง คือวันก่อนวันพิธีคริสต์มาสเป็นวันประสูติพระเยซูเจ้า ทูตานุทูตสยามก็ได้ไปดูพวกบาทหลวงสวดบูชานมัสการพระเป็นเจ้าฝ่ายฝรั่ง ในโบสถ์พระอารามหลวงในพระราชวังของโป๊ป ซึ่งเป็นพิธีใหญ่และเป็นการประชุมของมหาชนที่

ความต้นว่าพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงเทพทวารวดีมหานครมหิศราธิปตัยในสยามประเทศเจริญทางพระราชไมตรีมาถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งกาแล เนาวะรา มหาราชาธิราชในประเทศฝรั่งเศส ความในสุดท้ายมีว่า "เราผู้เป็นมิตรสหายอันสุจริตและเป็นที่รักที่สุดของพระองค์ท่าน" แล้วทรงประทับพระราชลัญจกรสำหรับราชการแผ่นดิน เป็นรูปพระมหาอุณาโลมสถิตอยู่ในบุษบก มีฉัตรตั้งเคียงข้างละ ๒ คัน พระราชสาส์นส่งไปแต่พระราชวังกรุงลพบุรี ลง ณ วันเดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก พุทธศักราช ๑๒๓๑ ตรงกับจุลศักราช ๑๐๔๙ ปี ในที่สุดท้ายในพระราชสาส์นนั้นลงชื่อว่า "โฟกอง" คือ (เจ้าพระยาวิชาเยนทร์)

พระราชสาส์นอีกฉบับหนึ่งส่งไปถวายโป๊ป ณ กรุงโรม ดำเนินความต้นและลงท้ายคล้าย ๆ กันกับฉบับถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส

สำเนาพระราชสาส์นทั้ง ๒ ฉบับนั้น เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ได้แปลเป็นภาษาโปรตุเกส และประทับพระราชลัญจกรลงชื่อเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ เหมือนต้นพระราชสาส์น

ครั้น ณ วันเดือนอ้ายขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๐๔๙ ปีเถาะนพศกนั้น ทูตานุทูตสยามพร้อมด้วยราชทูตฝรั่งเศสที่รออยู่ ลงกำปั่นรบฝรั่งเศสที่คุณปานกลับมานั้น ใช้ใบออกไปจากปากอ่าวสยาม ทูตานุทูตสยามสำรับใหม่นี้สามนาย มีออกขุนชำนาญ เป็นต้น มีบาทหลวงสามคน หนึ่งชื่อตาชาด์ มีบุตรขุนนาง ๕ นาย ซึ่งพระเจ้ากรุงสยามทรงฝากออกไปเรียนหนังสือฝรั่ง และวิชาต่าง ๆ ในโรงเรียนหลวงสำหรับบุตรขุนนางและบุตรผู้มีตระกูลสูง ซึ่งตั้งอยู่ในกรุงฝรั่งเศส ชื่อโรงเรียนพระเจ้าลุอิศมหาราชนั้น เดิมพระเจ้ากรุงสยามทรงพระราชดำริไว้ว่าจะส่งบุตรขุนนางออกไปเป็นนักเรียน ณ กรุงฝรั่งเศส ๑๒ นาย แต่เลือกคัดจัดส่งไปไม่ทัน ๗ นาย คงส่งไปแต่ ๕ นาย ผลัดเปลี่ยนเวียนกันส่งไปและกลับเข้ามาเสมอทุกคราวที่ควรจะไปมาได้ ทั้งหวังพระราชหฤทัยว่าถ้านักเรียนครั้งแรกกลับเข้ามาเล่าการดีให้บิดามารดาฟังแล้ว จะได้ไม่เป็นที่หวั่นหวาดแก่บิดามารดาผู้จะยอมให้บุตรออกไปเป็นนักเรียนนั้น ชาวสยามซึ่งไปราชการกรุงฝรั่งเศสในครั้งนี้คือทูตานุทูต ๓ นาย

นักเรียน ๕ นาย รวมเป็น ๘ นาย กับขุนนางพนักงาน และคนใช้สอยตามสมควร

กำปั่นรบที่รับทูตานุทูตสยามใช้ใบไปประมาณ ๒ เดือนเศษ จึงถึงหน้าแหลมเข็ม ซึ่งกำปั่นรบโปรตุเกสได้มาแตกที่ตรงนี้ เมื่อออกขุนชำนาญได้เห็นแหลมนั้น ก็ระลึกถึงการเก่าซึ่งได้มีความลำบากในที่นี้เป็นอันมาก

ครั้นถึง ณ เดือนห้า ขึ้นหกค่ำ ปีมะโรงยังเป็นนพศกเวลาบ่าย ๕ โมง กำปั่นไปถึงอ่าวแหลมเคปออฟกู๊ดโฮปได้ทอดสมอในที่นั้นพักอยู่ ๑๐ วัน แล้วก็ใช้ใบต่อไป

ถึง ณ เดือน ๘ ขึ้นสิบห้าค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๐๕๐ กำปั่นไปถึงอ่าวเมืองบเรศต์ ทูตานุทูตสยามได้ขึ้นจากกำปั่นรบที่ไปนั้นแล้วเปลี่ยนไปลงกำปั่นรบเล็ก ๆ ลำใหม่ ใช้ใบต่อไปจนถึงเมืองรูเอ็น แล้วขึ้นรถเทียมม้าต่อไปหลายวันจนถึงกรุงปารีส ได้พักอยู่ที่ตึกรับแขกเมืองหลายวัน คอยว่าเครื่องราชบรรณาการจะไปถึง จึงจะเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ ครั้นเครื่องราชบรรณาการซึ่งเจ้าพนักงานฝรั่งเศสขนส่งไปถึงกรุงปารีสแล้ว ทูตานุทูตสยามได้ขอต่อเสนาบดีฝรั่งเศสว่าจะขอเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส

หาได้ประทับอยู่ในกรุงปารีสไม่ เสด็จไปประทับแรมอยู่ที่พระราชวังในเมืองฟอนเตนโบลนอกกรุงปารีส ครั้นพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ทรงทราบว่าราชทูตสยามมาถึงแล้วจึงมีรับสั่งกำหนดว่าจะเสด็จออกรับราชทูตสยามที่พระราชวัง ณ เมืองเวอร์ไซล์ เป็นที่ทรงพระประพาสนอกกรุงปารีส ณ เดือนอ้ายขึ้นเจ็ดค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก ตรงกับวันที่ ๑๕ เดือนดีเซมเบอร์คือ เดือนธันวาคมข้างหน้านั้น ครั้นได้ทรงทราบว่าราชทูตสยามจะต้องไปถวายพระราชสาส์นต่อโป๊ปกรุงโรมด้วย จึงมีพระราชดำรัสสั่งเสนาบดีให้มาแจ้งความแก่ราชทูตสยามว่า ถ้าจะคอยเฝ้าตามวันกำหนดนั้น ก็จะไม่ทันไปเฝ้าโป๊ปกรุงโรม และจะไม่ทันฤดูลมที่จะกลับไปกรุงสยามได้ เพราะฉะนั้นให้ทูตานุทูตสยามรีบไปเฝ้าโป๊ป ณ กรุงโรมก่อนแล้วจึงกลับมากรุงฝรั่งเศส จึงจะได้เข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสพร้อมกัน แล้วจะได้กลับไปกรุงสยามให้ทันฤดูลม

ครั้นทูตานุทูตสยามได้ทราบพระราชดำรัสพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้นแล้ว เมื่อถึงวันที่ ๕ เดือนโนเว็มเบอร์ คือเดือนพฤศจิกายนตรงกับเดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำในปีนั้น ทูตานุทูตสยามก็ขึ้นรถออกจากกรุงปารีสพร้อมด้วยบาทหลวง

ล่ามผู้กำกับ และชาวสยามคนใช้ ๒ นาย ไปจนถึงเมือง (กัน) อันอยู่ชายทะเล ได้ลงเรือใบ ๒ ลำ ซึ่งเสนาบดีผู้ว่าราชการต่างประเทศสั่งให้จัดมารับใช้ใบออกจากเมืองนั้นต่อไป จนถึงปากอ่าวเมืองเยนูวาประเทศอิตาลี พักอยู่ที่นั่นสองสามวัน ก็ใช้ใบเลียบฝั่งต่อไปอีก ได้พักตามหัวเมือง (จิวิตา เวกเกีย) รายทางในทะเลหลายเมือง ถึงปากอ่าวเมืองชิวิตะเวกกิยะ ซึ่งเป็นปากอ่าวของกรุงโรม ในวันที่ ๒๐ เดือนธันวาคม ตรงกับเดือนอ้ายขึ้น ๑๒ ค่ำ ในปีนั้น เรือสองลำได้เข้าไปในลำน้ำวันหนึ่งก็ถึงหน้ากรุงโรม ได้ขึ้นรถเล่มหนึ่งเทียมม้า ๓ คู่ ซึ่งท่านมหาสังฆราชผู้ว่าราชการต่างประเทศกรุงโรมได้จัดมารับทูตานุทูตสยาม ทูตานุทูตสยามได้พักในที่ตึกใหญ่โตรโหฐานเป็นที่สำราญมาก ซึ่งท่านมหาสังฆราชจัดไว้รับรองและมีการเลี้ยงอย่างบริบูรณ์วันละ ๒ เวลา มีทหารรักษาพระองค์ของโป๊ปมาประจำรักษาประตูที่พักนั้นด้วย

ครั้นถึงวันที่ ๒๓ เดือนธันวาคมในปีนั้น กำหนดวันที่ทูตานุทูตสยามพร้อมกันจะได้เข้าเฝ้าโป๊ปนั้น ฝ่ายโป๊ปได้ทรงทราบว่าทูตานุทูตสยามถือศาสนาต่างกัน จะมีความ

รังเกียจในธรรมเนียมที่ต้องจูบพระบาทซึ่งแสดงความนับถือต่อโป๊ป ตามจารีตประเพณีของโรมันแต่โบราณสืบมา เพราะฉะนั้นจึงโปรดให้ยกเลิกธรรมเนียมที่ราชทูตจะต้องจูบพระบาทนั้นเสีย โปรดให้เข้าเฝ้าตามธรรมเนียมปรกติมิได้ต้องจูบ

ครั้นถึงเวลากำหนดนั้น ท่านมหาสังฆราชผู้ว่าราชการต่างประเทศจัดให้ขุนนางที่ ๒ ของเสนาบดีคนหนึ่ง กับบาทหลวง ๑ คุมรถที่นั่งของโป๊ป ๒ รถ ไปรับทูตานุทูตสยาม ตามธรรมเนียมราชทูตใหญ่ฝ่ายเมืองเอกราชรับราชทูตสยามมาในรถ รถมาตามถนน มีชาวกรุงโรมมาคอยดูราชทูตสยามตามถนนเป็นอันมากเหลือที่จะประมาณ รถทูตานุทูตสยามถึงประตูพระราชวังโป๊ปนั้น มีพลทหารรักษาพระองค์เป็นอันมากมายืนรับสองข้างถนน ตั้งแต่ประตูพระราชวังจนถึงในพระราชวัง รถทูตานุทูตสยามเข้าในพระราชวังจนถึงเชิงบันไดท้องพระโรงจึงลงจากรถ ขณะนั้นมหาสังฆราชชื่อจาโบ เป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่มายืนคอยรับราชทูตสยามอยู่ที่เชิงบันไดท้องพระโรงด้วย เวลานั้นมีพระสังฆราชและบาทหลวงผู้ใหญ่และข้าราชการฝ่ายฆราวาสเป็นอันมาก ยืนอยู่ตามห้องชาลาหน้าท้องพระโรง

และสองข้างบนท้องพระโรงเต็มแน่นอัดแอกันไม่มีช่องจะเดินได้ เพราะฉะนั้นนายทหารรักษาพระองค์ที่นำหน้าราชทูตสยาม จึงไล่คนที่ยืนตามบันไดให้หลีกเป็นช่องทางให้ราชทูตสยามเดินขึ้นไปได้ในท้องพระโรงนั้น ราชทูตเชิญพานแว่นฟ้าทองคำรับราชสาส์น ๆ จารึกลงในแผ่นสุพรรณบัตรกว้าง ๖ นิ้วยาวศอกเศษ ม้วนบรรจุไว้ในผอบทองคำลงยาราชาวดีอย่างใหญ่ พระสุพรรณบัตรกับผอบรวมน้ำหนักประมาณทอง ๒ ชั่ง มีถุงตาดเทศดวงทองหุ้มผอบ และมีสายรัดผูกปากถุง มีภู่ทองสองภู่ติดที่ปลายสายรัดด้วย ผอบนั้นตั้งอยู่ในหีบถมตะทอง ๆ ตั้งอยู่บนพานแว่นฟ้าทองคำ

อุปทูตเชิญเครื่องมงคลราชบรรณาการ มีถุงตาดตาดั้กกะแตนหุ้มตั้งบนพานทองคำชั้นเดียว ตรีทูตเชิญของถวาย เจ้าพระยาวิชาเยนทร์อัครมหาเสนาบดีกรุงสยาม มีถุงเข้มขาบเขียวหุ้ม ๑ ถุง ตั้งบนพานถมตะทองสำหรับถวายโป๊ป ทูตานุทูตสยามทั้ง ๓ นาย แต่งกายเต็มยศตามธรรมเนียมสยาม คือนุ่งยกทองพื้นเขียว สวมเสื้อสักหลาดแดงขลิบทอง คาดเข็มขัดสายทองคำนอกเสื้อ

เหน็บกระบี่ฝักและด้ามทองคำ สวมพอกเกี้ยวกระจังทองคำสูงสามนิ้ว ปักดอกไม้ไหวเพชร มีสายสร้อยทองคำผูกนอกรัดคางเหมือนกันทั้ง ๓ นาย เดินเข้าไปในท้องพระโรงพร้อมด้วยบาทหลวงล่ามผู้กำกับไปจากกรุงสยามนั้น ฝ่ายโป๊ปทรงพระนามว่าพระเจ้าอินนอเซนต์ที่ ๑๑ เอกอัครมหาชนกาธิปตัยในกรุงโรม เสด็จออกประทับบนพระแท่นในท้องพระโรง มีมหาสังฆราชนั่งบนเก้าอี้ต่อหน้าพระที่นั่งออกมาสองข้าง ๆ ละ ๔ รูป ราชทูตสยามเชิญพานพระราชสาส์นเดินตรงเข้าไปตั้งไว้บนโต๊ะตรงหน้าพระแท่น แล้วเดินถอยหลังออกมาพักนั่งที่เผ้า ขณะนั้นบาทหลวงล่ามผู้กำกับจึงเดินเข้าไปตรงพระแท่นในหน้าท้องพระโรงก็คุกเข่าลงถวายคำนับครั้งหนึ่ง และลุกเดินเข้าไปถึงกลางท้องพระโรงก็คุกเข่าลงถวายคำนับเป็นครั้งที่ ๒ แล้วลุกเดินเข้าไปถึงหน้าพระแท่นคุกเข่าลงถวายคำนับเป็นครั้งที่ ๓ แล้วจึงจูบพระบาทยุคล ฝ่ายโป๊ปจึงโปรดให้บาทหลวงล่ามนั้นยืนขึ้นแล้วจึงก้มศีรษะถวายคำนับ แล้วก็เดินหลังออกมาห่างจากหน้าพระแท่น แต่พอถึงที่สุดท้ายเก้าอี้ทั้งมหาสังฆราช ๘ ท่านนั้น จึงถวายคำนับอีกครั้งหนึ่ง แล้วทลเบิกทูตานุทูต

สยามเข้ามาเฝ้า กล่าวด้วยพระราชดำริของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า ทรงพระปรารภจะใคร่เจริญทางพระราชไมตรีต่อกรุงโรมเป็นข้อต้น และการที่ทรงพระมหากรุณาทำนุบำรุงบาทหลวงทั้งหลายที่สั่งสอนคริสต์ศาสนาอยู่ในกรุงสยามด้วย และกล่าวการที่เป็นมงคลอีกหลายประการ

ฝ่ายโป๊ปจึงตรัสตอบทรงแสดงความชื่นชมยินดีเป็นอันมาก บาทหลวงล่ามจึงเชิญพานพระราชสาส์นไปจากโต๊ะนำไปถวายต่อพระหัตถ์โป๊ป โป๊ปทรงรับพระราชสาส์นนั้นแล้ว ก็ทรงคลี่ออกทอดพระเนตรทราบสิ้นทุกประการ

บัดนี้จะขอกล่าวข้อความในพระราชสาส์นแต่ย่อ ๆ พอเป็นสังเขปใจความว่า "พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยามหาขัตติยราช ขอเจริญทางพระราชไมตรีมาถึงสมเด็จพระมหาสังฆราชาธิราชเจ้ากรุงโรม ทรงพระนามว่าโป๊ปอินนอเซนต์ที่ ๑๑ ทรงทราบด้วย ตั้งแต่เราได้ขึ้นครองราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยามหานครแล้ว ได้มีความปรารภปรารถนาจะใคร่ได้รู้จักกับพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ทั้งหลายในประเทศยุโรป และจะได้ผูกพันทางพระราชไมตรีมีพระราชสาส์นไปถึงกันและกัน เพื่อความประสงค์ของเรา

ระชักนำสรรพวิทยาคุณในประเทศยุโรป มาทำนุบำรุงกรุงสยามให้เป็นความสว่างรุ่งเรืองแก่อาณาประชาชนทั้งปวงด้วยฝ่ายเรารำพึงอยู่อย่างนี้แล้ว แต่ยังไม่ทันจะแต่งพระราชสาส์นให้ราชทูตออกมายังท่าน (เซลิโยโปลิส) ท่านก็ใช้บิชอปออฟเอลิออโปลิสเชิญพระราชสมณสาส์นและเครื่องราชบรรณาการส่งเข้ามาถึงก่อน เราได้รับโดยความชื่นชมยินดีเป็นอย่างยิ่ง แล้วได้แต่งทูตานุทูตสยามสำรับหนึ่งเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการของเราออกไปถวายท่าน เป็นการแสดงความสนองโดยครองพระราชไมตรีของท่านให้สนิท ดุจดังเนื้อสุวรรณธรรมชาติในแผ่นเดียวกัน แต่เรามีความเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ทูตานุทูตของเราไปหาถึงท่านไม่ เป็นเหตุด้วยกำปั่นแตกที่แหลมเคปออฟ กู๊ดโฮป พระราชสาส์นกับเครื่องมงคลราชบรรณาการจมน้ำเสียในกลางทะเลทั้งสิ้น ทูตานุทูตของเราที่แต่งไปในครั้งนั้นจึงไปไม่ถึงท่าน เพราะฉะนั้นในกาลบัดนี้เราจึงได้ให้บาทหลวงชื่อตาชาด์นำทูตานุทูตสยาม เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการครั้งที่ ๒ ออกมาถวายท่านครั้งนี้ เป็นการแสดงความสามัคคีรสที่เราจะใคร่ได้ผูกพันทางพระราชไมตรี

สืบเนื่องราชทูตของเราที่เสียไปในครั้งก่อน ทั้งจะได้ทูลท่านให้ทราบว่าเราตั้งหฤทัยจะใคร่ทำนุบำรุงพวกบาทหลวงที่เข้ามาตั้งสั่งสอนคริสต์ศาสนาอยู่ในประเทศสยาม และชนทั้งปวงที่นับถือคริสต์ศาสนาด้วย ในข้อนี้เราขอรับเป็นภาระธุระเอง ขอท่านอย่าได้มีความปริวิตกเลย และเราได้สั่งบาทหลวงตาชาด์ให้ทูลความต่าง ๆ ในกรุงสยามให้ท่านทรงทราบทุกประการ ขอท่านจงรับเครื่องราชบรรณาการของเราที่มีความยินดีส่งออกไปถวาย โดยการแสดงทางพระราชไมตรีอันสนิทเสน่หาถาวรชั่วฟ้าและดิน

อนึ่ง เราขออำนาจสิ่งซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในสากลโลกนี้จงโปรดให้ท่านมีพระชนม์ยาวยืน จะได้ทำนุบำรุงพระศาสนาของท่านโดยช้านาน ให้รุ่งเรืองแผ่ไพศาลทั่วพิภพโลกทั้งปวง ความปรารถนาอันสุจริตของเรามีดังนี้เป็นต้น

เราเป็นมิตรที่สัตย์ซื่อของท่าน
(ที่ประทับพระราชลัญจกร)
(ลงชื่อ โฟกอง คือ เจ้าพระยาวิชาเยนทร์)

พระราชสาส์นส่งมาแต่พระราชวังลพบุรี ณ เดือนอ้ายขึ้นสามค่ำ ปีเถาะนพศก พุทธศักราช ๒๒๓๑

ครั้นโป๊ปทรงทอดพระเนตรพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงสยามเสร็จแล้ว จึงพระราชทานคืนกลับให้แก่บาทหลวงตาชาด์ ๆ มอบส่งให้บาทหลวงเจ้าพนักงานกรมวัง ๆ เชิญพระราชสาส์นนั้นไปเก็บไว้ในห้องทรงพระอักษรของโป๊ป แล้วบาทหลวงตาชาด์จึงไปรับเครื่องราชบรรณาการสิ่งสำคัญที่อุปทูตและของถวายออกญาวิชาเยนทร์ ที่ตรีทูตนำมาถวายต่อพระหัตถ์โป๊ป ๆ ทรงรับไว้ ราชบรรณาการในถุงที่อุปทูตถือมานั้นคือหีบทำด้วยลวดทองคำถักเป็นฝีมือช่างชาวสยามอย่างละเอียดงามที่สุด หนักทองสามตำลึง

ของออกญาวิชาเยนทร์ฝากมาถวายนั้น คือหีบเงินหนักประมาณ ๕ ชั่ง เป็นฝีมือช่างชาวญี่ปุ่นทำจำหลักลายกุดั่นเป็นรูปนกไม้และลายต่าง ๆ มีพานเงินรองหีบหนักประมาณ ๕ ชั่ง เป็นฝีมือช่างจีนทำด้วยลวดถักอย่างงามดี

ครั้นโป๊ปทรงรับเครื่องราชบรรณาการและของถวายแล้ว จึงรับสั่งให้บาทหลวงเรียกทูตานุทูตสยามเข้ามาใกล้พระองค์ ขณะนั้นทูตานุทูตสยามคลานมาสองสามก้าวก็

หยุดถวายบังคม ๓ หนครั้งหนึ่ง แล้วก็คลานเข้าไปอีกสองสามก้าวก็หยุดถวายบังคม ๓ หนอีกครั้งหนึ่ง แล้วคลานเข้าไปอีกสองสามก้าวใกล้กับพระแท่น แล้วจึงถวายบังคม ๓ หนอีกครั้งหนึ่ง ในครั้งที่สุดท้ายนั้นราชทูตถวายบังคมก้มศีรษะลงให้ยอดลำพอกจดชายฉลอง พระองค์ทั้งสามครั้ง แล้วคลานถอยหลังออกมาห่างพระแท่นถึงท้ายเก้าอี้มหาสังฆราชทั้ง ๘ รูป แล้วอุปทูตตรีทูตก็ผลัดกันคลานเข้าไปทำเช่นราชทูตนั้นทุกคนแล้ว จึงคลานออกมาเรียงอยู่ตามลำดับตำแหน่งยศทูตานุทูตในกลางท้องพระโรงนั้น

ฝ่ายบาทหลวงตาชาต์จึงเข้าไปคุกเข่าตรงหน้าพระแท่นแล้วจึงก้มศีรษะลงจูบที่ฉลองพระบาทยุคลแล้ว เดินถอยหลังออกมายืนเฝ้าอยู่หลังราชทูตสยามตามเดิม

ในขณะนั้นมหาสังฆราชผู้หนึ่งเดินเข้ามาหยุดยืนอยู่ตรงหน้าพระแท่น แล้วจึงปลดพระภูษาที่คล้องพระสอทับนอกฉลองพระองค์นั้นออกแล้ว โป๊ปจึงตรัสพระราชทานพระพรแก่ทูตานุทูตสยามตามธรรมเนียมเสร็จแล้วจึงเสด็จขึ้น

ฝ่ายทูตานุทูตสยามกับบาทหลวงล่ามผู้กำกับพร้อมกันถวายคำนับแล้วเดินออกจากห้องพระโรง และมหาสังฆราชอัครมหาเสนาบดีชื่อซิโบ ก็นำทูตานุทูตสยามลงไปยังห้องที่พักแห่งตนเชิญให้นั่งเก้าอี้พนัก แล้วจัดการต้อนรับโดยความยินดีเป็นอันมากและสนทนากับทูตสยามตามสมควรแล้ว ทูตานุทูตสยามก็ลาออกจากห้องนั้นมาขึ้นรถพระที่นั่งดังเดิมกลับไปยังที่พักของราชทูต ขณะนั้นทหารแตรก็เป่าแตรทำเพลงสรรเสริญรับรองราชทูตสยามตามธรรมเนียม

ขณะเมื่อราชทูตานุทูตสยามพักอยู่ในกรุงโรมนั้น ได้ไปเที่ยวชมถิ่นฐานบ้านเมืองและตึกใหญ่น้อยและวัดวาอารามทุก ๆ แห่ง ในจังหวัดกรุงโรม และได้ไปดูสิ่งของโบราณมีตึกและโบสถ์วิหารเป็นต้นหลายแห่งเป็นที่พิศวงน่าชมล้วนประหลาดยิ่งนัก

ครั้นถึงวันที่ ๒๔ เดือนธันวาคมในปีนั้นซึ่งเป็นวันจ่ายตรุษฝรั่ง คือวันก่อนวันพิธีคริสต์มาสเป็นวันประสูติพระเยซูเจ้า ทูตานุทูตสยามก็ได้ไปดูพวกบาทหลวงสวดบูชานมัสการพระเป็นเจ้าฝ่ายฝรั่ง ในโบสถ์พระอารามหลวงในพระราชวังของโป๊ป ซึ่งเป็นพิธีใหญ่และเป็นการประชุมของมหาชนที่

มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระคริสต์ศาสนาโรมันคาทอลิกเป็นอันมาก

ครั้นวันที่ ๔ เดือนมกราคม คริสต์ศักราช ๑๖๘๙ ปี เป็นการขึ้นปีใหม่ของชาวประเทศยุโรป ตรงกับจุลศักราช ๑๐๕๐ ปีมะโรงสัมฤทธิศก ทูตานุทูตสยามพร้อมด้วยบาทหลวงล่ามผู้กำกับขึ้นรถไปเฝ้าโป๊ปถวายบังคมลาในท้อง-พระโรงเหมือนเมื่อแรกเฝ้านั้น โป๊ปจึงพระราชทานพระราช-สาส์นสนองพระเจ้ากรุงสยามฉบับหนึ่ง พระราชสาส์นนั้นเชิญลงสถิตในหีบทองคำหนาแข็งแรงหีบหนึ่ง แล้วพระ-ราชทานเครื่องราชบรรณาการตอบแทนต่อพระเจ้ากรุงสยาม คือ ประคำทองคำประดับเพชรสายหนึ่ง กับทองคำเหรียญหนึ่ง หน้าหนึ่งจำหลักเป็นพระราชฉายาลักษณ์ของโป๊ป และมีเพชรใหญ่ ๒ เม็ดราคามากประดับในดวงขอบเหรียญนั้น อีกหน้าหนึ่งจำหลักเป็นรูปพระวิญญาณสมมติว่า พระ-มหากรุณา และขอบเหรียญนั้นมีอักษรเป็นภาษาละตินดังนี้

"นน เกวริค แกว ซูอา ซูนต์"

แปลก็เป็นใจความว่า ไม่ได้ไถ่ถามว่าผู้ใด

อธิบายขยายข้อความว่า "ความกรุณาของพระผู้เป็นเจ้ามีแก่สัตว์ทั้งปวงทุกชาติทุกภาษา เมื่อพระผู้เป็นเจ้าทรงพระมหากรุณาแก่สัตว์ทั้งหลายไม่เลือกหน้า เป็นสาธารณะพระมหากรุณาแก่ชนทั้งปวงทั่วไป" แล้วพระราชทานประคำทองคำสองสายกับเหรียญทองคำสองเหรียญ สำหรับพระราชทานตอบแทนเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ และภรรยาเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ด้วย และพระราชทานเหรียญทองคำและเหรียญเงินแก่ทูตานุทูตสยามทั้งสามนาย ๆ ละ ๒ เหรียญ คือเหรียญทองเงินเหมือนกับที่ถวายพระเจ้ากรุงสยาม เว้นแต่ไม่ได้ประดับเพชร อนึ่ง พระราชดำรัสสั่งให้พระราชทานเหรียญเงินดังเช่นพระราชทานแก่ราชทูตนั้น ให้แจกแก่ชาวสยามที่มาด้วยราชทูตทั่วทุกนาย ๆ ละ ๓ เหรียญ และทรงพระราชปฏิสันถารปราศรัยแก่ทูตานุทูตสยามตามสมควร แล้วก็เสด็จขึ้น

ครั้นถึงวันที่ ๗ เดือนมกราคม ทูตานุทูตสยามก็ออกจากกรุงโรม มีความยินดีที่โป๊ปทรงรับรองแข็งแรงสมแก่เกียรติยศดังนั้น แล้วก็โดยสารลงเรือไปวันหนึ่ง จึงถึง

เมืองซิวิตะเวกกิยะ หัวเมืองปากอ่าวชายทะเลของกรุงโรม ผู้รักษาเมืองนั้นก็ออกมาต้อนรับพร้อมด้วยกรมการ และพลทหารที่ประจำเมืองทั้งปวง และกำปั่นของโป๊ปที่ทอดสมอในอ่าวนั้น จึงยิงปืนใหญ่คำนับทูตานุทูตสยามเป็นการเอิกเกริกใหญ่ยิ่ง ผู้รักษาเมืองก็พาทูตานุทูตสยามไปพักในจวนเมืองนั้นแล้วจัดการเลี้ยงราชทูตสยามที่บนท่าเนียบตามสมควร

รุ่งขึ้นวันอาทิตย์เป็นวันที่ ๙ เดือนมกราคม ทูตานุทูตสยามกับบาทหลวงล่ามผู้กำกับพร้อมกัน ลงเรือกำปั่นใบชาวเกาะมระตาใช้ใบไปยังกรุงฝรั่งเศส.

(เซ็น) เบริน

แปลและเรียบเรียง.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา นายกำธร สถิรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๗

พระราชหัตถเลขา
ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เล่ม ๑—๒—๓

817—818—819

พระราชหัตถเลขา คือจดหมายซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งเอง (บางทีทรงเขียนเองด้วย) และลงพระนามด้วยพระราชหัตถ์ในจดหมายนั้น มีไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด เข้าใจว่าเป็นของเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าว่าในทางวรรณคดีและในทางโบราณคดี ย่อมเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านเป็นอันมาก พระราชหัตถเลขาเหล่านี้ โดยมากทรงพระราชนิพนธ์เพื่อแสดงพระราชปรารภส่วนพระองค์เฉพาะแก่ผู้ซึ่งทรงวิสาสะสนิทสนม คืออย่างที่เรียกกันว่า จดหมายไปรเวต นอกจากนั้น เรื่องที่ว่าด้วยขนบธรรมเนียมยุโรปในสมัยนั้น รู้กันในประเทศนี้ อย่างที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ไม่มีผู้อื่นจะรอบรู้ยิ่งกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ

ท่านผู้สนใจในการค้นคว้า และนักศึกษา โปรดหาหนังสือชุดนี้ไว้เป็นสมบัติเพื่อประโยชน์ในการศึกษา และประดับห้องสมุดของท่าน.

พงศาวดารไทยใหญ่

เล่ม ๑—๒

828—824

พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นหนังสือที่น่าอ่านน่าศึกษามาก ประกอบด้วยเรื่องราวของชนชาติไทย สมัยดึกดำบรรพ์ และมนุษย์ที่ร่วมชาติกับชาวสยาม ในสมัยโบราณ แต่ละตอนให้ความสนุกตื่นเต้น ตลอดจนความรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ การปกครองบ้านเมืองเมื่อตกอยู่ในอำนาจ ของพม่า และ อังกฤษ ตลอดจนลักษณะการแต่งกายศาสนาขนบธรรมเนียมของไทยใหญ่ การเทียบภาษาและคำพูดระหว่างลาวไทยใหญ่และชาวไทยปัจจุบัน

ถ้าท่านต้องการจะทราบว่า เดิมไทยเรามีภูมิลำเนาอยู่ที่ไหน แยกออกไปอยู่ถิ่นใดบ้าง และนักปราชญ์ฝรั่งให้ความเห็นเกี่ยวแก่ตำนานชาติไทยไว้อย่างไร ฯลฯ ท่านควรจะอ่าน พงศาวดารไทยใหญ่ และอย่าลืม หาไว้ประดับห้องสมุดของท่าน.

807—808 พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑—๒

พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์เกี่ยวกับเหตุการณ์ในยุครัตนโกสินทร์ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นับตั้งแต่พระองค์ขึ้นครองราชสมบัติ จนกระทั่งเสด็จสวรรคต มีรายละเอียดที่สำคัญมากในเรื่องความเป็นมาของพระราชพิธีต่าง ๆ พระราชกรณียกิจ และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ตลอดจนการสืบสันตติวงศ์

อาทิเช่น พระราชประวัติ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีอุปราชาภิเษก ศึกพม่า เหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเมืองญวน เมืองเขมร และเมืองลังกา เรื่องสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ สร้างพระมณฑปพระพุทธบาท เรื่องจัดการปกครองนครศรีธรรมราช ตั้งเมืองในมณฑลพายัพและเมืองกลันตันเป็นประเทศราช พม่าแหกคุก ฯลฯ เป็นต้น

พระราชพงศาวดารเล่มนี้ เป็นหนังสือที่ทุก ๆ ท่านควรจะมีไว้ เพราะเป็นประโยชน์แก่ตัวท่านและเพื่อบุตรหลานของท่าน จะได้ใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงในการศึกษาค้นคว้า ให้มีความก้าวหน้าต่อไปในอนาคต คุรุสภาได้จัดพิมพ์จำหน่ายแล้วในชุดภาษาไทย ท่านไม่ควรพลาด.

1801..........

ประชุมพงศาวดาร (ภาค ๑—๗๘)

ในบรรดาหนังสือที่เป็นประโยชน์สำหรับค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีของไทยแล้ว หนังสือชุดพงศาวดารเป็นหนังสือที่ให้ประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะได้รวบรวมเรื่องเก่า ๆ ที่มีสาระและคำอธิบายของ ผู้ มี ความ รู้ใน วิ ชา ดัง กล่าวไว้โดยละเอียด นอกจากเรื่องพงศาวดารแล้ว ยังมีตำนานและลัทธิธรรมเนียมที่ควรรู้และน่าสนใจรวมอยู่ด้วยเป็นอันมาก หนังสือชุดนี้เริ่มพิมพ์เป็นภาคแรก เรียกว่าภาคที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ และได้พิมพ์ต่อมาจนถึงภาคที่ ๗๓ ในพ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นระยะเวลาถึง ๓๐ ปีเศษ และในขณะนี้ ก็ยังมีพิมพ์ภาคอื่น ๆ ต่อมาอีกหลายภาค เนื่องด้วยหนังสือชุดประชุมพงศาวดารนี้ เป็นหนังสือดี และพิมพ์มาแล้วเป็นเวลาช้านาน ทำให้กระจัดกระจายหาอ่านได้ยากในยามต้องการ ทั้งหาผู้ที่จะลงทุนพิมพ์รวมเป็นชุดได้ยาก ราคาของหนังสือชุดนี้ ในท้องตลาดจึงสูงขึ้นจนทุกวันนี้ชุดหนึ่งถึง ๑๐,๐๐๐.๐๐ บาท คณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสือของคุรุสภา มีความประสงค์จะรวบรวมพิมพ์หนังสือดี ราคาพอสมควรสำหรับให้นักศึกษา นักค้นคว้า และผู้สนใจในวิชาการ ได้หาซื้อได้สะดวก จึงจัดพิมพ์ขึ้น หนังสือชุดนี้ ได้พิมพ์ออก ๒๒ ภาคแล้ว และกำลังจะพิมพ์ภาคต่อ ๆ ไปตามลำดับ

ท่านผู้สนใจ โปรดอย่าลืมหาไว้เป็นสมบัติ

และ

ประดับห้องสมุดของท่าน.

1615-1616

พระราชหัตถเลขา และหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม ๑—๒

หนังสือเล่มนี้ จัดว่าเป็นเอกสารที่มีค่าทางประวัติศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง ท่านจะได้ทราบถึงนโยบายต่างประเทศ แผนการศึกษาของชาติ และเรื่องบางประการเกี่ยวกับนโยบายภายในประเทศในสมัยนั้น และพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อข้าราชบริพาร การปฏิบัติงานของข้าราชการที่มีความรับผิดชอบและการทุ่มเททุกสิ่งทุกอย่างให้แก่งานของชาติโดยไม่คำนึงถึงประโยชน์อันจะเป็นผลแก่ตนและครอบครัว

ท่านผู้สนใจในการค้นคว้า และนักศึกษา

โปรดหาหนังสือนี้ไว้เป็นสมบัติเพื่อประโยชน์ในการศึกษา

และประดับห้องสมุดของท่าน

อันเนื่องมาแต่วรรณคดี

ของ

นาค ใจอารีย์

ถ้าท่านอ่านหนังสือเล่มนี้แล้ว ท่านจะได้ทราบเรื่องราวต่าง ๆ อย่างกว้างขวางเกี่ยวกับคำบางคำ และชื่อหลายชื่อที่มักจะพบในหนังสือวรรณคดีบ่อย ๆ เป็นต้นว่า

พระพรหม พระวิษณุ พระศิวะ พระยม พระอินทร์ ท้าวโลกบาล กามเทพ นางเมขลา รามสูร คือใคร มีความสำคัญอย่างไร คำว่า **ป่าหิมพานต์ ไฟบรรลัยกัลป์ ดาวดึงส์ ต้นกัลปพฤกษ์ แม่พระคงคา เมรุ** เป็นอะไร มีความสำคัญอย่างไร.

หนังสือเรื่องนี้ เป็นหนังสือที่ให้ความรู้ ความเพลิดเพลิน

น่าอ่าน และน่าศึกษามาก

จึงควรที่ท่านจะหาไว้เป็นสมบัติ

และประดับห้องสมุดของท่าน.